

३२०२०

वपनम् । वास्तुमध्ये हस्तमात्रघाते चतुरङ्गुलगतं चन्दनाद्यैर्लिप्ते
विष्णुं ध्यात्वा र्घदानम् ।

भूतानि राक्षसाश्चैव येऽत्र तिष्ठन्ति केचन ।

सर्वे ते व्यपगच्छन्तु (१)चास्तं गृह्णाम्यहं हरेः ॥

इति मन्त्रे कर्करौजलेन गर्त्तपूरणम् । तत्र (२) रक्तपुष्पावत-
न्यामः । दक्षिणावर्त्तं शुभम् । बौजैर्दक्षिणगर्त्तपूरणम् । ततः
पादमस्कारः स्नानेन विधिना । शिलाचतुष्टयस्तेष्टकाचतुष्टयस्य
वास्त्रेण चासनम् । पुनर्वक्ष्यमाणमन्दादिमन्त्रैः चासनम् । शित-
तण्डुलेषु स्थापनम् । नन्दायै नमः । भद्रायै नमः । जयायै नमः ।
पूर्णायै नमः । इत्येतेर्मन्त्रैर्गन्धाद्यैः प्रज्ञा । कोणेषु छातूचतुष्टयम् ।
तत्र स्थाने मन्त्रः ।

नन्दे नन्दिनि पुष्पं रच स्थापयाम्यहम् ।

अग्निं सन्निष्ठ यावदाचन्द्रतारकम् ॥

आयुष्काम त्रियं मन्ये द्दासि सर्वदा नृणाम् ।

अग्निं रचा मदा कार्यां (२)प्रस्तावे रच सर्वदा ॥

इतीयाने ।

भद्रे त्वं सर्वदा भद्रं पुमां कुर्व शुभावशा ।

आयुष्कामप्रदे देवि शीघ्रदा सर्वदा भव ॥

इत्याश्रेय्याम् ।

NAR

(१) वास्तुपृथगहम् ।

(२) युष्म ।

(३) प्रासादे ।

जये त्वं सर्वदा भद्रे! सन्तिष्ठ स्थापिता मया ।

(१) नित्यं जया-वहा देवि स्थास्यामि शीघ्रतो भव ॥

इति नैर्ऋत्याम् ।

पूर्णं त्वं हि महावीर्यं सर्वं^(१)सम्प्राहृत्तवणे ।

सर्वं मग्नपूर्णमेवाच प्रासादे कुरु सर्वदा ॥

इति वायव्ये ।

एवं पाद्यं मंजुल्य तदुपरि प्रासादघटनामक्षयपुराणाग्नेयाद्यनु-
भारेण । ततो यथोक्तदिने नरसिंहपुराणोक्तविधिना प्रतिष्ठा ।
स्त्रिंशत्वाचनमङ्कल्पः ।

पुत्रपौत्रादिकामो मोक्षकामो वा नरसिंहप्रासादप्रतिष्ठामहं
करिष्ये आचार्य्यकर्म इति । आचार्य्यत्रय्यावरणम् । पुरुषसूक्तपूजाजाप-
ककरणं, प्रासादाद्ये चतुर्द्वारमण्डपकरणं, मध्ये अष्टदलपद्मलिखनम् ।
घटोदकैः प्रतिमाच्छापनम् । मण्डपे प्रवेशन तत्रोत्तरभागे पञ्च-
गथेन स्थाप्य उग्रादकेन क्षपनं । ततः शीतोदकेन हरिद्राकुङ्कुमादि-
युक्तचन्दनैरुपलेपनम् । वस्त्रमाच्छेरलङ्कृत्य वैष्णवश्चग्निः प्रार्थनम् ।
नद्यां हृदे वा नीला प्रवेश्य त्रिरात्रमधिवासनम् । सद्योऽधिवासो
वा । तत्र उत्थाप्य पूर्ववत् स्थापयित्वा मण्डपे नयनम् । विष्णु-
मन्त्रैः क्षपनम् । वस्त्रमाच्छरद्वाद्यैरलङ्करणम् । ब्राह्मणभोजनम् ।
पुष्पाक्षतमिश्रान्नेन दशदिक्षु वल्लिरिन्द्रः प्रीयतामित्यादिमन्त्रैः ।
एवं मध्यरात्रे तथोपमि । उदिते वा । मातृभ्यो नमः । विघ्नेशाय

नमः । इति उदिते वलिः । प्रभाते पुरुषसूक्तजापकस्य पुरुषसूक्त-
जपः । आचार्यकर्म । ततः पुष्योदकेन प्रासादप्रोक्षणम् । पञ्च-
गव्यकषायोदकाभ्यां, श्रीमन्त्रेण पिण्डिकाद्याननम् । प्रासादे प्रवेश्य
देवमानुषभागयोः किञ्चिद्दीगानिमाश्रित्य पिण्डिकास्थापनम् ।
उपोषितो यजमानो द्विजैः मह “उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्य त” इति
प्रतिमामुत्याय प्रासादद्वारेण प्रवेशपात्रे स्थापयित्वा धं-पाद्य-मधु-
पर्कादिभिरभ्यर्च्य मन्त्रेणाच्छादयेत् । आचार्यः पिण्डिकागर्तं सुवर्णं
किञ्चित् दत्त्वा वस्त्रेण गर्तमाच्छाद्य पञ्चधोषवाद्यब्रह्मधोषादिपु
क्रियमाणेषु ध्रुवसूक्तेन पिण्डिकागर्तं देवं स्थापयेत् । “ध्रुवाद्यौ ध्रुवा
पृथिवी ध्रुवं विश्वमिदं जगत्” । इति मन्त्रः । विष्णुसूक्तेन कुश-
वारिणा प्रतिमाप्रोक्षणम् । तदग्रेऽग्निमुपसमाधाय परिसीर्य
देवस्य जातकर्माद्यर्थं चतस्रः चतस्र आहुतीर्विष्णुगायत्र्या
हुत्वा ऐन्द्र्यां चातारमिन्द्रमिति यास्यां परेऽपि वाममिति
वायव्यामिमं मे वरुण इति घन्ते मोमेति सौम्यां आज्यं चरुं
च हुत्वा परो माता तस्येति सूक्ताभ्यां सर्व्वंवाहुतीर्हुत्वा अप
च हुत्यात् । यद्यस्य कर्माण्यन्तरितं यत् वा नूनमिहाकरम्
अग्निः स्त्रिष्टुत् दिव्याम् । अर्चं स्त्रिष्टन् सुदतं करोतु । इति
स्त्रिष्टुत् । वस्त्रे द्वे कुण्डले द्वे अङ्गुरीयकं गां काश्चनं दक्षिणां
दद्यात् । त्वर्यवाद्यवेदध्वनिदीपपताकाङ्कचामरादिषु सत्सु
कलशाद्यसहस्रेणाद्यगतेनैकविंशेन वा देवस्य स्तनम् । ब्राह्मण-
भोजनं ब्रह्मजापकदक्षिणा च मन्त्रपुराणोक्तविधिना प्रतिष्ठा ।
प्रासादस्य प्राध्यामुदीथां वा दशहस्तचतुर्हस्तावरवेदिकमण्डप-

करणम् । पूर्वादिदशरेषु प्रबोदुम्बराद्यत्यवटकृतानि भूपत्रैकहस्तानि
 चतुर्हस्तोच्छ्रितानि दाराणि । उपरि पताकादिपुष्पमालाशोभा ।
 दारेष्वष्टौकलशा वस्त्रयुग्माच्छत्राद्यन्दनोदकपूर्णाः काञ्चनचूत-
 पक्षवादिगर्भाः अष्टदिक्षु अष्टौ ध्वजाः । चानारमिन्द्रं । तन्नोऽग्ने ।
 सुयावो देवाः । असुन्वन्तं तत्त्वया^(१) । आनोनियुभिः । वधं सोम ।
 तमीशानम् । आब्रह्मन् नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति मन्त्रैस्तत्र लोक-
 पालपूजा । तेभ्यो मासभक्तवत्सि च दद्यात् । मण्डपोत्तरे चतुर्भगिन-
 स्नानमण्डपः तत्र कुशाक्षरुषे प्रतिमास्थापनम् । स्वामिनः शिल्पि-
 पूजा । लमध्वमिति वचनम् । आषाढ्याय गोदक्षिणादानम् ।

“ नमो भवते तुभ्यं शिवाय हरये नमः ।

हिरण्यरेतमोर्विष्णोर्विश्वरूपाय ते नमः ” ॥

इत्यामन्त्र्य काञ्चनेन नेत्रज्योतिःप्रकल्पनम् ।

समुद्रज्येष्ठेति पञ्चगव्येन स्नानम् । या आपो देव्या इति कथायेन
^(२)या मा त्यज्येति मृत्तिकादकेन । आपो हिष्ठेति भस्मोदकेन एवं
 गृह्णित्वा कृत्वा मन्त्राय गन्धादिभिः पूजा । वस्त्रयुग्मदानम् तेषु
 ब्राह्मणस्य त इत्युपस्थाप्य रथे तिष्ठेति शिल्पिभिः सह रथे करणम् ।
 आह्वयेनेति मण्डपे प्रवेशः । गव्याद्यां कुशपुष्पाप्यारुषीर्य्यं प्राञ्जुखे
 स्थापनम् । आपो देवा आपो अस्मानिति मन्त्राभ्यां वस्त्रकाञ्चनादि-
 युते मिद्राकलशस्य शिरःप्रदेशे स्थापनम् । दुकूलपट्टाच्छ्वानेचो-
 पधानस्य शिरसि दानम् । मधुमपिंभ्यामञ्चनम् । सिद्धार्थं प्रयुज्य

(१) असुन्वन्तं तत्त्वयासि ।

(२) यासा राजे ।

शर्वः पशुपति-स्य रुद्रभव-ईशानमहादेव इति मूर्त्तिभ्यो
वैदिकैर्मन्त्रैर्यथासं होममाचरेत् । हस्तमात्रेषु कुण्डेषु मूर्त्तिगाः
सर्वतो दिशः । तथा शान्तिघटान् कुर्यात् । सर्वकुण्डेषु तेषु
होमसंपातानयनम् । शतान्ते वा सहस्रान्ते शुद्धा पूर्णाङ्गनि-
र्भवेत् ।

“ समपादस्तयो न्यस्तः समार्द्धमभिनिचिपेत् ।

मूलमथोत्तमाङ्गेषु देवस्य च शिरःस्थिते ” ॥

पूजा च सम्यक् कार्या । सर्वभ्यो वस्त्रादिदानम् । हेमांगुरी-
षकदानं ब्राह्मणभोजनं नृत्यगीतादि । एवं प्रतिमायाः
शिराचनेकरात्र वाधिवासं क्वचित् सद्योऽधिवामनम् । पुष्योदकेन
प्रासादप्रोक्षणम् । मन्त्रेण तेन प्रासादमध्ये किञ्चिदौशा^(१)नमाश्रित्य
कुर्मशिला । तदुपरि तदुपमाना^(२) ब्रह्मशिला स्थाप्या । ततो
देवता-भांश्यांश्रयमन्त्रेण पद्मगव्येन पिण्डिकाचालनम् । ततः
कषायोदकेन प्रासादस्य मध्ये ब्रह्मभागः । तत्परितः देवभागः
तत्परितो मनुष्यभागः । तत्परितः ईशानभागः । एवं
ज्ञात्वा ब्रह्मभागात् किञ्चिदाश्रित्य देवमानुषभागयोः पिण्डिका
श्राप्या । मध्यात् किञ्चिदौशनीं दिशमाश्रित्य । उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्य
त इति देवोत्थापनं प्रासादमध्ये नयनम् । पीठे स्थापयित्वा
पादमधुपर्कादिदानं सर्वबीजानि सर्वधातूनि सर्वरत्नानि
सर्वोपधौः स्रुतौकपाजानामोकारपूर्वं न्यायः । सर्वबीजाभावे

(१) किञ्चिदिशातो ।

(२) तदुपमाना ।

यवाः सर्वैरद्वाभावे मुक्ताः हरिताम्रम् । सर्वधालभावे सुवर्णम् ।
मर्द्धैर्घृथभावे सहदेवाः एषामष्टदिक्षु प्रत्यावरणे न्यासः ततः
स्रष्टदिग्नि तस्योक्तपालमन्त्रः ।

“ इन्द्रो मर्वदा दीप्तः सर्वदेवाधिपो महान् ।
वज्रहस्तो महामत्स्यस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
वरुणः पुरुषो दीप्तः सर्वदेवमयोऽव्ययः ।
धूमकेतुरनाद्यस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
यमश्चोत्पलवर्णाभिः किरौटी दण्डधृक् षट्पा ।
सर्वमात्री विश्वदाता तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
नैर्द्धतस्तु महान् कृष्णः सर्वरक्षोऽधिपो महान् ।
खड्गहस्तो महामत्स्यस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
वरुणः पुरुषो दीप्तः सर्वदेवमयोऽव्ययः ।
शवल्लो विष्णुपुरुषो वरुणो निम्बगाधिपः ।
पाशहस्तो महावाङ्मस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
हतथष्टिममायुक्तः पवनो ऋगवाहनः ।
दाथ्यचक्षुः^(१) चतुर्वक्त्रस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
गौरौ यस्तु पुमान् शैव्यः सर्वैर्घृथमन्त्रिनः ।
कुबेरोऽय महावाङ्मस्तस्यै नित्यं नमो नमः ।
ईमानः पुरुषः शुक्लः सर्वविद्याधरो महान् ।
शुक्लहस्तो विरूपाक्षस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

पद्मयोनिस्तुमूर्त्तिर्देवानाञ्च पितामहः ।

यज्ञाध्यक्षस्तुर्वक्त्राम्रै नित्यं नमो नमः ॥

योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं मचराचरम् ।

पुष्पवत् धारयेत् मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः " ॥

रत्नन्यामानन्तरं शुद्धवस्त्रेण गत्ताञ्छादनं तत्र शुभलक्षणे भुवा
द्यौरिति मन्त्रेण गत्तोपरि स्थापनम् । स्थिरीकरणं देवस्य मस्तके
पक्षं दत्त्वा निरञ्जमानन्यब्रह्मत्वेन देवस्य मूर्त्यभिज्ञत्वेन ध्यात्वा
स्यस्य देवेनैक्यचिन्तनम् । देवमतसामरुद्रसूक्तपठनम् ।

" अतमीपुष्पमङ्गाग्रं ब्रह्मचक्रगदाधरम् ।

मंथ्यापयामि देवेशं देवो भूत्वा जगद्देवम् " ॥

इत्युक्त्वा वैष्णववेदमततान्त्रिकस्मार्त्तमन्त्राणां च जपः । स्थापि-
तस्य देवस्य पार्श्वस्थितानां परिचराणां स्मरणम्^(१) । ततः पूजा ।

आगच्छ भवन्ननुग्रहाय शिवो भव शाश्वतो भव पूजां

(१) गृह्याण ।

ॐ नम इत्यावाहनं । स्वागतं भगवतः सोमाय^(२) वशीन्ताय
मपरिवाराय प्रतिगृह्यातु भगवन् मन्त्रपूर्वमिममर्घं पाद्य-
माचमनीयमाननं ब्रह्मणा^(३) विहितं नमो नमः । स्वाहा यज्ञोप-
वीतादीनामुपलक्षणात् गन्धादिताम्रमूलान्तममर्षणं च । गुणा हि
ब्रह्मदोषैर्दधिस्वीरमधु^(४) शर्करासुष्यगन्धोदकैः । यत् जायतः । ततो
विराट् महम्मर्षीर्षा अभिवा शूरपुरुष एवेदम् । त्रिपादृद्धं येनेदं

(१) श्रीकरयं ।

(२) प्रतिगृह्यात ।

(३) सगत्याय ।

(४) ब्रह्मणाभिहितं ।

(५) दृत ।

भूतम् इत्येतैः स्वपनं । ततः कृत्वा सृष्टेर्हर्ममूले मध्ये त्रिरस्यपि ।
 प्रासादोपरि ध्वजारोपणम् । यथोक्तफलकामनया प्रासादोत्सर्गः ।
 विष्णवे (१) द्दं ग्रीलमयमिष्टकामयं वा मेरुनामानं मन्दरनामानं
 प्रासादं ददानीति । ततो यजमानस्य सर्वालङ्काराद्यैराचार्य-
 वद्वामूर्त्तिपानां पूजनम् । अन्येषां च ततस्तु मधुना प्रथमे-
 ऽहनि लेपयेत् । हरिद्रासिद्धार्चनं द्वितीये । चन्दनयवैस्तृतीये ।
 मनःशिलाप्रियङ्गुभ्यां चतुर्थे । कृष्ण^(१)तिलैः पञ्चमे । “ एतच्चन्दन-
 केसरै रोचनानागपुष्पैः । यत्र मद्योऽधिवासः स्यात् तत्र सर्वं
 निवेदयेत् ” । मिकतामर्च्चर-मतैलादिभिः स्वर्णघन्धाने देवस्य
 निश्चलीकरणम् । चलने महान् दोषः । (२) पुष्पाहजयमङ्गल-
 करणं, त्रिपञ्चमत्र वा दिनानि स्यात् गद्योत्सवः । चतुर्थे हि
 महाषानम् ।

“ दध्यक्षतकुशायाणि क्षीरं दूर्वास्तथा मधु ।

यथाः सिद्धार्थकामश्चेदृष्टाग्निं योषितैः सह ” ।

इत्यर्घदानं कुम्भत्रये । गजाश्वरथवस्त्रमौक्तवराहोद्भूतवेष्टागार-
 तीर्थं द्ददत्तदां उद्भूतासीति मन्त्रेण प्रचेपः । शन्नोदेवैः आपो
 क्षिपेति मन्त्रेण जलपूरणं । तैः स्वपनम् । गायत्र्या^(३) गोसूत्रं,
 गन्धद्वारेति गोमयम्, आप्यायस्वेति पथः । तेजोऽग्नि इति एतम् ।

देवस्य त्वेति कुम्भोदकं गृह्णीत्वा सर्वेषां पात्रे करणं । तेन

(१) इर्म ।

(२) अम्रसत्रदानं ।

(२) कृष्णाजिनतिलैः ।

(३) सावित्र्या ।

घपनं । दधिकाव्णो इति दध्ना^(१) । आष्यायखेति लौरेण, तेजोऽसि
इति घृतेन । मधुवातेति मधुना । मरुखत्यै भेषज्येति पुष्योदकेन ।
हिरण्यगर्भं^(२) इति रत्नोदकेन । देवस्य त्वेति कुशोदकेन । ^(३)अद्भु-
ष्टाया चिफलोदकेन । सावित्र्या गन्धोदकेन स्वापयित्वा महदेवा
व्याघ्रवला अतिवला शङ्खपुष्या वचासिंहसुवर्चला इति महौषध्य-
ष्टकम् । यवगोधूमनीवारतिलशामाकशास्त्रिप्रियङ्गुत्रीक्षीत्यष्टकम्
दत्त्वा सुवर्णं ह्यकांस्थानाम् अभावे सूक्तिकैः कुम्भैः सहस्रैः ^(४)पञ्च-
शतैर्वा षष्टिभिः पञ्चाशद्भिः^(५) पञ्चदशभिर्वा स्तूपनम् । कश्चित्पात्रे
गोमयेन मृदा वा खल्लिकशङ्खोत्पलश्रीवत्सदर्पणनन्दावर्त्तानि कृत्वा
पञ्चवर्णोदकपञ्चवर्णरजतदूर्वांचततिलैः कृत्वा तेन नीराजनम्^(६) ।

“देव^(७)सूत्रसमायुक्ते यवदानसमन्विते ।

सर्ववर्णप्रभेदे च वाससौ तव निर्मिते” ॥

वस्तुयुग्मनिदम् ।

“शरीरं तेन जानामि चेष्टां नैव च नैव च ।

मया निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्य विलिख्यताम्” ॥

इति कर्पूरकुङ्कुमगन्धदानम् ।

“त चन्द्रसूर्यज्योतिष्य विद्युदग्निस्तथैव च ।

तं सर्वज्योतिषां ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्” ॥

(१) केवल दध्ना ।

(२) अमृत्वाद्यौ ।

(३) त्रिंशद्भिर्वा ।

(४) वेद—

(२) हिरण्येति ।

(४) षष्टशतैर्वा ।

(६) शङ्खोदकेनाचमनदानं ।

इति दीपदानम् । महाभूषाय ते नम इति आभरणदानं ।
 मपञ्चरत्नकरक्रवस्त्रैश्चतुर्भिः कलशैरष्टभिर्वा देवस्य त्वेति चपनं^(१)
 नवयज्ञाभिषेकमन्त्रै^(२)र्धजमानाभिषेचनम् । धजमानस्य महोषचारेण
 देवपूजनम् । वस्त्रालङ्कारयज्ञभाण्डमण्डपादीनि आचार्याय दानम् ।
 सर्वोपायेन आचार्यस्य प्रसादनं गृहस्थविप्र एव आचार्यः ।

पाषण्डिनि हते कुलचयम् । स्मार्त्तमते प्रासादध्वजप्रतिष्ठादे-
 रभावाद्भजारोपणं कृत्वा प्रासादोत्सर्गं एव तत् फलार्थः । प्रासाद-
 प्रासादगुणाधिक्यादुत्सर्गं एव विशेषः । इति स्मार्त्तदेवप्रतिष्ठा,
 पंचराचानुसारेण प्रतिष्ठा प्रतिष्ठादौपेऽस्मत्कृते विस्तरेणोक्ता ।
 देवगृहप्रसङ्गात् मनुष्यगृहकरणविधिहस्यते । पुण्याहे मादृका-
 पूर्वकमाभ्युदधिकं श्राद्धं कृत्वा पूर्णाहुतिवंदाप्यं संसृत्य स्वधस्याप-
 नावटेषु चतुर्षु प्रत्येकमाग्नेयकोणादारभ्यमथ्युताथ भौमाथ स्वाहे-
 त्येका^(३)हुतिर्होमः । होमकमेण प्रत्यवटं प्रिलास्यापनम् । तदु-
 परि स्वधोह्यणमाग्नेयादिकमेण । तत्र मन्त्रः ।

“ इमामुह्यामि भुवनस्य नाभिं,
 वषोर्द्वारां प्रतरणां वसूनाम् ।
 इहैव भ्रुवां निमिलोमिगालां,
 सेमे तिष्ठतु हतमुचमाणाः ॥
 अश्यामतीगोमतीसूनुताव,
 त्पुच्छुयस्व महते भौमगाय ” ॥

(१) व्यापवर्गेनवयहेर्होमः ।

(२) अभिषेकमन्त्रैर्धजमानाभिषेचनं ।

(३) एकैकाहुतिः ।

आत्वा शिशुराकन्दला गावो धेनवो वास्यमानाः ।

आत्वा कुमारस्तरुण (१)आच्छोजपदैः सह । (२)आत्माप्रसृतः

कुम्भ आदध्नः कलशैरुपचेमस्य पत्नी वृहतीसु वामारयिनो धेहि
सुभगेसुवीर्यं अथावत्गोमघजखरारणं इव । अभिन्नः पूजितारं
धिरिदमनश्रेयोऽवमानः । इति चतुर्षु (३)हस्तेषु मन्त्रावृत्तिर्धवल-
गृहेष्वनेनैव मन्त्रेण शिलाचतुष्टयस्थापनम् । अथाह्निष्यन्न-
शात्ताकर्म । गृहमध्ये शिवस्य्याशिस्थापनम् । (४)ब्रह्मवरम् । ब्रह्मोप-
वेशनम् । अग्नेरुत्तरे जलपूर्णताम्रपात्रस्थापनम् । (५)परिस्ररणम् ।
पात्रामादनम् । (६)प्रोक्षणासंस्कारपात्रप्रोक्षणाव्यनिर्वज्याधिश्रयणं
च अश्रयणं श्रुवसमार्जनाज्योदासनप्रोक्षणाव्यवधानान्ते गृहान्
(७)बहिर्गमनम् । ब्रह्मन् प्रवेशामीति प्रश्नः । प्रविशेति ब्रह्मानु-
ज्ञातस्य प्रवेशः । इतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्ये । इति मन्त्रेण प्रवेशः,
उपविश्य औपयमनकुशादानसमिधादान पर्युक्षणानि ।

अथ होमः । आग्नेयं षड्भुक्तयः । इह रति विहरमध्यमिह
धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा । इदं अग्नये । उपसृजं धरुणमापे
धरुणो माप्तरं धयताराय स्तोत्रमस्मासु दधरत् स्वाहा ।
इदमग्रये ।

वास्तोष्यते प्रतिजानाम्यस्त्रांत्सां वैश्रो अनमीवो भवानः ।
मत्ते महे प्रतितस्त्रो जुषस्व शत्रोभव दिपदेमं चतुष्यटे स्वाहा ।

- (१) आवत्सोर्जपदैः सह । (२) आत्वा । (३) स्तम्भेषु ।
(४) निरघेसौकिकाधिस्थापनं । (५) ततः प्रणिताप्रणयनं ।
(६) प्रोक्षणाव्यवधानाधिप्रयणं । (७) गृहामिमुखस्य प्रश्नः ।

इदं वास्योप्यतये । वास्योप्यते प्रतिरथेन एधि चायस्का नोगोभि-
रथेभिरेधि^(१) । अजस्रस्ते राचेम पितेव पुत्रान् जुषस्र ग्रथो भव
द्विपदेसं चतुष्यदे स्नाहा । इदं वास्योप्यतये वास्योप्यतेऽश्वयट्
संसजाते महामहिरण्मयाशातु मया ।

पाहि सेडपधोगे च रथो यूयं पातस्वस्तिभिः । सदा नः
स्नाहा । इदं वास्योप्यतये । अमीवहा वास्योप्यते विश्वरूपाणा
विश्वत् मखासुचेन एधिमः स्नाहा । इदं वास्योप्यतये । तत्र
आधारावाज्यभागौ तत्र आलीपाकाइतयः । अग्निमिन्द्रं वृहस्पतिं
विश्वेदेवापसुत्तये । सरस्वतीं वाच वाजिनं च वासुदेत्तवाजिनः
स्नाहा । इदमश्वये इन्द्राय वृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः सरस्वत्यै
वाजिने ।

“सर्वदेवजनाः सर्वान् हिमवतां सुदर्शनम् ।

वसुंश्च इन्द्राणादित्यामीशानं जगदे^(२) सह ॥

एतान् सर्वान् प्रपद्येऽहं वासु मे दत्तवाजिनः स्नाहा”^(३) ॥

इदं कर्त्तुं विकर्त्तुं विश्वकर्मणे ओषधीभ्यः वनस्पतिभ्यः ।

“धातारं च विधातारं निधीनां च पतिं सह ।

एतान् सर्वान् प्रपद्येऽहं वासु मे दत्तवाजिनः स्नाहा ॥

इदं धात्रे विधात्रे च निधीनां पतये नमः ।

श्वेनं^(४) शुभमापदं वासुदेत्तं ब्रह्मप्रजापतिम्” ॥

(१) रिन्दो ।

(२) जगदे ।

(३) इदं सर्वदेवजनेभ्यो हिमवते सुदर्शनाय ।

(४) श्वेनं ।

सर्वाश्च देवताः स्वाहा । इदं ब्रह्मप्रजापतिभ्यां सर्वाश्च
 देवताभ्यः । स्वास्तीपाकेन सिष्टकृत् । भूरादिप्राजापत्यान्तम् ।
 प्राशनम् । मार्जनं, ब्रह्मणे दक्षिणादानम् । कांशपात्रे सन्भारः ।
 सवीराण्यौदुम्बराणि । दूर्वा-गोमय-दधि-घृत-कुश-यवानां चतुः-
 सन्भारैः वा सदत्त^(१)स्थानेषु प्रोक्षणम् । अथ गृहस्य पूर्वं सन्धौ
 स्पर्शनम् । पूर्वकोणे मन्त्रपाठः । अथ ताग्रथ पूर्वं सन्धौ गोपाय-
 यताम्^(२) । इति यश्चत्वा सन्धौ गोपायेन^(३) तामिति । दक्षिणांश-
 सन्धावभिष्ठाश्रतिघञ्जस्यत्वादक्षिणा च दक्षिणसन्धौ गोपायेतामिति ।
 अन्नं च त्वा ब्राह्मणस्य पश्चिमे सन्धौ गोपायेतामिति पश्चिमे सन्धौ ।
 उन्मिता सुनृता च वा चत्तरे सन्धौ गोपायेतामिति^(४) उत्तरमन्ध्य-
 मदर्शनम् । केता च मासुकेता च पुरस्तात् गोपायेतामित्यग्नि-
 वैके तासौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पुरस्तात् गोपायेता-
 मित्यनेन प्रत्युपस्थापनम् । गोपायमाना च वक्ष्यमाणा च
 दक्षिणतो गोपायेतामिह वै गोपायनम् । रात्रिं च रक्षणाते^(५)
 प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु ते नो दक्षिणतो गोपायेतामित्यनेन
 मन्त्रेण वा व्युपस्थापनम् । इति शृङ्गाश्रविणपथात् गोपायेता-
 मित्यन्नं वै दितिः प्राणोज्ञस्य विस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा
 पथात् गोपायेतामित्यनेन प्रत्युपस्थापनम् ।

(१) गर्भस्थानेषु ।

(२) गोपायतामिति ।

(३) रक्षमाणाते प्रपदेय ।

(४) गोपायनिति ।

(५) उत्तरसन्धावभिमर्शनं ।

अस्रप्रज्ञानवद्राणस्योत्तरतो गोपायेतामिति चन्द्रमादाय सप्तो वायुरनवद्राणस्यौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽभु तौ मोत्तरतो गोपायेता-
मित्यनेन उदौच्युपस्थापनम् । ततः^(१) यविचप्रतिपत्तिः प्रणौता-
विमोकः । इत्यनिष्ठितकर्म । प्रवेशविधिः । सम्पूर्णं गृहकर्मणि
व्योतिःशास्त्रोक्तेऽहनि नववेशन इति वचनात् मत्पूजापूर्वक-
माभ्युदयिकम् । उदकपाचस्य धान्यस्य गृहे स्थापनं मङ्गलवाद्य-
ब्रह्मघोषादिषु क्रियमाणेषु गृहं मङ्गल्यशोभितम् कृत्वा पूर्ण-
क्षुभं द्विजानयतः कृत्वा सुवेशपुत्रदारसहितः शास्तादारेण
प्रविशति गोष्ठदत्तकरः प्रवेशमन्त्रः । “ धर्मस्तु राज श्रीस्त्व-
महोरात्रे दारफलके इन्द्रस्य गृहावसुमतो बहणस्य नस्तानहं
प्रपद्ये सहपजया सह पशुभिर्धन्ये किञ्चिदस्युपद्यता सर्पगणः
सन्वायः साधुसंवृतः । तां ता शाले वीरा गृहा नः सन्तु सर्वतः ” ।
इति प्रविश देवब्राह्मणपूजनम् । ब्राह्मणभोजनम् । ययोक्तरूपेण
वास्तुपूजा च होमान्ता । प्रविशेऽपि विधानात् । तत्र गृहप्रवेश-
काले च सर्वसम्पत्सम्प्लेदये इति वचनात् व्यस्यकेन पायमचह-
होमपुस्त्यर्थः । इति गृहप्रवेशविधिः ।

अथ पूर्तं इत्यशीर्षं । अथसेधसहस्रं यः समाचरेत् । एकाहं
स्थापयेत् तोयं तत्पुष्टमधिकं विदुः । सर्वकर्मसुसम्पूर्णं वैदूर्य-
मणितोरणम् ।

“ विमानं कामगं दिव्यं दिव्यस्त्रीगणशोभितम् ।

सौवर्णं शकलोके ऋ प्राप्नुयात् कूपहधरः ॥

एवं वाण्यादिकर्तृणां फलं म्यादुत्तरोत्तरम् ।
 वर्षाकाले जलं यस्य तडागे तिष्ठति द्विजाः ॥
 स स्वर्गलोकं संप्राप्य वर्षकोट्ययुतं वसेत् ।
 शरत्काले जलं यस्य जलाधारे तु तिष्ठति ॥
 स दुर्भतिमवाप्नोति पापकर्मापि यो नरः ।
 हेमन्ते यस्य पानीयं तडागे तिष्ठति द्विज । ॥
 शतमन्वन्तरं सोऽपि स्वर्गलोके महीयते ॥
 शिशिरे यस्य पानीयं तडागे स प्रतिष्ठति ।
 सप्तमन्वन्तरं यावत् चन्द्रलोके महीयते ॥
 वसन्ते यस्य भक्तिसं तडागे भुवि तिष्ठति ।
 ब्रह्मलोके स वसति घाषदिन्द्रायतुर्ह्ये ॥
 निदाघे यस्य सलिलं तडागे तिष्ठतेऽमलम् ।
 स ब्रह्मलोकमाप्नोति यावदाभूतसंभवम् ॥
 हृषितं गोकुलं पौष्णे तडागे यस्य त्रयति ।
 स तस्य दुष्कृतं किञ्चिन् रक्ष पशसि सर्वदा ॥
 ब्राह्मणान्पितामहोयं पितृन्नि यस्य निर्मलम् ।
 तडागे धर्मममये स याति परमां गतिम् ॥ श्रुतिः ।
 स्नात्वायोदकं गच्छति । व्यस्र एकजलकरणं स्यातेनेत्यर्थः ।
 महाभारते.

“कुलं चकारयेत् सर्वे सन्तु यान्ते अन्धश्रयः ।

तडागे यस्य यावन्तः पितृन्नि (१) हृषितं जलम् ॥

मृगपक्षिमन्य्यास्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

यत् पिवन्ति जले तत्र स्नान्ति वा विश्रमन्ति च ।

तडागकर्तुंस्तत्सर्वं प्रेत्यानन्ताय कल्पते" ॥

तत्रैव,

"वर्षाकाले तडागे तु पानीयं यस्य तिष्ठति" ॥

• तस्याग्निहोत्रफलं निदायकाले जलसत्वे वा जलपेयफलं
विष्णुधर्मोत्तरे,—

"शस्त्रानां रोचनायां नदीष्वन्वे तथा हृदे ।

अन्नदः प्राणदस्यैव पानदस्य सदा भवेत् ॥

भगौरथस्य लोकांस्तु समवाप्य न संग्रहः ।

पानीयमोदनं हला हृदे देवनिर्मिते ।

पुरुषः फलमाप्नोति दशमोदानजं दिजः" ॥

दाहपाषाणरचितं सुखसेयं जलाग्रयं ।

पुराणं मानवः हला (१)नाकलोके महीयते ।

प्रणालकरणान्तश्च वग्निमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

स्रवाऽऽस्तां यः कुप्याद्भ्राजसूयाश्वमेधभाक् ।

धमः,—

यस्य वप्रेष्य गौरेका पिवते सलिलं क्वचित् ।

तडागं (२)प्रथमं हला स्वर्गं (३)दशमुखान् वसेत् ।

(१) नागलोके ।

(२) तादृशं ।

(३) दशमुखान् ।

एवं वाष्पादिकर्तृणां फलं स्यादुत्तरोत्तरम् ।
वर्षाकाले जल यस्य तडागे तिष्ठति द्विजाः ॥
स स्वर्गलोकं संप्राप्य वर्षकोट्ययुतं वसेत् ।
शरत्काले जलं यस्य जलाधारे तु तिष्ठति ॥
न दुर्गतिमवाप्नोति पापकर्मापि यो नरः ।
हेमन्ते यस्य पानीयं तडागे तिष्ठति द्विज ! ॥
शतमन्वन्तरं सोऽपि स्वर्गलोके महीयते ॥
शिशिरे यस्य पानीयं तडागे स प्रतिष्ठति ।
सप्तमन्वन्तरं यावत् चन्द्रलोके महीयते ॥
वसन्ते यस्य मलिनं तडागे भुवि तिष्ठति ।
ब्रह्मलोके स वसति यावदिन्द्रास्यतुर्ह्रस्व ॥
मिदाघे यस्य सलिलं तडागे तिष्ठतेऽमलम् ।
स ब्रह्मलोकमाप्नोति यावदाभुतसंश्रवम् ॥
द्विषितं गोकुलं शीघ्रे तडागे यस्य दृष्यति ।
न तस्य दुष्कृतं किञ्चित् इह पश्यसि सर्वदा ॥
ब्राह्मणामृतृपितामोघं पिवन्ति यस्य निर्मलम् ।
तडागे घर्मममये स याति परमां गतिम्” ॥ श्रुतिः ।
श्यालायोदकं गृह्णाति । स्यात् एकजलकरणं ख्यातेनेत्यर्थः

महाभारते,

“कुलं सन्तारयेत् सन्वे यस्तु पाने जलाशयः ।

तडागे यस्य यावन्तः पिवन्ति (१)द्विषितं जलम् ॥

रुग्पक्षिमग्न्यास्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

यत् पिबन्ति जले तत्र क्षान्ति वा विश्रमन्ति च ।

तडागकर्तुं धातुर्ध्वं प्रेत्यानन्ताय कल्पते" ॥

तत्रैव,

“वर्षाकाले तडागे तु पानीयं धम्य तिष्ठति” ॥

• तस्याग्निहोत्रफलं निदाघकाले जलमत्ने वा जलपेयफलं

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“अस्यानां रोषमार्याय गदीवन्धे तथा दृढे ।

ऋन्नदः प्राणदस्यैव पानदस्य सदा भवेत् ॥

भगीरथस्य लोकांस्तु ममवाप्य न संशयः ।

पानीयप्रोधनं कृत्वा दृढे देवविनिर्मिते ।

पुरुषः फलमाप्नोति दशगोदामजं दिजः” ॥

दाक्षपाणरचितं सुमशेयं जलाशयं ।

पुराणं भागवः कृत्वा (१) भाकलीके महीयते ।

प्रणालकरणात्तत्र तृप्तिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

स्त्रवाङ्मपातं यः कुप्याद्भागसूयाश्वमेधभाक् ।

धमः—

यस्य तत्रेऽथ गौरेका पिबते मज्जिनं कश्चित् ।

तडागं (२) प्रथमं कृत्वा स्वर्गं (३) दशमुत्तमं वसेत् ।

(१) भाकलीके ।

(२) तावृष्टं ।

(३) दशमुत्तमम् ।

विष्णुः,—

कूपकर्त्तृत्वात्पते पानौघे दुष्कृतं नश्यति ।

विष्णुपुराणे,—

सेतुबन्धकरा ये च तीर्थग्रीवकराश्च ये ।
तडागकूपकर्त्तारो (१)सुच्यन्तेऽतिभयाकूले ॥
चतुर्विंशत्युक्तो हस्तयतुर्भिय करेर्द्धनुः ।
एकधन्वादिद्वार्यान्तं कूपमानमुदाहृतम् ॥
शतधन्वनारा वापी पुष्करिण्यतुर्गुणाः ।
सहस्रेण तडागः स्याद्युतेन तु भागरः ॥
चिगुणा दीर्घिका शोक्ता महत्पूर्वचतुर्गुणा ।

तथा,—

(२)शातचिराशिका जंघा कर्त्तव्या सुपरिचिता ।
तद्वाद्ये भित्तयः कार्या वृत्तलाः पर्वतोपमाः ॥

देवीपुराणे,—

वाजिमेधकतुर्थदत् मोपायं पुण्डो भवेत् ।
वारिवन्धस्तथा तच्च पुण्डो जायते नृणां ॥
(३)कुर्व्यान्तानि तडागानि श्रेष्ठौ पापहराणि च ।
तेषु (४)वारिभये श्रेष्ठो देवयमममन्वितः ॥

(१) पथते ।

(२) शातव्यांशिका ।

(३) दारिभये ।

(४) अतिभयावृत्ते ।

(५) उमान्तानि ।

तथा,—

(१) वारिवन्धः शिवोयेतः शक्तिर्विनायकैर्युतः ।

तथा,—

(१) कृत्ते चारामभूषितं सर्वकामफलप्रदम् ।

पन्धने (१) वारिरक्षेण वारिवन्धः । पर्वतादिषमीषे (२) वन्धनं कृत्वा जलस्थापनम् । तच्च दौर्घिकापेक्षाया अधिकपरिमाणपर्यन्तम् । तस्य ममन्तादारामदेवतायतनकरणमित्थेयं रूपं एवं जलाशयं कृत्वा प्रतिष्ठायां कृतायां यथोक्तफलम् । अन्यथा जलपात्रकरणे जलदानोपकारफलम् ।

यदा,— तडागे धन्य पानीयं तिष्ठतीत्यादिफलमपि स्यादे-
वानुसर्गेऽपीति वदन्ति । जलाशयं चिकीर्षीः शुभदिने जलाशयार्थं
(५) भूपरिचयः ।

“ अथ ये जन्तवः स्यून्ता ये च सूक्ता जलाशये ।

मया मंत्रार्थिताः सर्वे (६) इतोऽन्यथ विरागते ॥

नमाम्यष्टकुलादिभ्यो वीराणां पतये नमः ।

भूशया येऽथ तिष्ठन्ति ये तिष्ठन्ति जलाशयाः ॥

जलाशयान् जलाधारादनोऽन्यथ मजन्तु ते ।

नो यावत् साध्यते यातः सुष्यन्त्वविन्दुभिः ॥

सावदन्यथ तिष्ठन्ति प्रार्थितास्ते सुखामिनः (७) ” ।

(१) वारि ।

(२) तथा जूपनलाराम ।

(३) वन्धेन वारिरक्षेणं वारिवन्धः ।

(४) सर्वत्र ।

(५) भूमिपरिचयः ।

(६) इतोऽन्यथ इत्यत्र ते ।

(७) सुखायिनः ।

इह भूपरिपहः तत्र स्वस्तिवाच्य संकल्प^(१) आचार्यब्रह्मणो-
र्वरणं । आचार्यकर्म । अष्टदिषु ^(२)मासरक्तेन कूरभूतवलिः ।

वासुपूजा ।

द्वादशकोष्ठे मण्डले क्षतकोणसूत्रे ईशकोणादिषु ।

शिविपञ्चन्यञ्जयन्तशक्रभारसत्यभृशान्तरौचाः ।

आग्नेयादिषु पूषवितथ ^(३)गृहक्षतयमगन्धर्व ^(४)भृंगराजमृगाः ।
नैर्ऋतकोणादिषु पित्रदौवारिकसुषीवपुष्यदक्षवक्ष्णासुरशोषरोगाः ।
वायुकोणादिषु ^(५)रोगाहि-मुख्यभमाटकसोम^(६)सूर्यादितिदितथः
इति वाद्ये द्वाचिंशत् । अथ मध्ये । मध्यकोष्ठात् पूर्वपंक्तिद्वये
,^(७)दशकोष्ठे अयंभा । आग्नेये कोष्ठद्वये सविता । सावित्री ।
दक्षिणपंक्तिद्वये दशकोष्ठे विवस्त्रान् । नैर्ऋते कोणद्वये कोष्ठे
इन्द्र इन्द्रजयः । पश्चिमदशकोष्ठे मित्रः । शशव्यकोणकोष्ठद्वये
रुद्ररुद्रजयौ । उत्तरदशकोष्ठे धराधरः । ईशानकोणकोष्ठद्वये
शप शपवक्षौ । मध्ये ब्रह्मा । ऐशाने चरकी । आग्नेये
^(८)विटारी । नैर्ऋते पृथना । वाथये पापराक्षसी । पूर्वे स्कन्दः ।
दक्षिणे अयंभा । पश्चात् जृम्भकः । उत्तरे पित्रिपिच्छः ।
कुशदण्डतगन्धादिभिरेषां प्रजा । दुग्धाद्येन वलिः । ऐशान्यां
कुण्डे म्यष्टिले वाग्निमंस्कारः । अतुमन्त्रशक्तिं विचिन्वथ योनौ

(१) संकल्पः ।

(२) मामभक्तः ।

(३) गृहक्षेत्रः ।

(४) भृंगमृगाः ।

(५) नामः ।

(६) शिविपञ्चोच्चदितिदितथः ।

(७) द्वादशः ।

(८) विटः ।

वरुणवीजमग्निं संश्लाय गृह्योक्तविधिना वारुणाग्नेर्गर्भाधानादि
 (१)विहातुं प्रत्येकं मूलेनाष्टाङ्गतिहोमं कृत्वा (२)आधारावाद्यभागे
 होमः । (३)गिश्वादिभ्य एकैकाङ्गतिः । ब्रह्मणे दश । मण्डलवाद्ये
 द्वैमन्तकं त्रिपुरघ्नं विरूपाक्षं द्विजिह्वं (४)कालकराक्षिणं (५)एकाग्र-
 भीमं इत्यष्टशेषपालार्चनं ।

घहमण्डले घहपूजनम् ।

पृथक्पृथे अग्नन्तवासुकितचक्रकूर्कोटकगंखकुलिकपद्ममहा-
 पद्म इति नागानां पद्माः (१)चपला-सुयथ्या-सुमथ्या-त्रिया दधित्रिया
 दधिप्रिया श्वेतमुखी सुनेत्रा सुगन्धिगीति नागपत्नीनां च पूजनम् ।
 मण्डलमध्ये वेद्यां पद्मधान्योपरि वस्त्रपुष्पकुशतिलयवफलागराव-
 पंचरत्नयुक्तोत्पूर्णतण्डुलफलमभवपिहितं कुम्भं संश्लाय तत्र
 हंसदृष्टन्यमभयनागपाशहनां वरुणं संश्लाय संपूज्य (२)दिक्षुपाल-
 पत्नीभ्य एकैकं, वरुणाय शतं ऊत्तान्यं पीठवरुणेभ्यश्च ऊत्ता
 (३)गृह्योपं संश्लाय पूर्णाङ्गतिं ऊत्ता प्रागाद्यैर्गानान्तजशं भिषन्
 कस्तुभं जलाशयभौमान्तं भ्रामयेत् । शं तु (४)कुहालेन चिः
 माला (५)रूपपात्रे मृदं शिरसादाय यजमान ऐशान्यां चिपेत् ।
 मधुघृतवीरैः मातमापूर्य गङ्गा-घमुना-मरुसूती-मूर्त्तीर्थांत्वा

- | | |
|-----------------------------|----------------------|
| (१) विहातान्तं । | (२) आधारावाद्यहोमः । |
| (३) गिश्वादिभ्यः । | (३) कालीकराक्षी । |
| (४) एकाग्रिभौमे । | (४) उत्पन्ना । |
| (५) दिक्षुपालनागपत्नीभ्यः । | (५) शेषं समाप्य । |
| (६) अर्द्धकुहालेन । | (६) पदित्वा । |

पुंवसां धेनुमाचार्याय दद्यात् । अष्टमीं चतुर्दशीं हित्वा प्रत्यहं
खानयेत् । जोर्णमंस्तारे पूर्वं यष्टिं न चाक्षयेत् । इति
जज्ञाशयाधंविधिः ।

(१)निष्यन्ने ते यूपयष्टिः कर्त्तव्या । मथादेकां (२)काष्टां त्यक्त्वा
ऐशान्ये वास्तूपजाहोमौ । (३)यूपो प्रायः च तुन्याग्रं खात्वा हस-
मिताष्टाङ्गुलौच्छ्रितां शिलां (४)ऐष्टिके । इष्टकां प्रचान्य
गन्धपुष्पैरभ्यर्च्य पञ्चरत्नोपधियुतं कुम्भं संस्थाप्य तदपरि शिला-
न्यासः । तत्र मन्त्रः ।

(५)आद्यंशे चाचते पूर्णे (६)मूले (७)त्वङ्गीरसः सुते ।

अभ्यर्चिते प्रयक्षेष्टं प्रतिष्ठां कारयाम्बहमिति भूमौ प्रणामः ।

स्तम्भकुले स्थिराङ्गतिष्ठामः । स्थिराय स्वाहा । अप्रणाशाय
स्वाहा । आदियोधाय स्वाहा । नित्याय स्वाहा । पर्वताय
स्वाहा । अविनाशिने स्वाहा । दृष्टाय स्वाहेति मन्त्रः । आचार्याय
धेनु दद्यात् । तत्र यूपयष्टिघटनं । खातममं द्विहस्तादिकं वा
चतुस्त्रिंशोक्तं (८)पटकं कृत्वा तत्र वरुणस्थापनं । काष्ठयूपो वा मधु-
सुदिरविन्नादिमारदारकाष्टं कस्तूरमस्तकं घटयित्वा गर्त्तं कृत्वा
गर्त्ते रत्नोपधिदूर्वात्रीहीणां प्रक्षेपं कृत्वा तस्मिन् यूपारोपणम् ।
नियत्कीकृत्य स्थिराङ्गतयः । कूपे तु न यूपोदरः ।

(१) निष्यन्ने खाते ।

(२) काशिका ।

(३) यूपोच्छ्रायतेवाग्रं ।

(४) ऐशान्ये ।

(५) अष्टिके ।

(६) मुने ।

(७) रङ्गरसः ।

(८) पटलं ।

अथ प्रतिष्ठा, नारदीयोक्तमन्त्रविधिः । पश्चिमे दग्धस्त-
मण्डपः मध्ये अर्द्धभागेन वेदी । यजमानस्य स्वस्तिवाचनं, संकल्पः,
आचार्यब्रह्मणोर्वरणं । आचार्यकर्म । हैमं रौषं वा वरुणं
कृत्वा पीठे स्थापनं । तत्पश्चिमे (१)कुम्भे ऋद्धोक्तवेदविधिना
आज्यभागान्तं कृत्वा आग्नेयं गायत्र्या (२)गतहोमः । उत्तरे
(३)वरुणपीठे वरुणस्थापनं । आपो हिष्ठेति तिसृभिः जलकुम्भैः
क्षपनं । गन्धदारेति गन्धोदकेन । पावकानः मरुस्वतीति तीर्थ-
वारिणा । वेष्टां स्थापयित्वा वस्त्रेण मपविषेण आच्छाद्य राशौ
जागरणं । प्रभाते गायत्र्या गोत्रयदोहनं तत्पश्चात् चक्षुक्षपणं ।
अग्नये सूर्याय प्रजापतये दिवेऽन्तरीक्षाय पृथिव्यै घ्राय
अन्तरीक्षाय । (४)दिविमते उषाय भौमाय (५)भौमाय रौद्राय
वैष्णवे इन्द्रायअग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे कुबेराय
ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय (६)महाराजाय वरुणाय च कृत्वा
दधिमर्षिणा इदं विष्णुरिति होमः । दग्धदिक्षु दिक्षुपास्तेभ्यो-
मायभक्तवलिदानम् ।

“ मन्त्राय मदारापत्यभक्त्याय कोटिमंघवृताय च ।

यस्मिं ददाति शक्राय शक्रो ऋद्धामि मे यस्मिं” ॥

“ यस्मिं ददात्यग्नये अग्निर्ऋताय मे यस्मिं” । दग्धदिक्षु
इन्द्राय नमः इति वस्त्रिहरणं इति मायभक्तवलिदानं ।

शान्तिवारिणा वरुणप्रतिमासेचनम् ।

(१) कुम्भे ।

(२) अष्टोत्तरशत ।

(३) भद्र ।

(४) दिवते ।

(५) भौमाय ।

(६) महाराजाय ।

उत्थाप्य रथे कृत्वा जलाशयं चिः सप्त वा भ्रामयित्वा आपो-
हिष्ठेति जलमध्ये क्षिपेत् । ब्रह्मघोषादौ क्रियमाणे यूपं कृत्वा
वहणं ध्यात्वा सर्वमापोमयं ध्यात्वा यज्ञाय किञ्चित् वृक्षजं यूपं
गन्धादिभिः पूजयित्वा प्रक्षिपत्य शान्तिमवधार्य दक्षिणादानं ।
ब्राह्मणभोजनं । आब्रह्मसाम्बपर्यन्तं सर्वभूतेभ्योऽमुं जलाशय-
मुत्सृजेत् ।

“ आब्रह्मसाम्बपर्यन्तं ये केचित् सलिलार्थिनः ।

ते ब्रह्मिभनुगच्छन्तु महत्तेनैव वारिणा ” ॥

इति प्रार्थनं । आपो हिष्ठेति तिसृभिः^(१)र्गव्यप्रक्षेपः ।

तीर्थतोयञ्च शान्तितोयेन ध्वजं प्रोक्ष्य ध्वजदण्डं यूपे दत्त्वा
ध्वजशीर्षमसाजतण्डुलं कांस्यपात्रे कृत्वा कांस्यपात्रं शिरमि कृत्वा
जलाशयं प्रदक्षिणीकृत्य ध्वजमुत्सृजेदिति ।

“ हेमाकं हयजं वापि वहणं हसपृष्ठकम् ।

नागपाशधरं वामे दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥

कूपे तु द्यङ्गुलं वाष्पां व्यङ्गुलं चतुरङ्गुलम् ।

मुष्करिणां तडागे च पञ्चाङ्गुलमथेच्छया ” ॥

अत्र वङ्गुचोक्तप्रक्षेपविधिः । वापीकूपतडागयज्ञविधिं व्याख्या-
स्यामः । (१)पुण्ये तीर्थकरणेषु शुभनक्षत्रे प्राचीं दिशमास्थाय प्राक्प्रवण
उदक्प्रवण उदक्प्रवणेनाग्निमुपसमाधाय वारुणं चरुं अपयित्वा
आव्यभागान्तं कृत्वा आव्याजतीर्जुञ्जयात् । “ समुद्रज्येष्ठ ” इति
प्रत्युचं ।

श्रवते हेतो वरुण नमोभिरवयज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।
चयन्नमभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि त्रिअथः कृता निः स्वाहा ।

उदुत्तमं, लंजो अग्ने, इमं मे वरुण । ततश्चरारेव खिष्टकृत् ।
भृरादिप्राजापत्याभ्ते पूर्णाङ्गितिं मूर्द्धानं दिवमिति । मार्ज-
नान्तेन्द्रारणं । नैर्ष्यत्या धेनोः प्रविशताचया अश्वमन्त्रणं ।
नैर्ष्यत्यास्तौग्रानान्तं धेनुतारणं जले । कूपे जलपार्श्वे अनुमन्त्रणे
मन्त्रः । इदं मलिनं पवित्रं सुहृष्व शुद्धः पूतोऽमृतस्वर्ण
नित्यं । चारयन्ति सर्वतीर्थाभिषिक्ता लोकास्तोकं चरन्ति
मावेति । पुच्छाग्रे अथं लग्ने आरुह्य तारयेत् ततः मन्त्रः ।
आगो अस्मा इत्यादि एसा^(१)त्यन्तं । “स्वथं शुद्धा घ्यजमानस्य
तारणं सुयवसा भगवती भुया अथो वयं भगवतः साम^(२) ।
अद्भि ह्यणमग्ये विधुदानीं पिव,” शुद्धमुदकमाचरन्तीत्यनेन ।
ऐशान्यां धेनुस्थापनं हिकृत्वती वसूपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती
ममसाभ्यागात् दुहासि स्त्रिभ्यां पयोऽग्नेयं सा वर्द्धतां महते सौम-
गायेति । गोर्हिंकारे मति । सचेत्साकरटौकांचनशृङ्गारौय-
खुराकांस्तदोहागोर्हिंक्षणा^(३) । शत्या वा कांचनादिकं किंचित् ।
तत उत्सर्गः । देशकालवाक्यानन्तरं देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तां
आवद्भस्मपर्व्यन्तं सर्वभूतेभ्य इदं मलिच्छाश्रयाय समुत्सृजेत् ।
ब्राह्मणभोजनं स्वस्तिवाचनं इति अन्त्याश्रयप्रतिष्ठा ।

(१) एसा— ।

(२) साम ।

(३) दक्षिणा ।

अथ वृक्षारोपणं ।

तद्विधया आरामकरणं । पथि वृक्षारोपणं च ।

“ यः कूपारामकारी च तथा वृक्षप्ररोपकः ।

कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यमंशयम् ” ॥

शावभाष्ये,—

आरामहाग्नं देवदत्तो नियतो च स्वर्गं इति । श्लोकप्रसिद्धि-
प्रमाणमात्रं ।

महाभारते,—

“ किञ्चरोरगरक्षांसि देवगन्धर्वभागवाः ।

तथा महर्षयश्चैव भंश्रयन्ति महीरुहान् ॥

पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीश्च मानवान् ।

एवदं पुत्रवत् वृक्षा तारयन्ति परत्र च ॥

तस्मान्तडागे रोष्या वै रक्षाश्रयोऽर्चिभिः सदा ।

पुत्रवत्परिपात्याश्च पुत्रान्ते धम्यंतः सुताः ” ॥

विष्णुः,— “ वृक्षारोपयितुर्दत्ताः परलोके पुत्रा भवन्ति ” ।

पद्मपुराणे,—

“ असुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा रूढं कुर्वते ।

‘ पच्छन्ति रोपकेभ्यश्च सुतीर्थं तर्पणादिकम् ” ॥

तर्पणजन्यदत्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

“ यत्नेनापि च राजेन्द्र । पिप्पलारोपणं कुरु ।

य ते पुत्रमहस्राणामेक एव करिष्यति ” ॥

पुत्रं सहस्रं कर्त्तव्यं करिष्यतीत्यर्थः ।

तथा,—

“ धनी चाश्रत्यवृत्तेण अग्नोकः शोकनाशनः ।
 प्रचो यज्ञप्रदः प्रोक्तः शिरश्यायुःप्रदः स्मृतः ॥
 जम्बुकी कन्यकाः^(१) प्रोक्ता भार्यादा दाडिमी तथा ।
 रोगनाशाय पालाशो चिरं ब्रह्मप्रदः सदा ॥
 प्रेतत्वं जायते पुंसो ^(२)रोपितेन विभीतके ।
 निम्बप्ररोपको यस्तु तस्य तुष्टो दिवाकरः ॥
 श्रौतृत्ते शंकरो देवः पाटलाथान्तु पार्वती ।
 पुत्रप्रदायकश्चैव चन्दनः पनग्रस्तथा ॥
 मौभाग्यदशम्पकश्च करीरे पारदारिकः ।
 अपत्यनाशकस्तान्शो बकुलौ दस्युदस्तथा ॥
 बड्ढभार्या नारिकेली द्राक्षा मर्वाङ्गसुन्दरी ।
 रत्तिप्रदा तथा केलिर्माचकी शचनाशिनौ ” ॥

केलिः कदली, मोचकी शाल्मली ।

भविष्यपुराणे,—

“ बड्ढभिः किन्तु संजातेः पुत्रैर्दुर्मार्यवर्जितैः ।
 वरमेकः पथि तरुष्वथ विश्रमते जनः ” ॥

तथा,—

पत्रैर्देवान् फलेः पितृन् तत्करोत्यग्निहोत्रं न स्वाध्याया-
 न्वितः स्मृतः ।

" यत्करोति घनहायां पादपः पथि रोपितः ।

म द्याया च मपुष्या च मफला वृक्षत्राटिका ॥

कुन्तयोपेव भवति भर्तुंलोकं दयानुगा ।

अग्नोकपमवकरा (१)तिस्रकालकृतानना ॥

मघोपभोग्या वेष्टेव वाटिका रमिदा मदा ।"

"असत्यमेकं पिचुमर्दमेकं न्ययोधमेकं द्रमतिन्तिङ्गीकं ।

कपित्यविश्वामलकचयं च पंचाक्षरोपी नरकं न पश्येत् ।" इति

(१) पूर्णं मानमं घातकं इदं चेष्टं (२) प्रमादादि (३) पूर्णं । च तडाग-

वृक्षरोपणादि । (४) नित्यमैष्टिकमिति मनुवपनाश्रित्यं । शकशा-

करणे द्वापः ।

भविष्यपुराणे,—

" न खाताः पुष्करिण्योऽपि रोपिताय महीरुहाम् ।

मासुर्यैर्विनशौरेण तस्य जातेन किं कृतं " ॥

स्कन्दपुराणे,—

" केप्रवायतने यस्तु कारयेत्तुलनोवनं ।

समते चास्यं स्यामं पिष्टमिः सह वेणुवः ॥

त्रिवालये पत्नं तद्-यग तुलमीरोपणे भवेत् ।

तावदपमहमाणि याव (१)दीप्तदामि तु ।

यमन्ति वेणुवे ओके तुलमीरोपका मराः ।

(१) तिस्रकालं ।

(२) पूर्णं ।

(३) प्रामादादि ।

(४) पूर्णं ।

(५) नित्यमैष्टिक ।

(६) वीजदनादि ।

“रोपणात् पालनात् भेकात् दर्शनात् स्पर्शनात् नृणां ।
तुल्यी हरते पापं वाङ्मनःकायसंचितम् ॥”

अथ तपः गीतायां,—

“शमो दमस्तपः शौचं चान्तिराजवमेव च ।
ज्ञानविज्ञानमाप्तिकथं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥”

तथा,—

“मनःप्रसादः मौम्यत्वं मौममात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानस उच्यते ॥”

अथ यमनियमाः ।

“यमान् भवेत्त मतनं न मिथ्यं नियमान् बुधः ।
यमान् पतत्यक्नुवाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥”

इदं च यमनियमविरोधे समत्रिकल्प ।

प्रमद्रे यमस्य तदाध्यत्वं दशयितुं विरोधाभावे दयोः
कर्तव्यत्वं । ध्यामो मनुय ।

“अहिंसा मत्स्यवधनं ब्रह्मचर्यमकल्पता ।
अन्तेयमिति पचेते यमायेते प्रतामि च ॥
अक्रोधो गुह्यशुश्रूषा शौचमाहार^(१)मानवं ।
अप्रमादस्य नियमाः पंचैवोपप्रतामि च ॥”

ब्रह्मचर्यमच प्रमिद्व परदारादिवर्जम स्वदारे पवादिवर्जनं च ।
अकल्पता दम्भराहित्यं ।

तथा,—

“ शौचमिच्छातपोदानं स्वाध्यायोपस्यनियमः ।

व्रतोपवासमौनं च ध्यानं च नियमाः स्मृताः” ॥

शास्त्रवक्तव्यः ।

“ ब्रह्मचर्यं दया चान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्पता ।

अहिंसाश्लेषमाधुर्यंदमयेति यमाः स्मृताः ॥

स्नानमौनोपवासेष्व्यास्त्राध्यायोपस्यनियमः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादताः” ॥

ध्यान निराकारस्य ब्रह्मणः । साकारस्य विष्णोः । दमः
वाङ्मेन्द्रियनिग्रहः । उपवासा एकदम्यादौ । व्रतं अनन्तव्रतानि
च । ब्रह्मचर्यं निषिद्धमैद्युनवर्जनं । यममध्ये गणितं । नियममध्ये
द्रुपस्यनियमः । ऊर्द्धरेतस्त्वं । इदं पुत्राद्युत्पादमानन्तरं बोध्यं ।

द्वारैतः,—“ अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचं (१) ब्रह्मचर्यंनियमाः” ।

तत्र मनुः । क्रोधनियमास्त्याजैवं । अकल्पता यन्तोषो गुरु-
शुश्रूषा चेति नियमाः । शौचस्य यम गच्छे च गणनं प्रकार-
भेदेन । तत्र कर्माधिकारसंपादकं लेपमूत्रकाक्षपणोदनरूपं यमः ।

(१)शालसादिरूपं नियमान्तर्गतं । एवमकल्पता अपि मानम-
दम्भराहित्यं यमः । वाङ्मदम्भराहित्यं च नियम इति ।

(२)विवेकवक्तव्यं । अत्र यमानां निषेधात्तरवर्जितहिंसाभिध्याप्रति-
षिद्धमैद्युनदम्भचेष्टानां रागात् देघात् क्षोभात् वाकरणप्रसङ्गे (३)तं

(१) ब्रह्मचर्यमितिविमाः ।

(२) मनसा ।

(३) विवेकवक्तव्यं ।

(४) तस्मिन्निवृत्ते ।

निवृत्ते मङ्कल्पः कर्तव्यापाररूपव्रतत्वेन विधेयत्वात् । स्नातक-
व्रतत्वेन गणनं तल्लोपे प्रायश्चित्तविशेषार्थं । तत्र एवोक्तं
यमाश्चैते व्रतानि चेति । तेन हिंसाकरणेन हिंसादिनिषेधाति-
क्रमादेकं पापं । व्रतलोपाच्चापरमिति । तत्तदये प्रायश्चित्तद्वयं ।
नियमेषु व्रतमापन्नत्वादतिक्रमे एकमेव प्रायश्चित्तं । तत्रार्थं
विशेषः । गृहस्थस्याप्यात्मज्ञानाभ्यासस्य वक्ष्यमाणत्वात् । स्नातकं
व्रतत्वेनात्मज्ञानस्य नित्यत्वाच्च । निषिद्धकर्मानुष्ठानस्य कदाचित्-
(१)भयादशक्त्या वा प्रसङ्गे अप्रसङ्गोदासीनाकृत्तुः पुष्करपर्णमदृश-
(२)निर्भेदात्मस्वरूपप्रतिसन्धाने नाहं कर्त्ता भूतान्येव भूतेष्विन्द्रिया-
ण्येव इन्द्रियार्थेषु व्यवहरन्तीति । दृढनियमकरणेन पापोत्पत्तिः ।
तदुक्तं भगवता ।

“ न मां कर्माणि लिम्बन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिः ॥ (१)न लिप्यते ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यदृष्टो निराशयः ।

कर्मण्यतिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः” ॥

रागेण निषिद्धकर्मकरणे पापमवग्रहं ।

त्यक्त्वा कर्मफलसंगमिति वचनात् । (२)निषिद्धकर्मण्येव
फलं प्राप्नोति ।

तथा,—

“ नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

(१) यादशक्त्या ।

(२) निर्भेदात्मस्वरूप ।

(३) निवर्धते ।

(४) निषिद्धकर्मण्येन्द्रियकरणे आसंगत्वात् ।

“पशून् शृङ्खन् स्तृशन् जिघ्रन् अश्रन् गच्छन् स्वपन् श्रमन् ॥
 प्रसूयन् विमृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन्नपि ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥
 मद्गन्धाधायकर्माणि मङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
 क्षिप्यते न स पापेर्न पद्मपत्रमिवाम्भसा ” ॥

(१) इदं तद्गुणितरां निश्चयेनात्मनो कर्तृकज्ञानोत्तरं करणे ।
 अहिंसा च सामान्यतो हिंसावर्जनरूपा । देवसः,— दशविधा
 हिंसा । उद्वेगजननं । मन्तापजननं । रुजाकरणं । शोषितोत्पादनं ।
 पैशून्यकरणं । सुखापहरणं । अतिक्रमः । संरोधो । हितविप्रति-
 वेधोवध इति । उद्वेगो मनोदुःखं । मन्तापस्रदेवाधिकतरं ।
 रुजा शरीरदुःखं । अतिक्रमः अवशा । संरोधोऽतिस्नेह्याचार-
 निषेधः । हितविप्रतिषेधो भेषजादिनिषेधः । वधो मारणं ।
 एते यद्यपि सर्वे मानसाः प्रयाणवाचिककायिकास्तथापि मनो-
 व्यापारमूलकत्वेनास्माभिर्मानसमध्ये सौकर्याय कथ्यते । “ यस्मान्नो-
 द्विजते शोक ” इति गीतायां । विष्णुपुराणे,—

“ कर्मणा मनसा वाचा परपीडां करोति यः ।

तद्द्विजं जन्म फलति प्रसूतिस्तस्य चाशुभम् ” ॥

पुनर्देवलः,— वेदेष्वेवमस्य दहनं । (२) सेतुरेव न मार्गेडाधातम-
 लतप्रणाशनं द्रव्यापघ्नंसनं । गन्धदूषणमिति । एतच्च संताप-

(१) इदं च दृढनिश्चयेनाकर्तृत्वमात्मनो ज्ञात्वा करणे ।

(२) सेतुभेदमनाजवोपघातनं ।

जनकत्वेन प्राणिमात्रविषये ब्राह्मणविषये अधिकं गुवांदि-
विषये ततोऽप्यधिकं ।

उग्रनाः,—

“ न ब्राह्मणस्यापदं कुर्व्यात् ” ।

मनुः,—

“ आचार्ये च प्रवक्तारं मातरं पितरं गुरुं ।

न हिंस्यात् ब्राह्मणं गां च सर्व्वाथैव तपस्विनः ” ॥

तथा,—

“ श्वगूर्यं लब्धग्रतं महत्तमभिहन्त्य च,

जिघांभायां ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥

शोषितं यावतः पांशून् मंग्ठहाति दिजन्मनः ।

तावन्त्येव महत्पाणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ” ॥

मनुः,—

“ हीनाङ्गामतिरिक्ताङ्गान् विशाहीनान् वयोधिकान् ।

रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाबिषेत् ” ॥

तथा,—

“ चक्षिषं चैव सपे च ब्राह्मणं च वज्रग्रतं ।

भावमन्येत ^(१)वेहताङ्गान् छगानपि ^(२)त्रिशेषतः ॥

एतन्नर्थं हि पुरुषं निर्दह^(३)त्यवमानितं ।

^(४)आत्मानमं वमन्येत ^(५)तत्पूज्वांत्तरमष्टद्विभिः ॥

(१) वैमुष्णः ।

(२) कदाचन ।

(३) त्यपि ।

(४) आत्मान ।

(५) पूजांतुर ।

आमृत्योःश्रियः^(१)माकाञ्चिन्नैना मन्येत दुर्लभां ।

पूयगोक्षितसंपूर्णं चन्द्रे तमसि दारणे ॥

षष्टिवर्षमहस्राणि हन्तात्मानं विग्रेन्नरः” ।

गङ्गालिखितौ, न शिष्टानसत्कुर्यात् ॥

यमः,—

“विवादे भाङ्गणं जित्वा यो हर्षमधिगच्छति ।

गमगाने जायते वृषः कंकटप्रनिषेवितः” ॥

शारीतः,—

“समीपस्यो दहत्यग्निस्तेजसैवेन्द्रियं तत्तुम् ।

(१)मन्त्रुणां तद्देद्विप्रः कुलमायुर्गतिं यमः” ॥

शारीतः,—“(१)सवर्णेषु (२)सूचनं । वर्जयेदित्यनुषङ्गः । (३)सूचनं पैशुन्यं । सत्यवचनरूपं यमं वाच्यावाच्यप्रसङ्गे वक्ष्यामः । तथा स्तेयं” ।

देवसः,—“सूक्तमध्यबुद्धाणां पदार्थानां प्रसङ्गं तूष्णीं वा प्रच्छन्नं वा हरणं स्तेयं । रत्नसौवर्ण्यहेमरुप्याभरणादीनि सूक्तानि ।

चतुष्पदद्विपदधान्यवस्तुलोहकापांस^(४)लोपकरणादीनि मथानि ।

(५)दन्तनखदाहचर्मपापाणमृण्मपादीनि बुद्धाणि । प्रसङ्गं बलेन

तूष्णीं (६)बलिं विभाषि दृश्यमानस्यापि स्वाभिना । शारीतः,—

“द्विविधं ॥ द्रव्यं, सचेतनमचेतनं स्यावरजद्रुमं । सचेतनमपि

शङ्कमग्नावरभेदेन द्विविधमित्यर्थः । इत्यभिधाय दशधा स्तेय-

(१) मन्विच्छे ।

(२) मन्त्रुना तु ।

(३) सवर्णैः ।

(४) सूचनं ।

(५) सूचनं ।

(६) सर्वोपकरणादीनि ।

(७) श्रद्ध ।

(८) वर्णं ।

माह । स्वामिना अदत्तस्य ग्रहणं चावद्दत्तं ततोधिकपरिमाण-
ग्रहणं । देवपितृमनुष्याद्यर्षमिति यद्द्रव्यं रक्षितं तस्य स्वयं च
भोगः । मृत्यान् मूत्रे^(१) कारयित्वा कर्ममूल्यदानं । पुनरानीय^(२)
दास्यामीति प्रार्थनया नीत्वा पुनरादानं । विश्वासेन स्थापितस्य
धनस्याप्रत्यर्पणं । कूटमानसुष्मादिना अधिकनयनं । ब्रह्मचारिणो
यतेर्वा सुवर्णादिग्रहणं । उचियादेः प्रतिग्रहादि । प्रतिश्रुत्यादानं ।
दत्तस्याच्छेदनं चेति तथा स्नेहिनो हि प्रमिताः पूर्वधनिना-
मुपकाराय जायते । तस्मात् स्तेयं न कुर्यात् । उपकाराय
जायन्ते पशुदासादिजन्म लभन्ते ” ।

धमः,—

“ सुवर्णमेकं गामेकां भूमेरप्यर्द्धमङ्गुलम् ।
हरन् नरकमाप्नोति चावदाभृतसंभवम् ॥
हिरण्यपशुद्यानानि स्त्रियो वासांसि चो हरेत् ।
स पथ्यायेण धायित नरकानेकविंशतिं ” ॥

विष्णुः,—

“ यद्यत्परेभ्य स्वावघात्युद्वसुत् मिरंकुशः ।
तेन तेनापि हीनः स्यात् यत्र यथाभिजायते ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन धनहिमां दिवर्जयेत् ।
यस्तु लभं पुनर्दद्यात् देवद्रव्यं यतस्ततः ॥
गुरुद्रव्यं दिजद्रव्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
अपहृत्य परस्यार्थं यस्तु दानं प्रयच्छति ॥

न दाता नरकं याति यस्मार्थस्तस्य तत्फलम् ।
परस्त्रपरितुष्टा ये जीविता तुरगाश्च ये ॥
तेषां रजः पतेद्यच्च तदमेघतरं भवेत् ।

दृष्ट्यतिः,—

“स्रदत्तां परदत्तां वा धो हरेत वसुन्धराम् ।
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः ॥
तडागानां सहस्रेण अयमेधप्रतेन च ।
गवां फोटिप्रदानेन भूमिदत्तां न शुद्ध्यति ॥
अन्यायेन हता भूमिरन्यायेन च हारिता ॥
हरतो^(१) हारयन्तश्च दहत्यासन्नमं कुलं ।
ब्रह्मस्रं प्रणयाद्भुक्तं दहत्यासन्नमं कुलं ॥
विक्रमेण च भुञ्जन्ते शतपूर्वान् दग्धावरान् ।
ब्रह्मस्त्रे न मतिं कुर्व्यात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥
अग्निदग्धा निरोहन्ति ब्रह्मदग्धो न रोहति ।
न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्रं विषमुच्यते ॥
विषमेकानिनं हन्ति ब्रह्मस्रं सुषयौजिकं ।
लोहवूर्णांशुशूर्णं च विषं च जरयेन्नरः ।
ब्रह्मस्रं विषु लोकेषु कः पुमान् जरयिष्यति” ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“धामान्यां दक्षिणां लब्धा गृह्णात्येको विमोहितः ।
नास्तिक्यभावनिरतः स वै प्रेतोऽभिजायते” ॥

अथान्तेयापवादः,—

आपस्तम्बः,— “यथा कथा च परपरिषद्मभिमन्यते स्तेनो भवतीति । कौत्सहारीतौ, तथा, काण्वपुष्करमादौ । मापदा^(१) परिषहेष्विति वाघांयणिः । ^(२)ग्राम्यपञ्चमघातेन स्वामिनः प्रति-
बेधयति । अथ्यवहारो विद्वद्धो भवति । सर्वत्रानुमतिपूर्व्यं
ग्रामीषणकादीनां बीजकोपः । उषः यवादिकालका । युग्यानां
वहानां घामः । एवंविधं वस्तु ^(३)परादत्तं गृह्णन् न निषेधन्ति
स्वामिनः । अथ्यहारः अधिकग्रहणं । विद्वद्धो निषिद्धः” ।

धमः,—

“अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयं च गवे ढणम् ।
कन्याहरणमस्तेयं यो हरत्यनसंलताम् ॥
पुष्ये शाकोदके काष्ठे तथा मूलफले ढणे ।
अदत्तदान^(४)मस्त्वेषामस्तेयं च यमोऽब्रवीत् ॥
ढणं काष्ठं फलं पुष्यं प्रकाशं वै हरेद्विजः ।
गोत्राङ्गणार्थं गृह्णन् वै न स पापेन लिप्यते” ॥

मनुष्यमः,—

“पथिकः क्षीणवृत्तिस्तु दादिषु देवभूलकौ ।
अददानः परचेवान् न दोषं मनुरब्रवीत्” ॥

(१) मत्वं-पवादा ।

(२) परैदत्तं गृह्णन्तं ।

(३) ग्राम्योपयुक्तघातेन ।

(४) अदात्तदानान्तीत्येषां ।

दृष्टस्यतिकात्यायनौ,—

“चपुषोर्वाहकं द्वे तु पञ्चासं पञ्च द्वाडशमम् ।

खर्जूरवदरादीनां षष्टिं गृह्यन् न दोषभाक्” ॥

उर्वाहकं कर्कटौ ।

नारदः,—

“शालिनीहिप्रसूतानां मुष्टिघाह्यो विधीयते ।

यवगोधूमयोर्वापि यदि वा माषमुद्गयोः ॥

(१)शाकपरिमाणे सुमनसां चानननन्दने ।

पाणिद्वयेन यावद्दृश्यं तावच्छाक्ता याह्याः । अर्चायामपि न निन्दवे आच्छादने यावन्ति पुण्याश्रपेक्ष्यन्ते^(१) तावत् पुष्यं परस्मादाहर्त्तव्यमित्यर्थः ।

(१)शौचं हारौतः,—

शौचं वाद्यमान्तरं च । कुलशौचं, अर्थशौचं, शारीरं च । सूतकाद्यशौचराहित्य । अर्थशौचमनेध्यस्तेपचण्डालादिस्पर्शादि-
गृह्णतिः । आभ्यन्तरं शौचं पञ्चविधं । तद्यथा ।

मानसं शत्रुषुं प्राणं गन्धं स्थासं चेति । तत्र मानसम् ।

य पुण्यानुधानदोषविरहः । चाक्षुषाशौचं चाण्डालादि-
स्पर्शनकाले अपहोमजन्त्रादिनिषेधात्, तन्निमित्ताशौचापगम-
रूपतत्तत्कर्मणि ।

(१) हारौतः । पाण्ड्योःशाकपारीमाणे सुमनसां चार्चायामपि न निन्दवे ।

(२) यावत्पुण्यापेक्षा— ।

(३) अथ शौचं ।

तथा,—

सूतिगन्धे नित्यानध्यायस्मरणात्तत्तत्कर्मणि तदग्नौचविरहः,
तस्मात्तस्याग्नौचं ध्वनिरिति सामकीर्तनावेदनान्तराध्ययनं ग्नौच-
रूपत्वात् तदशुद्धिः^(१) । एवं सूतकादौ भोजनराहित्यं स्वाद्यग्नौच-
मिति । एतेषां^(२) पंच आतुराग्नौचविरहरूपत्वात् नियमे अन्त-
र्भावः । वाह्याग्नौचस्य यमे अन्तर्भावः । इत्युक्तं प्राक् ।

अथ ब्रह्मचर्यं ।

हारीतः,—

ब्रह्मचर्यं नाम दिव्यमानुषाणां तथा चित्रकाष्ठपाचस्यमृण्मयादी-
नामपि ^(३)अर्थमसंकल्पनममभिप्रेक्षणमसंकीर्तनमन^(४)भिगमन-
मन्दर्शनमसंगमयासां । तत् चतुर्विधं, कृष्णं रक्तं शुक्लं विमलमिति ।
परदारवर्जनं नित्यं, निष्यं स्वदारसेवनं कृष्णं । पर्ववर्जननियमं
रक्तं । श्वेतुकालाभिगमनं शुक्लं । ऊर्द्धरेतस्त्वं विमलं एवं ह्यह ।

“कृष्णेनेमं जयेल्लोकं मध्यं रक्तेन वै जयेत् ।

शुक्लेन तु जयेत्स्वर्गं^(५) विमले मोचमाप्नुयात्” ॥

दिव्या तु विश्वान्याः^(६) पुराणस्मृताः । पोतं प्रतिमाद्योग्यं
रजतादि तस्यास्तेन घटितः । अथां^(७)अर्थनमिच्छाविरहः । असं-
कल्पनं करिव्यामौति^(८)अभिलाषाभावः । अनभिप्रेक्षणं आभि-

(१) तस्मात् तस्मात् शुचिध्वनिरिति सामकीर्तनादेव वेदान्तरा-
ध्ययनाग्नौचरूपत्वात् तदशुद्धिरिह वाक्यशुद्धिः ।

(२) एतेषां च ।

(३) अप्रार्थन— ।

(४) मनभिमाम्ब— ।

(५) स्वर्ग ।

(६) ऊर्द्धस्यादयाः ।

(७) अप्रार्थनमि— ।

(८) अभिसन्धानभावः ।

मुख्येनावलोकनं । असन्दर्शनं सकलावयवानवलोकनं । असमागमः ।
असन्निधानं । पर्वणि अमावास्यादौ नियमे व्रतादौ वर्जनं । अत्र
च कृष्णरक्तवृद्धाचर्यस्यैव यममध्ये प्रवेशः । तथाच सत्त्वौधरः,—
“त्रिद्वैपर्यमत्र (१)प्रसिद्धमैयुनवर्जनमिति” । शुक्लविमलयोस्तु निय-
मान्तभांशे उपस्यग्रहपदेन वक्ष्यते । ५था—कल्पिता-दक्षरादित्यं ।

मनुः,—

“न धर्मस्थापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भानम् ॥
प्रेत्येह चेदृशा विमा विगर्हन्ते दिजातिभिः ।
(१)अलिङ्गलिङ्गदे देवे यो वृत्तिमुपजीवति ॥
सलिङ्गानां (२)हरत्येनमोर्ध्वं कृयोमौ च जायते” ।

तथा,—

“धर्मध्वजो सदा सुभ्रष्टाश्रिको लोकदम्भकः ।
त्रैलोक्यवतिकोज्जेशो हिंस्रः धर्माभिसन्धिकः ॥
अधोदृष्टिर्नैर्ऋतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
ग्रथो मिथ्या विनीतश्च वकवृत्तिहृदाहतः” ॥

अथ दया, महाभारते,—

“(३)दया भद्रेष्वस्योत्तुमार्जवं शौरचापलं ।
भवन्ति सम्यग् देवीमभिजातस्य भारत” ॥

(१) प्रतिविद्ध ।

(२) अलिङ्गलिङ्गवेशेन ये चरन्त्युपजीवति

(३) हरत्येव ।

(४) दयाभूतेष्व ।

यमः,—

“ दयया धर्मदानाभ्यां तपसा ब्रह्मचर्यया ।
श्रमयित्तेन्द्रियग्रामं ब्रह्मलोके भव्यते ” ॥

तथा,—

“ विभागशालिता यस्य समायुक्तो दयालुकः ।
गृहस्यन्तु समाख्यातो न गृहेण गृहाश्रमी ” ॥

हारौतः,—

दमो दयादानं धृतप्रतप्तं चेति ब्राह्मणस्य । सर्वभूतानुकंपनं
दया । समा ।

देवस्य,—

“ युकामशकदंश्रादीन् खादतद्यात्मनस्तनुं ।
पुत्रवत्परिरक्षन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ” ॥

हारौतः,—

“ क्रोधनिन्दानन्तरं क्रोधो हि तमोरूपं तस्य समा नियमनं
व्याख्यातेति । विवादं न समाचरेदित्युक्त्वा मनुः,—

“ एतैर्जितम् लभति सर्वान् लोकान् दमान् गृही ” ।

हारौतो यमश्च,—

“ आहृष्टसाहितः चिन्तः समते (१) योऽनुलिप्यति ।

स तस्य बुद्ध्यां दृष्ट्वा सुष्ठतं सर्वमश्रुते ” ॥

ध्यानं मनुः,—

“ब्राह्म्ये मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मायांविपि चिन्तयेत् ।

क्रायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च” ॥

वेदतत्त्वार्थः । परमात्मा ।

विष्णुपुराणे,—

“प्रायश्चित्तान्यनेकानि तपःकर्मात्मकानि च ।

यानि तेषामशेषाणां क्षणानुस्मरणं परं ॥

कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तं तदक्षेपं हरिसंस्मरणं परं ॥

हरिसंस्मरणं शीघ्रमक्षेपकं श्रेयस्य ।

सुक्तिं प्रयाति स्वर्गाभिस्तस्य विघ्नोऽनुमीयते ॥

तस्माद्दहर्निशं विष्णुं संस्मरन् पुरुषो मुनेः ।

॥ याति नरकं मघः (१) शंखीणाखिलपातकः ॥

(१) आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतौ यच्छति शोभनं ।

पापव्ययं भवति स्मरतां तमहर्निशं” ॥

तथा,—

“स्मृतेः सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ।

पुरुषस्तमजं जित्यं ब्रजामि शरणं हरिं ॥

(२) तदस्मत्प्रोचते विष्णुः स्मर्यतां बन्धमुक्तिदः” ।

(१) प्रक्षीणाशेषकल्याणः ।

(२) धाम्निः ।

(३) तदस्मत्प्रोचते ।

तथा प्रह्लादवाक्यं गीतायां,—

“ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

तेषामहं समुद्धृतां मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ! मय्यावेशितचेतसां ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि युद्धं निवेशय ।

निवमिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः” ॥

विष्णुरहस्ये, प्रह्लादं प्रति शुकवाक्यं ।

“जन्मभिर्षडभिर्वत्स! नरात्कृतचेतसः ।

भवन्ति वै भागवतास्ते विष्णुं प्रविशन्ति च ॥

अनेकजन्मसंसाररचिते पापसंचये ।

नाक्षीणे जायते पुंसां गोविन्दाभिमुखौ मतिः” ॥

इति विस्तारभयात् न लिख्यते । गिराकारं ब्रह्मध्यानं विस्तरेण
वक्ष्यामः । माधुर्यं प्रियवादित्वादि । वाचिके वक्ष्यते । यमः,—

“यमेन यत्त्वमातिष्ठेत् वशयेत् इन्द्रियाणामप्रकीर्णता । दान्तस्यार्थं
श्लोकः । (१)विशेषतश्च तत्तदिन्द्रियसंयमे वक्ष्यते” । इति (२)माधुर्यं ।

अथ नियमेषु अक्रोधः सक्रोधवर्जन-संकल्पः । चमा तु क्रोध-
विरोधा मनोवृत्तिविशेषः । ततो भिन्ना चमा यममध्ये गणिता ।
द्वारीतः,—“मानसी तु क्रोधातीतपरितापात् पीड्यमानस्य काय-
वैवर्ष्यवैरूप्याधयः संभवन्ति । अहंकारेयांसूयादेषपगोपघाता-

(१) तत्र वाङ्मैन्द्रियसंयमरूपं यमः ।

(२) यमाः ।

दीनि क्रोधरूपाणि । यत्क्रोधनो जपति, यञ्जुहोति यदातपति,
यद्ददाति वैरोचनो हरते तस्य सर्वम् । वैरोचनो बलिः ” । पुन-
र्हारीतः,— (१) क्रोधाग्निनाद्भूतं खेषामथबहुमतो न गमनीयो
ऽविश्वमनीयश्च भवति । कार्याकार्यवाच्यावाच्यानि न तर्कयति ।
द्वित्वादिनो गुरुनप्यतिक्रामत्याविष्टः । प्रेतलोकानात्प्राभं गमयति
तत्र घोरां नरकघातनामनुभूय कूरकथादतीर्यक्योनियु
जायते । (२) क्रमशो अनुस्यतां प्राप्य सर्वजनविद्वेषितां प्राप्नोति ।
आर्जवं हारीतः,— निवृत्तिनियमो जैह्वानियमश्चार्जवं । इक्षमाया-
(३) कुक्षयुक्ता निवृत्तिः । काठिन्यशास्यवैषम्य(४) दोषसङ्गावद्युतं जैह्वं ।
इक्षं इक्षं, मायाकौटिह्यं व्याजः । अर्थान्तरोपन्यासः । एतेषां
(५) निवृत्तिरूपाणां नियमो वर्जनं आर्जवं, एवं काठिन्यं
निष्ठुरता । दद्याद्विरोधिपदार्थः । शास्यं अयत्नता । वैषम्यं
निगूढपरद्रोहप्रतिसन्धानम्(६) ।

“ जैह्वं पंचविधं । तस्य निवृत्तिरार्जवम् ” ।

पुनर्हारीतः,—

“ सर्वभूतात्मभूतत्वादार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।

अजिह्वामश्रुतां शुद्धां वर्त्ते ब्राह्मणजीविकाम् ” ॥

(१) नियमोपकल्पता । हारीतः,— (२) स्वनियमो दग्धनियमस्येद-
कल्पता । (३) स्वनियमो दर्पवर्जनम् । दग्धनियमो दग्धवर्जनम् ।

- | | |
|-------------------------------|------------------------------|
| (१) क्रोधाविर्भूतखेदा । | (२) तत्र सर्वाणां भयो भवति । |
| (३) व्याजयुक्ता निवृत्तिः । | (४) दोषः । (५) निवृत्तिः । |
| (६) दोषां परसखासच्छिष्यत्वं । | (७) नियमेयकल्पता । |
| (८) सख । | (९) समय । |

ज्ञानदानतपश्चैश्वर्यविशेषाम्नायं वर्जयेत् । म्लयावपन्नास्तेजसोप-
पन्ना भवन्ति । म्लयावपन्नाः म्लयहीनाः । मनुः,—“तपःचरति
(१)विस्मयात्” । गीतायां,—

“ ईश्वरोऽहमहं भोगी भिद्धोऽहं बलवान् सुखी ।
आच्छोऽभिजनवानस्मिऽकोऽन्योस्मि सदृशो मया ॥
यद्ये दास्यामि मोदित्य इत्यज्ञानविमोहिताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽऽतुषौ ” ॥

शारीतः—

विद्वान्निविद्वन्तां श्यापयति । अदत्तादान । अद्याज्ययाजनं
(१)श्वातपास्तपः । अनाश्रयत्वं लिख्यते । एवं वृक्षानां दुष्कृतं भवति,
एवं दम्भरूपं तद्वर्जनम् दम्भवर्जनं । अकल्पता नियम इत्यर्थः ।
मन्तोषः ।

मनुः,—

“ मन्तोषं परमास्याथ सुखार्थी संयतो भवेत् ” ।

निषिद्धकर्मणा सुखं नेच्छेत् । अनिषिद्धेनान्तेनापि साधनेन
मनो, रमयेदित्यर्थः । एतदेव शारीतेन विस्तरेणोक्तं । “ निषिद्ध-
स्थान-निषिद्धद्रव्य-विक्रयायाज्यश्राजनामत्परिग्रहेण, शूद्रश्रवणे वेद-
पाठेन, मुख्यपहणाध्यापनवेदप्रश्नपूर्व्यं प्रतिग्रहादिना सुखं नेच्छेत् ।
अनिषिद्धेन साधनेन मन्तुष्टः भवेदिति ” ।

मन्तोषः परमो धर्म इत्युक्तं । गुरुशुश्रूषा वेदाध्ययन-
प्रप्तावे निरूपिता । नियमेषु ध्यानं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च ।

“ नदीषु देवखातेषु ” इत्यादि मनूकं नित्यं नैमित्तिकं संक्रान्तिष्वहोपरागादौ । तीर्थप्राप्त्यादौ चेत् साध्याह्निकप्रकरणे वक्ष्यते । अथ मौनं ।

धमः,—

“ सुभाषितसहस्राणि सुभाषितशतानि च ।
सर्वाणि व्याहृतस्यैव कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
दुष्टवाक्यं न ब्रह्मं ब्राह्मणानां कथंचन ।
दृष्ट्वीमासीत् जिद्रायां न ब्रूयान् किञ्चिदुत्तरम् ” ॥

ज्ञातातपः,—

ज्ञातस्य वारिणस्तेजो जुक्तोऽग्निः समाहरेत् ।
भुञ्जागम्यागमत्स्त्रायुनास्मान् व्याहरेत्पिपु ।

(१) अथ ज्ञातकप्रतानि । पूर्वं ग्रामा इत्युपक्रम्य सन्ध्ययोश्च वह्निषांमन्त्रासनं वाग्दत्तस्य ।

अङ्गिराः,—

“ सन्ध्ययोर्हमर्षोर्जपे भोजने दन्तधावने ।
पितृकार्यं दैवते च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥
गुरुणां मन्त्रिधौ दाने (१)यागे चैव विशेषतः ।
एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गमाप्नोति मानवः ” ॥

एषु मौननियमः स्वर्गफलाय । व्यस्तेषु मन्त्रेषु च ।

“ मनः प्रयाद्सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ” । इति मौनार्थाः ।

(१) अथ ज्ञातकप्रतानि । पूर्वं ग्रामा इत्युपक्रम्य सन्ध्ययोश्च वह्नि-
यांमादासनं वाग्दत्तस्य ।

(२) योगे ।

तथा,—

“ उभे मन्थे च यो विप्रो भौतमाप्ते समाहितः ।
दियं वर्षसहस्रं स ब्रह्मलोके महीयते ” ॥

अथोपवासः,— एकादशुपवासो नित्यः ।

कूर्मपुराणे,—

(१) एकादशी नित्यमिति एकादशी मदीपोत्येति च ।

तथा,—

“ एकादशां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।
वनस्पत्यतिघर्नांस्यं शुक्रानेव सदा गृही ” ॥

तथा,—

“ शयनीबोधनीमध्ये था कृष्णैकादशी भवेत् ।
सेवोपोत्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ” ॥

अत्र कृष्णानिषेधो व्रतविषयः ।

“ घानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवाचरे ॥

• न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवाचरे ।

भोजनस्य निषिद्धत्वात् कृष्णायामपि न कार्यं ॥

इति भोजननिषिद्धत्वात् कृष्णायामपि न कार्यं ” ।

कात्यायनः,—

†

“ एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा ।

चन्द्रसूर्योपराने च न कुर्यात्पुचवान् गृही ” ॥

(१) उपोष्यैकादशीनिर्वा ।

कौर्म,—

“ संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रवि^(१)शुक्रदिने तथा ” ।

संक्रान्त्यादिविषये जैमिनिः,—

“ तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽथमुदाहृतः ।

(१) नानुसंगच्छते चाहो यतो नित्यमुपोषणं ” ॥

तेन शुक्लौक्तादृशां संक्रान्तिरविवारादौ नैकादशी निषेधः

किन्तु संक्रान्तिनिमित्तकोपवासस्य गृहस्थं प्रति निषेधः ।

कात्यायनः,—

“ उपवासो यदा नित्यः आह्वं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं प्रकुर्वीत आत्राय पितृशेवितम् ” ॥

वराहः,—

“ सूतकोऽपि नरः क्षाला प्रथम्य मनसा हरिं ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतत् न लुप्यते ।

मृतकोऽपि न भुञ्जीत नारीदृष्टे रजन्यपि ” ॥

अश्वलाय मार्कण्डेयः,—

“ एकभक्तेन नष्टेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निदादशौको भवेत् ” ॥

प्रकारान्तरमाह, स्कान्दे,—

“ असामर्थ्यं जरौरस्थ व्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्-धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्त्रिं ।

भ्रातरं पितरं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ” ३

(१) शुक्रः ।

अन्यार्थसुपवासे छते कर्तुरपि फलमाह,—

“ कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नुयात् नाच संग्रयः ”
तत्रैकादशां द्वैधे निर्णयः ।

“ यत्रोदये कलाकाष्ठा मुहूर्त्तमपि दृश्यते ।

तत्र सैकादशुपोष्या न तु पूर्वा कथंचन ” ॥

दिनद्वयेऽप्युदयसम्बन्धे द्वादशीदृश्यौ सर्वेषां उत्तरैव ।

द्वादशीष्वे—

“ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

द्वादशी च त्रयोदशां नास्ति चेत्तत्कथं भवेत् ।

उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्वासुपवसेदुगृही ” ॥

इति व्यवस्था । “ निष्कामस्वत्तरां वसेत् ” इति वाक्यान्तरात्
विधवाया अपि द्वितीयाद्यासुपवासः । यदा त्वदये दशमी शीण
च एकादशी परदिने द्वादशी तदा दशमीविद्वायामेका-
दशासुपवासः ।

एकादशुपवासस्य नित्यत्वात् दशमीविद्ध्यतिरिक्तायाश्चा-
भावात् दशमीविद्धनिषेधवाक्याना^(१)मपरदिने एकादशीसङ्गाव-
परत्वात् । उक्तं च^(२) विष्णुधर्मै,—

“ एकादशी दशविद्धा सकलाद्वादशी परे ।

उपोष्या^(३) द्वादशी विद्धा कपिश्चालकोऽप्रवीत् ” ॥ इति ॥

(१) परदिने ।

(२) विष्णुधर्मोत्तरे ।

(३) दशमी ।

एवं च,—

“ कलाद्धैनापि विद्वासाद् दशमैकादशी यदि ।
तावदेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ” ॥ इति
तत्काम्यद्वादशीव्रतनिमित्तेन दशमीविद्वन्निषेधपरम् ।

न तु एकादशीव्रतनिषेधपरं ।

(१)काम्यं व्रतं द्वादशीव्रतं ।

“ द्वादश्यामुपवासं तु ये वै कुर्वन्ति मानवाः ।

वत्स । मानेष ते चान्ति मम व्रतपरायणाः ” ॥

अन्यथा दश्याविद्वोपवासविधायक वाक्यानामनवकाशमङ्गात् ।

“ एकादशी दश्याविद्वो परतोऽपि न^(१) विद्यते ।

गृहिभिर्घृतिभिश्चैव शैवोपोष्या सदा तिथिः ” ॥

यदा तु दश्याविद्वो पूर्वदिने परदिने चोदय-एकादशी
द्वादशी चोषा तदापि दशमीविद्वानां गृहीणामुपवासः ।
उत्तरदिने यतीनां इति कालादर्शादिश्वस्या ।

अन्ये तु यद्यपि ।

“ एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे च्योदशी ।

व्यहस्यकृ तदहोरात्रं नो पोष्यं तत्सुतार्थिभिः ” ॥

इति यद्यपि गृहस्थस्य निषिद्धं । तथापि,—

“ दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।

तस्याः पुत्रशतं गृहं तस्यान्तां परिवर्जयेत् ” ॥

दशाविद्धाया निषेधान् एकादशीचयवदिह विजिष्टादशमी-
विद्ध-परवचनाभावात् ।

“उपवामनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत्” ॥

इत्यभ्याशक्तविषयत्वे मानाभावात् ।

“एकादशीदशाविद्धा द्वादशी च चयं गता ।

दानं वाप्येकभक्तं वा तदा क्षुर्व्याद्यापितमिति” ॥

वाक्याच्च,—

एकादश्या-उदयसत्त्वेऽपि द्वादशीचये गृहस्थस्य उपवाम-
निषेधवाक्यानां नक्तादिरूपे नैकादशीमतविधिपरत्वमिति ।

अथ (१)व्रतकर्म,—

दशम्यां प्रातर्नित्यकृत्यामन्तरं—

“दशमौदिनमारभ्य करिष्येऽहं व्रतं तव ।

षिद्दिनं देवदेवस्य निर्विघ्नं कुरु केशव” ॥

इति प्रार्थनं,—

मध्याह्ने षविशेषं विष्णोः पूजनं तदहरेकवारं षविष्य-
भोजनम् ।

मास्ये,—

“कांक्षं भांषं सुरां क्षौद्रं तैलं वितथभाषणम् ।

व्यायामं च व्यवाथं च दिवास्त्रप्तं च शैथुनं ॥

तिलपिष्टं समसुरं दशम्यादिषु वर्जयेत् ।

द्युतमत्यम्बुपानं च पुनर्भोजनमेव च ।

चणकं कोरदूषांश्च पराश्वं शाकमेव च ॥

घायं दन्तधावनं, रात्रौ नियमेन विष्णुं स्मृत्वा शयनं । प्रात-
नित्यस्नानान्तरं स्नातिवाचनं संकल्पः । भगवन्-सूर्य्यभगवन्धः
सोमाद्यो देवता भगवत्प्रीतये एकादशीव्रतमहं कुर्वीयेति ।

(१) अष्टाक्षरमन्त्रजपेन संकल्पपात्रगतजलपानं । आचमनं । प्रार्थना,—

“एकादश्यां निराहारो भूत्वा चैवापरेऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष! शरणं मे भवाच्युत! ॥

ततो वाङ्माभ्यन्तरशुद्धिः ।

“शरीरमन्तःकरणोपघातं वाचस्य विष्णुर्भगवानग्रेषम् ।

शमं^(१) जयत्वाशु ममेहशर्म पापादगन्तो वृद्धि वन्निविष्टः” ॥

“अन्तःशुद्धिं वहिःशुद्धिं शुद्धोऽन्तर्मम चोऽच्युतः ।

स करोत् लमले तस्मिन् शरीरे चास्मि सर्वदा ॥

(१) वाङ्मोपघाताननयोर्धैर्ष्यां च भगवानग्रः ।

शमं^(२) जयत्यमेवात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः” ॥

इति देवस्थोपरि नानापुण्यैर्मण्डपकरणम् । मध्याह्ने स्नानं
पंचोपचारेण पूजा । पायसप्रधानं जेबेद्यं । स्याच्चतिभिरष्टोत्तर-
शतमिति हतहोमः ।

(१) अष्टाक्षरमन्त्रेण विभक्तिः ।

(२) जयत्याशु ।

(३) वाङ्मोपघाताननयोर्धैर्ष्यां च भगवानग्रः ।

(४) जयत्यमेवात्मा ।

भविष्ये,—

“समासत्यं दद्या दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

देवपूजाग्निहोत्रस्य सन्तोषास्तेय^(१)भाजनम्” ॥

(१)सर्वव्रतेष्वयं कर्म । विष्णुधर्मोत्तरे,—

“तस्माद्यजमघ्यानं तत्कथाश्रवणादिकं ।

तदर्चनं च तस्मामकीर्त्तनश्रवणादयः ।

उपवासकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः” ॥

वर्जनीयानि,—

“पाषण्डिभिरसंस्पर्शमसंभाषणमेव च ।

राचाभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं साम्बूलं च विवर्जयेत् ॥

वह्निर्षामान्यजान् सूक्तिं पतितं च रजस्वलां ।

न स्पृशेत् नाभिभाषेत नेचेत् व्रतवासरे ॥

दम्तानां धावनं हिंसामनृतं स्त्रियमैचुने ।

असकृत् जलपानं च दिवास्त्रापं विवर्जयेत् ॥

गन्धालंकारमान्त्रानि वर्जान्यञ्जनमेव च ।

मृत्यालोककगन्धादिस्वादमं परिकीर्त्तितम् ॥

अन्नस्य वर्जयेन्नित्यं ^(२)प्राशनस्याभिक्रांक्षिणम्” ॥

प्रमादादेषां करणे प्रायश्चित्तम् ।

पाषण्डपतितार्दि स्पृशेन् ध्वान्ना सूर्यावलोकनम् । सभाषणे
विष्णुस्मरणमाचमनं च । अवलोकने सूर्योच्चण सभाषणे पारणे

(१) भावनं ।

(२) सर्वव्रतेष्वयं धर्मः ।

(३) यासानामगि ।

तुलमीदलामलकीदलप्राशनं वा । स्तेयप्राणिहिंसयोर्मन्वाद्युक्तप्राय-
श्चित्तानन्तरं व्रताङ्गत्वेन नामवचाष्टशतजपः ।

“मिथ्यावादे दिवास्त्रापे भङ्गगोऽम्बुनिषेवणे ।

अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः” ॥

ताम्बूलषवणे मांसस्य भक्षणे व्रतक्षोपो भवेत् सूर्यात् वृष्णा-
वह्नित्वर्जनमिति पैठीनसिवचनात् । “मिथ्यते ॥ मद्यस्यै
सुदारेषु न भंगमादित्येकादशैव्यतिरिक्तविषयं” । केवलं ।

“रेतःशेकात्मकं भोगमृतेऽन्यथ तपः कृतः” ।

इतिवचनाद्रेतःशेके व्रतभङ्गः ।

“क्षरणं प्रेषणं केलिः स्पर्शनं शुद्धभाषणम् ।

संकल्पोऽथवसायस्याकार्यमिहृत्तिरेव च” ॥

इति मर्षणां मैद्युनत्वामरणादी नामवचजपः अष्टाक्षरजपो वा
न व्रतभङ्गः । दन्तधावने गायत्रीजपदशवारपूर्विकाभिमन्त्रित
जलपानम् । अन्यवर्जनीय सेवनेऽपि नामवचजपोऽष्टाक्षरजपो वा
उक्तप्रायश्चित्तानन्तरं वाद्यान्तरशुद्धिः ।

विष्णुधर्मोत्तरे.—

“शरीरमम्लःकरणीपघातं वाचस्य विष्णुर्भगवानशेषः ।

ग्रमं मयत्प्राशु ममेवग्रमं पापादमन्तो वृद्धिं वद्विविष्टः ॥

अन्तःशुद्धिं वृद्धिःशुद्धिं शुद्धोऽन्तममं योऽप्युतः ।

मकरोत्समने तस्मिन् शरीरे चास्मि सर्वदा ॥

वाद्योपपातामनयो बौद्धीय भगवानजः ।

ग्रमं नपत्तमेयात्मा विष्णुदेतसि मंथितः ॥

एतत् संभाष्य जप्तव्यं पाषण्डादीनुपोषितैः ।

नमः (१)शचीपते इत्युक्त्वा सूर्यं पश्येत् वीक्षितैः ॥

रात्रौ तु स विशेषं विष्णुपूजा । जागरस्वरूपं च ।

स्कन्दपुराणे,—

“ गीतं वाद्यं च नृत्यं च पुराणपठनं तथा ।

धूपं दीपं च नैवेद्यं पुष्यगन्धानुलेपनम् ॥

फलमन्त्रं च श्रद्धा च शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

सत्याश्रितं विनिर्द्रं च सुदायुक्तं क्रियाश्रितम् ॥

सायुष्यं चैव मोक्षाप्तं पापाक्षय-विवर्जनम् ।

प्रदक्षिणाभिसंयुक्तं जमस्कारपुरःसरम् ॥

मीराजमममायुक्तमनिर्विलेन चेतसा ।

यामे यामे (२)महाराज ! कुर्वादारशिकं हरेः ॥

पङ्क्तिंशुणमंयुक्तमेकादश्यां तु जागरम् ” ।

तथा,—

“ रात्रौ जागरणं कृत्वा समुपोष्य हरेर्दिने ॥

दश वै पितृके पक्षे मातृके दशपूर्वतः ।

(३)श्रुणां दशपक्षे तु पुष्यानुद्धरेक्षरः ॥

इति जागरणं (४)संयोगपृथक्कृत्यायेनाङ्गं फलार्थं च ।

“ ग्रासग्रामशिलाये तु ये कुर्वन्तीह जागरम् ।

यामे यामे फलं प्रोक्तं कोटिपङ्कणमम्बवम् ” ॥

(१) शचीपदेत्युक्त्वा ।

(२) सप्तार्या ।

(३) मघाभाग ।

(४) संयोगपृथक्कृत्यायेनाङ्गं ।

जागरणं^(१) विष्णुवायतने कार्यं, तदभावे शिवायतने, शिवाय-
तनाभावे सूर्यायतने, सर्वाभावेष्वाकाशे विष्णुपदं वृद्धा, तदभावे
गृहे विष्णुप्रतिभासत्रिधौ, तस्याप्यभावेऽयत्यमूले, तदभावे धात्री-
मूले तुलसीवने वा । तीर्थे वा, नदीतीरे वा । सर्वाभावे
वैष्णवमन्त्रिधौ । प्रातर्दादग्नां नित्यकर्मान्तरं षोडशोपचारेण
विष्णोः पूजा । यथाशक्ति वैष्णववज्रवाङ्मणभोजनम् । पारणं
मन्त्रेण—

“अज्ञानमिमिरान्धस्य कृतेनानेन केशव ।

प्रसीद सुमुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥

शृणु । शृणु ! दयानुस्त्वमगतीनां गतिर्भव ।

संसारार्कवमग्नानां प्रसीद अधुसूदन !” ॥

इत्युपवासं समर्थं पारणम् ।

“नैवेद्यं तुलसीमिश्रं पापकोटिविनाशनम्” ॥

पारणमिति तेन सह पारणम् । दशस्युक्तमत्रापि वर्जनं ।

“दिवानिद्रा च नैलं च पुनर्भुक्तं च वर्जयेत्” ।

दादग्रन्तले^(२) मन्थाङ्गिकापकर्षः ।

“यदा भवेत्तौवान्था दादश्रीपारणादिने ।

उपाकाखे दयं क्षुष्यात् प्रातर्भन्थाङ्गिकं तदा” ॥

अथ जन्माष्टमीव्रतं ।

तत्र नित्यं काम्यं च । अकरणे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यम् ।
भवियोत्तरे,—

“श्रावणे वङ्गले पचे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः” ॥

तथा,—

“वर्षे वर्षे भागवतो महत्को धर्मनन्दनः” ।

इति वीष्णाश्रवणाच्च ।

“पुत्रमन्तानमारोग्यं धनधान्यर्द्धिमद्गृहम् ।

शालीबुधवसंपूर्णं मण्डलं सुमनोहरम् ॥

तस्मिन्नाष्ट्रे प्रभुर्भुक्ते दीर्घायुर्मनषेष्ठितान् ।

परचक्रभय नास्ति तस्मिन्नाष्ट्रेऽपि पाण्डवः ॥

पर्जन्यः कामवर्षे स्यादितिभ्यो न भयं भवेत्” ।

तथा,—

(१) “गुणानवाप्य समुपैति पदं स विष्णो” इति फलश्रवणात्
काम्यं च । शैव जन्माष्टमी रोहिणीयोगगुणसंयोगेन जयन्तीमंज्रां
लभते, न मंज्रायाः कर्मभेदः । एकान्तिकोत्पत्तिवाक्यगतलनिर्णया-
भावेन भेदबीजाभावात् । दाक्षयणादिवत् गुणमंजो^(१)पवन्धन-
इति नीत्या भेदेनोपपत्तौ भेदस्यापूर्वभेदापादकस्याकल्पनात् ।

(१) पुत्तानवाप्य ।

(२) गुणान्तकोपवन्धन-इति ।

भेदेन पूर्वदिने अष्टमीनिशीथव्याप्तावपि,—

“उदये चाष्टमी किञ्चित् नवमी सकला यदि ।

सा भवेद् बुधसंयुक्ता प्राजाप्रत्यर्चसंयुता” ॥

“अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभोः” । इति
स्कन्दपुराणे ।

तथा,—

“सुहृत्तमथहोरावं यस्मिन् पुत्रं हि लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीशुक्लं तां पुण्यां समुपावसेत्” ॥

इत्युक्तानीत्या उत्तरदिने जवन्तीप्रतकरणे पूर्वदिने जन्माष्टमी-
प्रतं दृश्य कर्त्तव्यं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । समाचारविरोधात् ।

दयौर्मित्यले त्यागे मानाभावात् । भेदपक्षे चोत्तरदिने जन्मा-
ष्टमीप्रतस्य कालाभावात् । तस्मात्,

“प्रेतयोनिगतानां च प्रेतत्वं नाश्रितं नरैः” ।

“घैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ।

किं पुनर्बुधवारिण सोमवारे विप्रेषतः” ॥

इति पद्मपुराणात् ब्रह्मपुराणे च केवलाष्टम्यां फलकथनात् ।

“मासि भाद्रपदे कृष्णपक्षेऽष्टम्यां कक्षौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः शुष्णोऽसौ देवकीसुतः” ॥

तस्मात् स तत्र संपूज्य इति रोहिणीयोगबुधवारादियोगयो-
गुणयोरेव फलसंबन्धः । यथा सूर्य्यग्रहणस्य सूर्य्यवारे चूडामणि-
संशकलेऽपि तद्विहितकर्मणो गुणादेव फलं । तेन अन्माष्टमीप्रतमेव
केवलाष्टम्यां क्रियमाणं यावत्-फलं रोहिणीयोगे तदधिकफलं ।

बुधवारे, सोमवारे, ततोऽप्यधिकतरफलं इत्यथ्यवमेयं । तत्र,

“ अर्द्धरात्रादधयोर्द्धं कलयापि यदा भवेदि ” त्यादित्यपुराणात् ।

“ सुहर्त्ते विजयो नाम यत्र जानो जनार्दनः ” ।

इति वचनाच्च पूर्वापरदण्डयोपेतमर्द्धरात्रमत्र मुख्यः कर्म-
कालः । तत्र यत्र^(१) मन्वत्सरे रोहिणीयोगो नास्ति तत्र शुद्धा-
ष्टम्यामसन्देहः । विद्धा चतुर्द्धा । पूर्वद्युरेव निग्रीयव्यापिनी,
उत्तरेद्यु^(२)रेव निग्रीयव्यापिनी, उभयत्र निग्रीयव्यापिनी च ।
प्रथमायां पूर्वदिने प्रतम् । द्वितीयायां द्वितीयदिने । तृतीय-
चतुर्थयोस्तत्तरदिने एव प्रतं, संकल्पकालमारभ्य सर्वकर्मकालस्था-
ष्टमीमन्वन्धात् । रोहिणीसहिताष्टम्यां विग्रोधः, अष्टमी षष्ठी-
दण्डमिता तत्र संपूर्णरोहिणीयोगः, अथवा अहोरात्रमध्ये यत्
किञ्चित् सुहर्त्ते योगः । विधा शुद्धाष्टमी तत्र न सन्देहः ।
रोहिणीयुक्ता^(३)ष्टम्यन्तराभावात् । एवं सप्तमीविद्धाष्टमी विधा
भवति । रोहिणीयोगत्रैविध्येन तत्राप्युत्तरदिने रोहिणीयोगा-
भावे पूर्ववोपीया ।

“ सुहर्त्तमयहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि^(४) लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीश्वरं तां पुण्यां समुपावसेत् ” ॥ इति विष्णु-
रहस्यवचनात् शुद्धाष्टमी^(५)दिनदयेऽपि वर्द्धते चेत् तदा, शुद्धा-
धिका, मा विधा, पूर्वद्युरेव रोहिणीयुक्ता, परेद्युरेव रोहिणी-

(१) यस्मिन् ।

(२) अष्टम्यन्तराभावात् ।

(३) द्वितीयदिनेऽपि ।

(४) परेद्युरेव ।

(५) कस्यते ।

युक्ता, उभयत्र रोहिणीयुक्ता चेति । प्रथमे पूर्वेषुः, द्वितीये परेषुः, तृतीयेऽपि पूर्वेषुरेव, उत्तरदिनाह्नरात्रे अष्टमभावात् । तिथेर्मुखात्वात्, “उदये चाष्टमी किञ्चिदि”ति स्कान्दवाक्येन द्वितीयदिने कर्त्तव्या स्यादिति चेत् न तस्य पूर्वदिने रोहिणी-योगाभावपरत्वेऽप्युपपत्तेः । निशीथादवांशु सप्तम्या युता परेद्युरपि विद्यमाना विद्वाधिका । अत्रापि पञ्चमं । पूर्वेषुरेव रोहिणीयुता, परेद्युरेव तथा, उभयत्र तथेति च । प्रथमे पूर्वविद्वाधादकवचनात् (१)पूर्वविद्वा, परेद्युरेव रोहिणीयोगे परचोपवासः । “सुहृत्त-मप्यहोरात्र” इत्यादिवाक्यात् उभयत्र रोहिणीयुक्ता (२)विद्वा चतुर्धा भिद्यते । पूर्वेषुरेव निशीथे तिथिनक्षत्रयोगवती । परेद्युरेव निशीथे तिथिनक्षत्रयोगवती । उभयत्र तद्योगवती । उभयत्र तद्योगरहिता च । प्रथमायां पूर्वोपोष्या । “सप्तमी-सहिताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि । तत्रोपवासं कुर्वीत” इति बलिपुराणात् । अवशिष्टपञ्चमे परचोपवासः । दिनद्वये निशीथयोगवत्यां संकल्प्यावधिपूर्वकमकाले रोहिण्यष्टमीयोगस्य विद्यमानत्वात् ।

“मासर्वापि न कर्त्तव्या सप्तमी संयुताष्टमी” । इति ब्रह्म-वैवर्त्तवचनात् । परेद्युरेव निशीथयोगवत्यां परचोपवासः । दिनद्वये निशीथयोगराहित्यं विधा भवति । पूर्वेषुरेव निशीथा-दुद्धे तिथिनक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं परदिने निशीथादवांशु समाप्तं इत्येकः प्रकारः । तत्र परचोपवासः । निशीथयोगाभावेऽपि संकल्पकाल-

मारभ्य योगस्य सत्वात् । पूर्वदिने रोहिणी महती परेद्युः खन्या ।
 अष्टमी निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्ता पूर्वदिने खन्या परेद्युर्महती ।
 दिनद्वये च निशीथे योगोऽस्ति एवं द्वितीयः प्रकारः, तत्रापि
 परत्रैवोपवासः ।

“सप्तमीसहिताष्टम्यां भूत्वा षष्ठं द्विजोत्तमम् ।

प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्गं सुहृत्तांङ्गं भवेद्यदि ॥

सा भवेद् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुतेति स्कान्दवचनात्” ।
 यदा पूर्वदिने अष्टमी भूयसी परेद्युः खन्या । रोहिणी तु
 निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्तत्वात् पूर्वदिने खन्या । परदिने भूयसी
 तदापि परत्रैवोपवासः ।

“पूर्वदिनेऽष्टमी या च उदये नवमी दिने ।

सुहृत्तमपि संयुक्ता संपूर्णा चाष्टमी भवेत्” ॥

इति पद्मपुराणे ।

“उदये चाष्टमी किञ्चित् नवमी सकला यदि ।

सा भवेत् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता” ॥

इति स्कान्दवचनात् । बुधवारयोगनिमित्त एव अष्टम्या-
 अश्वत्थेऽपि परविद्वास्वीकारःप्रतिभातीति चेत्, अस्तु^(१) यथाप्राप्त-
 जन्माष्टम्यनुवादेन बुधवारयोगप्राप्तस्य कथमपरत्वात् । उदये
 किञ्चिदित्यस्यानुवाद्यविशेषणत्वेनाविद्वित्वात् । तथाच प्रेत-
 योनिगतागामित्यादिवाक्यसमानार्थत्वमेव । अतएवास्य बुधवार-
 योगपरत्वात् । गृह्याधिकार्यां पूर्वदिने अर्द्धरात्रेऽष्टमीयोगसंज्ञेन

पूर्वदिने प्राप्ते न बाधकत्वं अन्यपरत्वात् । विद्वाधिकार्यां पूर्वदिने-
ऽर्द्धरात्रे अष्टमीयोगाभावेन “पूर्वविद्वाष्टमी या त्वि”ति स्कान्द-
वचनेनोत्तरदिनस्फार्द्धरात्रयोगा^(१)भावेऽपि याद्व्यल्पमिति विशेषः ।
तेन माधवाचार्यानुसारेण उक्तेषु जयन्तीभेदेषु वारयोगेन
प्राशस्त्यं, न तु वारयोगानुसारेण व्यवस्था^(२) ।

अथ पारणं । स्कन्दपुराणे,—

“तिथिचवचनियमे तिथीभान्ते च पारणं” ।

ब्रह्मवैवर्ते च,—

“मर्वन्मेवोपवासेषु दिवा पारणमिच्छते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृतेधारणपारणादिति” ।

एवं च सति विद्भभेदेषु दिवा तिथ्यन्तो भान्तो वा, तदा-
न्यतरान्ते पारणम् ।

यदाह नारदीये,—

“तिथिमक्षत्रसंयोगे सपवाशो यदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संस्रयः” ॥

यदा सन्यतरान्तोऽपि दिवा न लभ्यते ; पूर्वदिनेऽर्द्धरात्र-
मारभ्य प्रसृत्तयोस्तिथ्यर्धयोश्चत्तरदिने रात्रिप्रहरव्यापित्वात्तदा
राधावपि पारणं प्रतिप्रसववचनात् ।

“तिथ्यर्धयोर्दंदा श्वेदो नवधान्तमथापि वा ।

अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणं त्वपरेऽहनीति” ॥

(१) योगभावेऽपि ।

(२) यत्र सति ।

रात्रावपीत्यपि शब्दार्थः । एवं गारुडपुराणे,—

“जयन्त्यां पूर्वविद्धायां उपवासं समाचरेत् ।

(१)व्रतान्ते चोत्सवान्ते (२)च व्रती कुर्वात्-तु पारण”मिति ।

एतदशक्तस्य, प्रातरेव पूजापूर्वकं व्रतं समाप्य व्रतरूपोत्सवान्ते प्रातः पारणं कुर्यादित्यर्थः ।

अत्र च ब्रह्मपुराणे,— “तस्मात् सतत संपूज्या यगोदा देवकी तथा ” । इत्येतावत् (१)मन्त्रोक्तावपि (२)पञ्जाप्रकारास्तुक्तेः साकांक्षत्वेन स्मृतिशास्त्रविकल्पः स्यादाकांक्षापूरणे मतीतिन्यायेन भविष्योत्तरोक्तो विधिरवगन्तव्यः । ब्रह्मपुराणे च,—

“अहणोदयवेलायां रक्तवस्त्रावृताः स्त्रियः ।

नयन्ति प्रतिमां ह्येतां नानाविभव(५)संभवाम् ” ॥

“नदीकूलं शुभं रम्य”मिति । प्रतिमानयनादिकम् स्त्रीकर्तृकं व्रतान्तं तु (६)तदग्रेण स्त्रीमात्रस्याधिकारः । तथाहि चातुर्मास्येऽष्टौ कुमार्यस्य त्रिः परिचरन्तीति कुमारीणामग्निपरिगमनमष्टाङ्गमिति ।

नैतावता चातुर्मास्येष्टौ कुमारीणामेव कर्तृत्वं । भविष्योत्तरे,—

“ततः स्नात्वा तु मध्याह्ने देवक्याः सूतिकाग्रहम् ” ।

कुर्यादित्युक्त्वा,—

“रम्यामेवंविधां कृत्वा देवकीनवसूतिकाम् ।

(१) तिष्ठन्ते ।

(२) मात्रोक्तावपि ।

(५) संपदा ।

(२) वा ।

(३) पूजाप्रकारास्तुक्तेः

(४) चैत्रे ।

तां प्राथं पूजयेद्-भक्ता," इति पूजाकथनेऽपि न पूजायाम्
मध्याह्नसमन्धः, कृत्यन्तरानुसारेण पूजाया रात्रिकालत्वात् ।

तथा,—

“ध्यात्वावतारं पूर्वोक्तं मन्त्रेणानेन पूजयेत्” ।

इति पठित्वा गायद्भिः किंनराद्यैरित्यादिवाक्यं लिखित्वा
ततः किंमन्त्रोऽयं ध्याने पूजार्थां वा, तत्र पूजार्थां स्तनामचतुर्थ्यन्तेन
तत्रैव मन्त्रान्तरवक्ष्यमाणत्वात् । ध्यानमात्रेणैव मन्त्रेण
शोभाभादिभिः प्रायो लक्ष्यते । तत् तु न युक्तम् । ध्यात्वावतारं
पूर्वोक्तं मन्त्रेणैव वक्ष्यते, न हि मन्त्रस्यास्य पूर्ववतारध्यानसाध-
नत्वं तन्निष्ठाभावात् ।

पूर्वोक्तमवतारं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन ध्यातेऽदेवमनुसङ्गे माना-
भावात् स्तनामचतुर्थ्यन्तोरित्यस्य दैवतान्तरे सावकाशत्वात् स्त्रीशूद्रा-
मन्त्रवर्जिता इत्यत्र मन्त्रपदं प्रथमपरमिति चेत् । विधन्तर-
मपि इच्छतीत्यस्यापमर्षः । “चर्तुराचे वसोर्दुरा”मित्यादि
वक्ष्यमाणार्द्धरात्रकालीनरूपजन्मकर्ममात्रेण (१) मुख्यविधिः । “तस्या-
मभर्षणं प्रौरैरि”त्युक्त्वा पूजापि जन्मादिकरणमेव । तदपेक्षया चेदं
चन्द्रार्द्धरात्रादिस्यष्टिले पूजापर्यन्तं विधन्तरं चेत्तदिति वचनाच्च
वैकल्पिकं । यद्यपि चन्द्रोदयः कदाचिदर्द्धरात्राद्दुर्लभमपि तथाप्युत्कर्षत-
त्वं रोहिणीचन्द्रस्य मिशार्कदर्द्धरात्रात्पूजे रोहिण्युदयत्वात् (१) ।
चन्द्रोदयस्यार्द्धरात्रात् पूर्वकालीनत्वेनायं क्रमः । चर्तुरात्राद्दुर्ल-

(१) मुख्यो विधिः ।

(२) रोहिण्युदयात् ।

चन्द्रोदये^(१) पूर्णमासस्योत्कर्षः न ह्यष्टपूजादेः । “पूर्वद्वुरमावास्यायां वेदिं करोतीति वेदिकरणापकर्षेऽपि तत्पूर्वपदार्थानपकर्षवत्” । अक्षुप्रक्रमदशायां उत्कर्षस्य तन्मात्राद्यद्विनात् तेन पूर्वचन्द्रोदये चन्द्रार्घं दत्त्वा ह्यष्टपूजां कृत्वा स्यण्डले देवादिपूजनं कृत्वाह्वरात्रे ह्यष्टपूजाकरणम् । पश्चात् चन्द्रोदये तु ह्यष्टपूजां स्यण्डलपूजादिकं च समाप्याह्वरात्रे जन्म कारयित्वा चन्द्रोदये चन्द्रार्घं इति विवेकः । अथ प्रयोगः । “देवपितृभ्योऽभ्युद्यते औपवस्त्रामश्नातीति” शरीतः । औपवस्त्राङ्गमापमानषड्मर्षिष्टमिति कल्पतरुव्याख्यानात् दर्श-पौर्णमासाभ्यामन्यथापि श्योभृते । देवपितृभ्यो वा कर्त्तव्यं हविष्य-भोजन^(२) मायं दन्तधावनं, नियमेन रात्रिष्वेपहं, प्रातर्नित्यहृत्या-नन्तरं स्नानाचनं ।

संकल्पः । तास्यपात्रं जलपूर्णं गृहीत्वा उदङ्मुखः । भगवान्-सूर्यं । भगवत्यः सोमादयो देवतादग्निमन्त्राद्युत्तमनिष्क्रान्तिगर्भ-पतनव्याधिपरश्चेति वेधश्चदेवीभांग्यभयाभावे पूर्वकालैकस्थित-सुतसन्तानारोग्यधनधान्यमदृष्टदमकलयापि राज्यपञ्चन्यकाम-वर्षित्वशालोद्यवपूर्णसेवककर्मण्यटधिभवननिवासोधिकरणक-प्रचुरभोगभोगोत्तरकालिक भगवद्व्युत्ततपःप्राप्तिकामो भगवन्प्रीति-कामो इत्येव वा जन्माष्टमीव्रतमहं कुर्वीय । जयन्तोवर्षे, प्रेतयोनिगतपुत्रपुरुषोद्धारणपूर्वकं पूर्वाह्निकं, युधवाराटियोगे कुलकोटिसुक्तिकाम इति आधिकं । ततः प्रार्थना ।

(१) चन्द्रार्घमात्रम् ।

(२) इति पूर्वदिने हविष्यभोजनं ।

“ अथ कृष्णाष्टमी देव ! नभश्चन्द्रं सरोहिणीं ।

अर्चयित्वापवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

एनोविमोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्देति जन्मजं ।

तस्मै सुंचतु मां (१)वाहि पतितं शोकसागरे” ॥

मध्याह्ने नद्यादौ खाला देवकीसूतिकाष्टहकरणं पद्मराग-
ताम्रपट्टीवस्त्रपन्थगरज्ज्वासपक्षवमालागारुडमणिधण्डामंडलमाङ्गल्य-
कन्यादूर्वाषतुष्कशृङ्खलालोहम्बद्धभस्माकागदधिमन्यकाष्ठधुपाकार-
काष्ठजलवह्निमूषलवह्निमर्षयपट्टीदेवीपूजार्थं गन्धपुष्पमाल्यमैवेद्य-
धूपद्वीपगो(१)गोपीप्रतिमायुक्तं काय्ये । तन्मध्ये देवक्यादिप्रतिमा-
स्थापनं । प्रतिमा ■ यथासम्भवं सुवर्णरजतताम्रपित्तलमृत्स्य-
काष्ठमणिदर्पणि(२)काङ्कितान्यतमा । शमापात् फलपर्यन्तं ।
देवकीलक्षणं ।

“ प्रतप्तकांचनाभामा पयोकांकेऽर्द्धसुप्तिकां” ॥

प्रभवयुक्ता मधुगस्तनी देवकीकोट्टे शंखपद्मगदाशार्ङ्गहस्त-
वनमालाविभूषितपालकृष्णप्रतिमास्थापनं । देवकीचरणसंवाहिका
श्रीप्रतिमा यशोदाप्रसूतवरकन्यकानहिता स्थाप्या । स्वङ्गर्द्धरा
वसुदेवप्रतिमा । श्रेतनीलवमना-हलमृपलहस्ता-वन्देवप्रतिमा ।
अगुडहस्ता मन्दप्रतिमा । टण्डकमण्डनुहस्ता गर्गप्रतिमा । तथा
सरोहिणीका चन्द्रप्रतिमा । निद्राविमोहितर्षिजनलिपनं ।
परिहृषेमुककेशिकाम्बोयनागानां लिपनं । नृत्यदृषारोगश्व-
-

(१) वाहि ।

(२) गोपाल— ।

(३) वटिकाङ्कितान्यतमा ।

मिद्धविद्याधरकिञ्चरलिखनं च । ततः मायसंध्याननरं पूजारम्भः ।
पूजासामर्थीं संपूर्णां संपादय नमोदेव्यै श्रिये^(१) इति मन्त्रेण पंचोप-
चारेण श्रीपूजा । शक्त्यै षोडशोपचारेण दशोपचारेण वा ।
अदितिरूपेण देवकीं ध्यात्वा,

“ गायत्रिः किञ्चराद्यैः मततपरिवृता वैष्णवीणानिनादै,
संस्कारादर्शकुम्भप्रवरवरकरैः सेव्यमाना सुरोच्चैः ।

पर्यङ्के स्नासृतेषां सुदिततरमनाः सुचिषा मन्त्रगात्रे,
देवी सा देवमाता जयति सुवदना देवकी क्वात्तरूपा ” ॥

देव्यै नम इति मन्त्रेण षोडशोपचारेण पंचोपचारेण वा
पूजा । कुम्भाष्टनारिकेलसर्जूरदाडिमबीजपूरपूगसङ्कुचावपनश-
कदलीप्रभानां यथासम्भवं देवकीनेवेशे यद्दणं । ततो यथोक्तं कम्प्यं
ध्यात्वा वसुदेवाय इति मन्त्रेण वसुदेवपूजनं । शिवं नागरूपं
ध्यात्वा ॐ वलदेवाय नम इति मन्त्रेण वलदेवपूजनं । दक्षरूपेण
नन्दपूजा । ॐ यशोदायै नमः इति अदितिरूपेण यशोदापूजनं ।
गर्गाय नम इति गर्गपूजनं ब्रह्मरूपेण ।

अथ वैकल्पिकः विध्यन्तरविधिः । अर्हृगवात् पूर्वं चन्द्रोदये
प्रथमं चन्द्रार्घ्यः । तद्द्वलेन वक्ष्यमाणनामभिः प्रथमं हरिस्मरणं ।

तथा,—

“ अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।

वामुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥

दामोदरं पद्मनाभं केशवं नरुद्धध्वजम् ।

गोविन्दमच्युतं कृष्णमनन्तमपराजितम् ॥

अधोक्षजं जगद्गोत्रं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम् ।

अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेषु चिविक्रमम् ॥

नारायणं चतुर्बाहुं शंखचक्रगदाधरम् ।

पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ॥

श्रीवत्साकं जगत्सेतुं श्रीधरं श्रीपतिं हरिं" ॥ इति ध्यायन्

" श्रीरोक्षावसुभूत ! अचिनेचमसुद्धव ! ।

ऋहाषाद्यं शशांक ! त्वं रोहिण्या अचितो मम" ॥

एषोऽर्घः शरोहिणीकचन्द्राय नम इत्यर्थः ॥

ततः स्यष्टिले बालकृष्णप्रतिमास्थापनं । शरोहिणीकचन्द्रस्थापनं ।

देवकीयशोदानन्दवन्देवानां च स्थापनं । ततो महा-

विभवोपचारैः श्रीकृष्णपूजा । योगेश्वराय योगसम्भवाय योगपतये

गोविन्दाय नमो नमः । ज्ञानमन्त्रः । योगेश्वराय योगसम्भवाय

योगपतये गोविन्दाय नमो नमः^(१) । इति पाश्चात्तमनीयमधु-

पकाचमनीयवस्त्राचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपमन्त्रः । विश्वेश्वराय

विश्वसम्भवाय विश्वपतये गोविन्दाय नमो नमः इति नैवेद्यमन्त्रः ।

धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये गोविन्दाय नमो नमः इति शयनमन्त्रः ।

ततः शरोहिणीकाय चन्द्राय नमो नमः इति पूजनं, एवं देवकी-

यशोदावसुदेवनन्दवन्देवानां च पुनः पूजनं । इति विष्णन्तर

विधिः । अर्द्धरात्रे प्रदीपाच्छादनं^(२) । नःशब्दताम्रपादनं ।

(१) इति पूजनं ।

(२) दीपप्रच्छादनं ।

जलमध्ये कृष्णप्रतिमास्थापनं । एजति दशमास्यो गर्भो जरायुणा
मह । यथायं वायुरेजति । यथा ममुद्र एजत्येवायं दशमास्योऽस्त
जरायुणा मह इति जलाद्गर्भस्थानीयान् कृष्णप्रतिमावह्निकरणं ।
देवक्या उदरात् कृष्णो जात इति ध्यात्वा ।

"स्तुतोऽसि देव ! देवेश ! शंखचक्रगदाधर ! ।

दिव्यरूपमिदं देव ! प्रभाटेनोपमंहर " । इति प्रार्थनं,

क्षणं श्रित्वा शंखवाटिच^(१)जयस्रनादपुरःसरमासोक्याद्योतनं ।

' वसोःपविचमसि त्रतधारं वसोःपविचमसि सहस्रधारं " । इति
मन्त्रेण भिक्षो गुडमपिंभ्यां वसोद्धारारेखापंचकरणं " । वामदेवाय
नमो श्रेष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमः कात्याय नमः कलविकरणाय
नमः वलविकरणाय नमः वलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो-
मनोमथनाय नमः इति सुवर्णधुरेण नाडीकेट्मचिन्तनं । षष्ठीं
पंचोपचारेण संपूज्य प्रार्थनं ।

" गौर्ध्याः ^(२)स्कन्दो यथा स्कन्दः शिशुः संरचितस्त्वया ।

तथा भमाथयं बालो रक्षतां षष्ठिके नमः " ॥

ततः कृष्ण इति नामकरणं । " तच्चतुर्देवेति मन्त्रेण
वह्निर्नीत्वा रुद्रदर्शनं " । " अघ्नात् परिश्रुतो रमं ब्रह्मणा व्यपिवत्-
क्षयं पयः सोमं प्रजापतिः । अघ्तेन मत्यमिन्द्रियं विशालं च
एकमन्वस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽस्तं मधु " । इत्यघ्नप्राशनम् ।
शिवो मामामि स्वधिति स्तोऽपि जानमसोऽस्तु मामहिगुंभिरिति

(१) जयशब्दं हत्वा व्यालोकद्योतनं ।

(२) पुत्रो ।

चूडाकर्म । “भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाद्यभि-
 यंजता । शिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्ं भक्तनुभिर्यज्ञेभ्यो देवहितं (१) यदायु-
 रिति कर्णवेधः । उपनयनं चिन्तयित्वा वस्त्रं परिधाय “यज्ञोपवीतं
 परम”मिति मन्त्रेण यज्ञोपवीतदानं । समाचारादेनावत् संस्कारं
 कृत्वा (२) वाद्योपहारनागाद्रथमथानमहोपचारेण पूर्वमन्त्रैरेव कृत्वा
 पूजनं । पद्यासेचन्द्रोदयस्तथा यद्योक्तं हरिं ध्यात्वा चन्द्रार्चः । दत्तं
 चेत् (३) पुनर्न काव्ये, व्याहृतिभिस्तिलहोमः । नृत्यगीतवाद्यपुराण-
 श्रवणादिभिराचिन्नेषनयनं । पक्षे चन्द्रोदये तयो-रक्षवस्त्रं महा-
 प्रोभया देवक्यादिप्रतिभां नीत्वा नदीकुले संस्थाप्य स्थापयित्वा
 पुनर्गृहमाणयेयुः । प्रभाते स्नात्वा दुर्गापूजानहोपचारेण श्रीकृष्ण-
 देवक्यादीन् पूजयित्वा प्रताङ्गदानानि । शिरण्यं, रजतं, गोचयं,
 धम्मपयं, कुसुमानि, ५ पूर्णचन्द्रनाटिकं, यद् यदिष्टतमं ।

एतच्चन्द्राष्टमौवताङ्गत्वेन (४) शिरण्यं दद्यात् । कृष्णो ज्ञे प्रीयतां
 एवं सर्वे दत्त्वा ।

“यं देवं देवक्री देवी वसुदेवादश्रीजनत् ।

भौमस्य ब्रह्मणो (५) पुष्टौ तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥

(६) सुजगन्ने वासुदेवाय गोत्राङ्गणहिताय च ।

प्रान्तिरस्तु शिवं चान्तु इत्यङ्गा तान् विमर्जयेत् ॥” ॥

(१) यदायुग ।

(२) वाद्योपहार ।

(३) पुनः काव्ये ।

(४) शिरण्यदानानि ।

(५) मोष्ट्ये ।

(६) सुजगन्ने वासुदेवाय ।

देवक्यादिदेवाः स्वस्थानं गच्छन्त इति । पचे स्त्रीभ्यो मध्वाज्य-
दक्षुविकारयुक्तं यवाञ्जदानं । ब्राह्मणभोजनं ततः पारुषं । व्रत-
सामान्यधर्मेषु हविष्यभोजनं दादशौपारणधर्मेषु ।

इति जम्भाष्टमीव्रतम् ।

अथ शिवरात्रिव्रतम् ।

तदपि नित्यं काम्य च । अकरणे प्रत्यवायः स्मर्यते । स्कान्दे
शिवरात्रिमधिकृत्य—

“ न पूजयति भक्तैर्गं वृद्धं त्रिभुवनेश्वरं ।

चतुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नाचसंशयः ” ॥

तथा । वर्षे वर्षे इति वीष्या । तत्रैव । तथा नित्यं नित्य-
शब्दादपि नित्यत्वे ।

“ नाचकृष्यचतुर्दश्यां चः शिवं संश्रितव्रतः ।

सुमुक्तुः पूजयेन्नित्यं स जन्मेदोस्मितं फलम् ” ॥

इति स्कान्दवचनम् ।

काम्यरूपतेशानसंहितायां,—

“ एवमेतद्भ्रतं कुर्यात् प्रतिभंवत्सरं व्रतौ ।

दादशाब्दिकमेतत्प्राचतुर्विंशाब्दिकं तथा ॥

शर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः ।

शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।

शाचण्डाहमनुश्याणं भुक्तिमुक्तिप्रदायक”मिति ॥

दादमाब्दिकाहृत्तियुक्तं च चतुर्दिशात्मिकाहृत्तियुक्तं वा ।
काम्यं फलसाधनं नरमात्राधिकारिकं । अथ चोपवासः, पूजा,
जागरणं चेति त्रयं प्रधानं ।

“उपवासप्रभावेन तथा चेवाथ जागरात् ।

शिवरात्रेस्तथा शम्भोर्लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।

अथयान् सभते कामान् शिवसायुज्यमाश्रुयात् ” ॥ इति

स्कन्दपुराणात् ।

एवं च, “अथवा शिवरात्रं तु पूजाजागरणैर्नवेत् ” इति
वचनमशक्तञ्च तावन्मात्रेण प्रत्यवायपरिहार इत्येवं परं ।

अथ काष्ठनिर्णयः । तत्र प्रदोषव्याप्तिरर्द्धरात्रव्याप्तिश्च इयं याज्ञं ।
स्मृत्यन्तरे,—

“प्रदोषव्यापिनो याज्ञा शिवरात्रिचतुर्दशे” ।

ईशानमंदितायां,—

“माघशुक्लचतुर्दश्यां महादेवो महाविशि ।

शिवलिङ्गतपोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः” ॥

तत्काष्ठव्यापिनो याज्ञा शिवरात्रिप्रते तिथिः” ॥

एवं च मति देधे पूर्वेषु देव प्रदोषनिश्चीणोभयव्याप्तौ पूर्वेषु
देव व्रतं । स्कान्दे,—

“वयोदशे यदा देवि । दिग्भुक्तिप्रभाषतः ।

(१) आचारे शिवरात्रिः स्यात् निशिपूर्वा चतुर्दशे” ।

सा शिवरात्रिस्तस्यामेव व्रतमित्यर्थः । परेद्युरेव प्रदोषनिग्रीयो-
भयव्याप्तौ तत्रैव व्रतं । कामिके,—

“ निग्निये चतुर्दश्यां पूर्वा पापा परा शुभा ” ।

(१) पूर्वदिननिग्रीयमारभ्य चतुर्दशी परदिननिग्रीयपर्यन्तं चेत्
व्याप्नोति तदा परत्र व्रतमित्यर्थः । पूर्वद्युर्निग्रीयव्याप्तिः, परेद्युः
प्रदोषव्याप्तिश्चेत् पूर्वत्र व्रतं ।

“ अर्द्धरात्रात्-पुरस्ताच्चेत् जयायोगोऽवगम्यते ।

पूर्व्वविद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्रा जयान्विते ” ॥ इत्यादि
वचनात् पूर्व्वद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति निग्रीयव्याप्तिरपि नास्ति
उत्तरत्र प्रदोषमात्रव्याप्तिश्चेत्^(१) तदा मैव याद्या ।

“ माघे मिते भूतदिग्ं कदाचित्,

उपैति योगं यदि पंचदश्या ।

जयाप्रयुक्ता न तु जातु कुर्ष्या-

च्छिवस्य रात्रिं प्रियहाच्छिवस्य ” ॥ इति वचनात् ।

पूर्व्वद्युः प्रदोषादूर्द्धं प्रवृत्ता परेद्युः जयवशात् प्रदोषादवर्त्तितेव
ममात्रा वत्, परेद्युर्वाग्निदयाभावात् पूर्व्वद्युर्निग्रीयव्याप्तेस्तद्भावात्
जयायोगाच्च पूर्व्वोपोष्या ।

त्रिस्पृशायां कलाधिकं,—

“ चयोदशी कलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी ।

(१) पूर्वदिननिग्रीयमारभ्य चतुर्दशी परदिननिग्रीयपर्यन्तं— ।

(२) प्रदोषमात्रव्याप्तित्वे नैव याद्या ।

अन्ते चैव शिनोधास्त्री त्रिष्टुभ्यां शिवमर्चयेत् ॥

तथा वारविशेषे फलाधिकं,—

“माघशुक्लचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।

भौमो वाच भवेद्देवि ! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥

शिवयोगस्य योगो वै यद्भवेदुत्तमोत्तमम् ” ।

यच्च च पूर्वविद्धायामुपवासे परेक्षुन्तिचिद्वेधे^(१) वा पारणं, तिथ्यन्ते वा । “तिथिनक्षत्रनिघने तिथिभान्ते च पारण”मिति समन्तुवचनात् तिथ्यन्ते पारणं प्राप्तं । यच्च देवस्तवचनं,—

“उपवासेषु भवेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेदि”ति—

“तिथ्यन्ते चैव भान्ते च पारणं यच्च चोद्यते ।

शामचयोद्धंवाङ्गिर्वा प्रातरैव हि पारणम् ” ॥

इति वचनात् ।

शामचयोद्धंवाङ्गितिथ्यन्तपरं । तेनाद्यापि—

“तिथीनामेव सर्वांशामुपवासमतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् ^(१)दिवा शिवचतुर्दशीम् ” ॥

इति चतुर्दशीमण्डपेऽपि पारणं । तथापि ^(१)शामचोद्धं चतुर्दश्यन्ते षति द्रष्टव्यं । एतदेव स्कन्दपुराणे ।

“उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणं ।

कृतैः सुकृतमध्यैश्च लभ्यते वाचवा न वा ॥

(१) मध्ये ।

(२) दिवा ।

(३) शामचयाद्धं ।

ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रः पंचवक्त्रस्तथाद्भ्यं ।

मिकृषे मिकृषे फलं तस्य शक्ता वक्तुं न पार्वती" ॥

यामत्रयात् पूर्वं तु तिथ्यन्ते तिथ्यन्त एवमिति माधवाचार्य-
व्यवस्था । वस्तुतोऽत्र तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् विना शिवचतुर्दशी-
मिति तिथ्यन्तपारणविधौ शिवरात्रिपर्युदासात् । यामत्रयात्
पूर्वमपि तिथ्यन्ते चतुर्दश्यामेव पारणं । उपोषणं चतुर्दश्यां तु
पारणमिति वचनस्य (१) गुणधर्मन्धपरस्य निरवकाशत्वेन वक्ष्यन्त्याह ।
तिथ्यन्तपारणवचनस्य व्रतान्तरे सावकाशत्वात् नित्यत्वात् काम्या-
दुपेक्षत्वात् च । केवलं आहुताधिकारिणा दर्शनाहुतस्य नित्यसा-
करणे गुणफलकामना न कर्त्तव्या । तस्य यामत्रयोर्द्वे तत्पूर्वं ॥
तिथ्यन्ते दर्शं आहुं कृत्वा पारणकरणमेव शास्त्रार्थ इति ।

अथ शिवरात्रिमतानुष्ठानक्रमः । पूर्वविद्धापत्ते द्वादश्या उत्तर
विद्धापत्ते त्रयोदश्यामहनि हविष्यमेकवार कृत्वा सन्ध्याकाले
नियम-स्त्रीकारः ।

“रात्रि प्रपद्ये जगतीं सर्वभूतनिवासिनीम् ।

भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो निग्राम् ॥

सर्वेशिनीं प्रपद्येऽहं यदनघ्नमाप्तिनीम् ।

त्रयायोगां (१) प्रपद्येऽहं शिवां रात्रिं भद्रे पारममीमहि” ॥

त्रिस्पृशाय तदिने प्रत्यूषे नद्यादि लक्षाशये धानं । धानका

“चघोटः

(१) पूर्वदिननि।

(२) प्रदीपमात्रे

(३) प्रपद्ये ।

“ आपस्तमसि देवेभ्य ज्योतिषां । पृगतिरेव च ।
 पापं नाशय देवेभ्य ! वाङ्मनःकर्मभिः क्षतम् ॥
 तन्मापोज्योतिः सर्वेषां दैत्यदानवरक्षसाम् ।
 साक्षिणं सर्वतीर्थानां ज्ञानकाक्षे भवेन्मम ॥
 खातोऽहं सर्वतीर्थेषु गर्तप्रक्षवणेषु च ।
 नदीषु देवस्थातेषु ज्ञानसेतेषु मे भवेत् ॥
 नियतं च करिष्यामि देवदेव ! तवाज्ञया ” ।

सहस्रमागत्य लिङ्गसमीपं गत्वा लिङ्गपूजा । स्वशिवाय
 संकल्पः । भगवन्-सूर्य-भगवत्यः सोमादयो देवताः श्रीपुत्र
 राध्यादिप्राग्निपूर्वकशिवपुरप्राग्निकामो द्वादशवर्षपर्यन्तं प्रतिफलान-
 कल्प्यचतुर्दश्यां शिवरात्रिमतमहं करिष्ये इति । प्रथमवर्षे संकल्पः
 द्वादशवर्षान्ते दक्षिणादि । अन्यथा प्रतिवर्षे संकल्पः । शिव-
 प्रीतिकामः सर्वपापक्षयपूर्वकसर्वशुभफलप्राप्तिकामो वा शिवरात्रि-
 मतमहं करिष्ये इति । प्रार्थना ।

“ प्रातर्देवचतुर्दश्यां जागरिष्याम्यहं निजि ।
 पूजां दानं जपं होमं करिष्याम्यात्मशक्तिः ॥
 चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा चेनाधरेऽहमि ।
 भोजेऽहं वै विरूपाक्ष ! शरणं मे भवाद्ययम् ” ॥

तत्र ब्रह्मावरणं । अस्तमिते सन्ध्यानन्तरं ज्ञानं लिङ्गायतनगमनं ।

“ हर ! शंकर ! सर्वेश ! यतानां फलदायक ! ।
 शिवरात्रि मतं चैव करोमि त्वत् प्रसादतः ” ॥

ततो दारपालपूजा । गणेशपूजा । दिगीशपूजा । लिङ्गममोषं
 गत्वा निर्मास्यमपहृथ तोयेन क्षपनं । पञ्चामृतेन क्षपनं शैवपंचा-
 क्षरमन्त्रेण पूजा । सूक्ष्मवस्त्रनानाविधगन्धपुष्पधूपटीपत्रर्कराक्षीर-
 द्दध्यस्रष्टण्डकमण्डकनानाविधफलमूलप्रधाननेत्रैः सुख्यफलकुश-
 विन्वत्तुःसमदूर्वाकराक्षतपूतमघं संकृत्य ग्रहणं । ततो अर्घ्यं
 प्रार्थना—

“पुरा कृतं तु यत्कर्म दहलोके तु यत्कृतं ।
 करिष्यामि च यत्किञ्चित् घोरं कर्म सुदारुणं ॥
 हर ! संहर तत्पापं कालकूटविधं यथा ।
 त्रिपुरं च यथा काल दग्धं कामस्तया हतः ॥
 तथा मे द्यूकृतं सर्वं शंभो ! नेचाग्निना दह ।
 जितोऽहं भवदोषेण काललोभयत्सेना च ” ॥

“ १) स्वभक्तिरचना मेऽस्तु शिव ! जन्मनि जन्मनि ॥
 दहलोके परां भक्तिं परलोके पर पदं ।
 देहि मे देवदेवेश ! चेलोकोस्वात्मदेवता ” ॥

एवं सप्रार्थ्यं वक्ष्यमाणमन्त्रेणार्घदानं ।

“ नमः शिवाय ज्ञान्नाय सर्वपापहराय च ।
 शिवरात्रौ दृढामघं भक्त्या १) ग्यात्तुमह प्रभो । ” ॥

ॐ नमः शिवाय अघं खरहा । मूलमन्त्रशतश्रयः ।

ततः कुण्डे अग्निमुपममाधाय निम्नतण्डुलमोक्षिभिर्यद् कृत्वा

एवं चतुर्थप्रहरे स्नात्वा द्वारपालपूजा निर्मास्त्रविष्करण
पंचामृतधानपूजां कृत्वा अर्घं संकृत्य “पुराकृतं च यत्कर्म”
इत्यादिमन्त्रेण संप्रार्थ्य ।

“ शिव! शंकर! सर्वज्ञ! परशुपते! प्रभो! हर! ।

महाशार्धमुमाकान्त! शिवरात्रौ प्रसीद मे ” ॥

ॐ नमः शिवायार्घं स्नाहेति दत्त्वा मूलमन्त्रजपं कृत्वा
पूर्ववत् चरुहोमं तिलहोमं च कृत्वा भूरादिप्राजापत्यान्ता
नवाङ्गतयः । पूर्णाङ्गतिं कृत्वा मंत्रवप्राशनं मार्जनं च कृत्वा ब्रह्मणे
दक्षिणां दद्यात् ।

ततः शिवध्यान-शिवरात्रिमाहात्म्यश्रवण-भुवतारादर्शन-पुराण-
श्रवण-नृत्यगौतवाद्यादिभिराश्विघनयनं । ततः स्नानाद्यमर्थं
देहादिशक्तिवशेनाथ मन्त्रस्नानादिकं चरेदिति वचनात् मन्त्र-
स्नानमग्रकः प्रतियामं कुर्यात् । तथा “होमकर्मशुश्रूषामां
शपन्तु दिग्गणो मत” इतिवचनात् होमाग्रकस्य दिग्गुणं पंचाक्षर
जपः । इति रात्रिकृत्यं । ततः प्रातःस्नानानन्तरं निर्माह्यमपहृत्य
क्षिद्रपूजा । प्रतोपदेशगुरोस्य सूक्तवस्त्रादिभिः पूजा । सुरवे
जम्बुकुम्भदानं । दक्षिणान्तेन सुवर्णदानं ॥ । मूलमन्त्रं जप्त्वा
“देववमापनं । तद्यथा,

“ अविघ्नेन प्रतं देव! नृपमादात् समन्वितम् ।

धमस्तु मे जगदाय! पैभोक्वाधिपते! हर! ॥

प्रतोपवामवागाद्येः सुकृतं यन्मयाकृतम् ।

तत्करस्त्रं महादेव ! ममास्तु फलमाधनम् ॥

ज्ञानादग्निरिहैवास्तु तत्प्रसादात् ^(१)महाप्रभो ॥ " ।

इति देवस्य दक्षिणहस्ते फलपुप्यं दत्त्वा व्रतं समर्पयेत् ।

एवमस्त्विति गुरुर्भूयात् । ततो यतौन्, त्रिवबुद्ध्या मंपूज्य मार्घनम् ।

“ तत्प्रसादात् ^(१)महादेव ! व्रतमद्यसमर्पितम् ।

प्रमत्तो भव मे श्रीमन् मद्गृहं प्रतिगम्यताम् ॥

तदाश्लोकममात्रेण पवित्रोऽसि म शंशयः । इति ।

गृहं यतौन् नीत्वा सल्लस्य वस्त्रकौपीनरूपोपाणहादिदानं मन्त्रेण ।

“ देवाधिदेवदेवेश ! लोकान्तुगृहकारक ! ।

यन्मया अद्भुता दत्तं प्रीयतां तेन मे प्रभो ” ॥

इति दत्त्वा भोजयेत् । अन्यान्पि वाद्युषान् भोजयित्वा अश्विद्रावधारणं कृत्वा पारणं कुर्यात् । चतुर्दशौपारणे, पैगुन्य-
हत्तप्रतामिचद्रीहपारदार्याभिस्यभचणादिजन्यपापवधो गुणफलं ।
तत्कामनया कर्त्तव्यं । समावास्यायां तु प्रातरेव व्रतसमाप्तिं
यथोक्तरूपेण कृत्वा आह्वानन्तरं पारणं कुर्यादिति इति त्रिव-
राधिप्रयोगः ।

ईश्या अग्निहोषादिका पंचयज्ञादिरूपा तथा आद्भुत्यापि तत्
संपदः । तदुक्तं मनुना. —

“ पितृयैवाष्टका^(१)मूचे ^(२)निव्यामयफलास्तु च ।

(१) मया ।

(२) यथे ।

(२) मया ।

(३) निव्यामयफलास्तु च ।

च शब्दात् सृत्यन्तरोक्त-नित्यकर्त्तव्य-श्राद्धानामप्युपसंगहः ।
 तथाच विष्णुः, अमावास्यामितिसो अष्टकातिसोऽन्वष्टका माघी-
 प्रौष्ठपदूर्द्धं कृष्णत्रयोदशी त्रीहियवपाकौ चेति । माघीपौर्ण-
 मासी युगादिः । प्रौष्ठपदूर्द्धं युगादिः । तत्प्रायपाठात् । त्रीहि-
 यवपाकपदेन युगादिद्वयमुक्तं । कार्तिकशुक्लानवमी । वेशाख-
 शुक्लादतीया च । तेन युगादिश्राद्धमिति नित्य । सृत्यन्तराख-
 वात्तश्राद्ध च । तथा गृहणश्राद्धं सृत्यन्तरात् ।

तथाच मनुः—

“ सावित्रीं शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ।

शान्तिकामस्तु जुहुयात् सावित्रीमन्त्रैः शुचिः ” ॥

इति शंखवचनात्,

शान्तिस्य ऐहिकानिष्टहेतुदरितनिवृत्तिः । तेनानिष्टहेतुसूक्ष्मकोत्-
 पातरोगादिदर्शने तन्निमित्तमेव गायत्र्या होमः । अथ स्वाध्यायः
 मनुः—

“ वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्त्रितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्माऽन्य उच्यते ॥

वेदाभ्यामेव मततं शौचेन तपमेव च ।

अद्रोहेणैव भूतानां जाति स्मरति पौर्विकीं ” ॥

दाननियमरूपं पूर्वं प्रपद्यते । शौचं मानमरूपं पूर्वमेवोक्तं ।
 वाद्यं च यमे अन्तर्गतं । उपम्यनिराहः ।

शारीतः—

“ वाचोवेगं मनोवेगं क्रोधवेगं तृट्परोपस्यवेगं ।

हारौतः । परोपतापःपराभिद्रोहः क्रोधो मोहो लोभोऽहंकार-
येति मानसः ।

देवस्तः,— अथातः पापदोषान् मनोवाक्कर्मजान् व्याख्यास्यामः ।
मोहो रागद्वेषमानलोभमदग्नोकममत्वाहंकारभयहर्षमोघचिन्ता-
येति द्वादश मानसाः ।

तेषां स्वरूपनिरूपणं निरोधापायश्च तेनैवोक्तः । शास्त्रार्थस्य
ज्ञानम् । शास्त्रार्थं मग्नयः । अधर्मं धर्मबुद्धिरिति मोहलक्षणं,
तस्य शास्त्रार्थज्ञानं निवर्त्तकं । तदुपायः शास्त्रावेक्षणं ।

मनुः,—

“ बुद्धिबुद्धिकराण्याशुधान्यानि च चित्तानि च ।
नित्यं शास्त्रानवेक्ष्येत निगमांशैव वैदिकान् ॥
यथा यथाहि पुरुषः शान्त ममधिगच्छति ।
तथा तथा विजानाति विज्ञानं चाप्य रोचते ” ॥

विषयसन्निकर्षं विषयदोषाज्ञान (१)विकल्पाभिमानमुख्येभ्यः ।

विषयेषु रागः ।

“ ज्ञानादेषादमामर्ष्यात् क्लेशादन्यत् प्रसङ्गतः,
नियोगात् कास्ततः शोकात् धर्मांश्च विनिवर्त्तते ॥
रोपोऽमर्षः तथासूयाद्रोहोमिथ्याभितर्कितं
(१)दुःखात् किं चेति तत्त्वज्ञेर्देषः षोढा निगद्यते ” ॥

परानिष्टविकीर्षां । उद्धारोयः (२)परभावकर्त्तारमालोक्य
देषोऽमर्षः । परगुणेष्वत्मगुणाधिक्येऽनभिरुचिरसूया । सुदृढा-

मर्थनाशेच्छा द्रोहः । निदेषिषु (१)माधुखलानिकरबुद्धिर्मिथ्या-
भितर्कितम् । देशलोभमूलं पापकर्मचिन्तनं दुःखाहं । अस्य देशस्य
निवृत्तिः । (२)कालात्ययाद्धर्मात् प्रीतेषु निवर्त्तते । देशस्योपद्रवाः ।
अतत्त्वग्रहणं तापो । वेपथुर्ज्ञानसंश्रयः । खेदो अक्षिरोगः । पाह्यं
श्यामस्य देवदोषजाः । सर्वेभ्यो आत्मान उत्कृष्टज्ञानं मानम् । तच्च
विवेकेन निवर्त्तते । तथा दृष्ट्या लोभः ।

“दुःखादिस्वाहूरंतत्वादमित्यत्वाददृष्टितः ।

यद्याहोपवङ्गत्वाच्च न कश्चित् श्रेयसी ज्ञया ” ॥

तस्य सन्तोषो निवर्त्तकः । यदुक्तं—

“या दुस्त्यजादुर्मतिभिर्था न जीर्यति जीर्यतः ।

योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां दृष्ट्यां त्यक्ततः सुखं ॥

मन्तोपमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ।

कुलविद्यावित्तादिभिरन्यं वा धनं मदः ” ॥

तद्विज्ञेया (३)अविमर्षावलेपदम्भदर्षगवाः । तेषां परोत्कर्षदर्शनं
विधाय अनिष्टसंयोगेष्टवियोगाभ्यां दुःखं शोकः । तस्य भावनाम-
नित्यत्वदर्शनं वर्जनोपायः ।

तथा,—

“नैवं हि शोचेत्सत्त्वम्यन्तामसो वापि केवलं ।

शोकदुःखमवाप्नोति समासेनेह राजसः ” ॥

पुषदारधमाटिषु स्वाभ्यबुद्धिर्ममत्वम् । तेषामनित्यत्वचिन्तनं
तद्वर्जनोपायः । अहमित्यभिमानेन क्रियासु प्रवर्त्तनमहंकारः ।

(१) माधुखलानिकरबुद्धिः ।

(२) आनात् ।

(३) दृष्ट्यां ।

तस्यात्मनो निर्लेपस्य शुद्धसाकर्तृत्वबुद्धिवर्जनोपायः । तथा आत्म-
वाधकं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा मनसि यो विकारस्तद् भयं । तस्य भवितव्यं
भवत्येव तस्य का- चिन्तेति विचारो वाधकः आत्मनः संपदं
परस्य विपदं दृष्ट्वा य आनन्दः स हर्ष उच्यते । तस्य सपद्
विपदो (१) विविनाशितम् । सर्वगामित्ववाधकम् ।

तथा,—

“ भोगैश्वर्यमदाटीनि यो लुब्धः संभारेत् सटा ।

स मोघचित्त आत्मान हन्ति बुद्धि च कर्म च ” ॥

तस्य भवितव्यं भवत्येव, किं चिन्तयेति विमर्षो वाधकः ।

देवताः,—

“ एते मनोभवा दोषा द्वादशा शिवहेतवः ।

मोहादयो ममाख्याता देवासुरनृमोहनाः ” ॥

विष्णुः,—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारनाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥

गौतायां,—

“ एतेर्विमुक्तैः कौन्तेय ! तमोदारैस्त्रिभिर्नरः ।

आशरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ” ॥

शौधायनः,—“ दैन्यं प्रायं श्रेष्ठ्य च वर्जयेत् ” । इति मानसं
तपः । ममाभ्यानि मानभानि ध्यानकर्मतानि ।

अथ शरीराणि । निवामः ।

दृहस्पतिः.—

“ निवाम^(१)भोचो वर्णानामाचारः ममुदाहृतः ।

गुणदोषममुत्पत्तिलेकि संस्पर्शजा स्मृता ॥

भूरिमान्यः कुग्रो ष्णान्यं ग्रन्थाम्भसि^(२) च नैगमे ।

• (१)निष्कण्टके धार्मिके च वसेत् स्थाने निरामये ” ॥

शस्यं घामः । नैगमो, वाणिज्यकः । कण्टकोऽत्र गौरवादिः ।

धार्मिके धर्मबहुले । निरामये ^(३)देशस्वभावजडिमरोमशून्ये ।

आपस्तम्बः । यथाधर्मं प्रथमणं, तत्र वामो धर्म्यान्नाह्वयस्य ।

प्रथमणं पवित्रौकरणं, जलगोमयकुशादि ।

शौधायनः,— प्रभुनयव मोदक कुग्रमान्योपनिष्कमणश^(४)द्वल-

मनाकुलं । अगलम सुखमद्वुजलाधिलतं । अदस्युप्रतिवेश-

चाममावसितं एतेन धार्मिकः । उपनिष्कमणं निर्गमनमार्गः ।

अदस्युप्रतिवेशितं अमच्चिहितचौरं । तथा भस्माकण्डितशरीरः

तत्परिपूर्णनेचवदन्तु नगर एवमनिचतात्मा सिद्धिं न अवाप्यतीति ।

रथाश्वमजधान्यानां गवां चैव रजःशुभम् ।

अप्रशप्तं ममुग्निनायाजाविगरवाभसाम् ॥

नगरे पुरे । तत्रचर्षं—

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ मोच्छेधमुष्णप्राकारं भवतः परिष्वातृतम् ।

योजनाद्वाह्विविष्णुश्चमष्टभागायतं पुरम् ॥

(१) मगो ।

(२) दिज ।

(३) निर्गुणके ।

(४) वर्त ।

(५) शाक ।

एवंविधे वस्तव्यमित्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“जितामित्रो नृपो यत्र वसतान् धर्मतत्परः” तत्र नित्यं
वसेदित्यर्थः ।

“यस्मिन् कृषीवज्रो राष्ट्रे प्रायशो नातिलोभिनः ।

यत्रौषधान्यश्रेयाणि वसेत्तत्र विश्वरुणः” ॥

महाभारते,—

“यत्र कामयमानानामसकोचेन पृच्छतां ।

प्रभूयाद्वाङ्मणे धर्मं वसेत्तं देशमात्मवान् ॥

शिष्योपाध्यायिकावृत्तिर्यत्रस्यात्सुममाहिता ।

यथावत् शास्त्रमंपन्ना कस्तं देशं परित्यजेत्” ॥

तथा,—

“श्रोत्रियास्त्वग्भोक्तारो धर्मनित्यान्तपोधनाः ।

द्याजनाध्यापने युक्ता यत्र विप्रस्तमाविशेत् ॥”

यमः,—

“एककूपोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।

अन्धेन शूद्रो भवति कृष्णबन्धुमुपाश्रितः” ॥

कृष्णबन्धुं शूद्रम् ।

बौधायनः,—

“उदपानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।

उपित्वा दादशयमाः मग्नौर्द्रं धर्ममृच्छति” ॥

श्रापनाम्,— “शूद्राम् शूद्रचरितांश्च देशान् विवर्जयेत्” ।

मर्मा मगाजं च । मर्मां चन्द्रच्छेत्प्रदक्षिणीकृत्योपेयात् । नगरप्रवेश-

नानि वर्जयेत् । चुद्राः प्रसाररहिताः, चुद्राचरिता निषादादिभि-
रभ्युषिताः, नगरं प्रविशते यैः प्रदेशैस्तत्र न वसेत् ।

मनुः,—

“ न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।

न पाषण्डजनाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्यजैर्जनैः ” ॥

त्रिपुः,— न साम्प्रतिक वैद्यहीने नोपसृष्टमरके न चिरं
पर्वते न पतिताभिगस्तप्तोक्तनिन्दिताचारैः संवसेत् ।

व्यासः,—

“ तत्र तत्र न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयं ।

खणप्रदाता वैद्यश्च श्रोत्रियः सजला नदी ॥

तत्र तत्र ॥ वस्तव्यं यत्रैतत्तितयं सदा ।

जिगीषुः कृतवैरश्च जनश्च मततोत्सवः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ कर्मणा (१) येन पापेन वर्जन्ते जीवितेषुवः ।

व्यवधावेत्तस्यखिणं सपर्यां (२) स्तरणादि च ” ॥

मनुः,—

“ मरुत्प्रतीदृषदत्योर्देवमद्योयन्दन्तरं ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्ते प्रचक्षते ॥

कुरुक्षेत्रं ॥ मास्याश्च पञ्चानाः सुशेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादिमन्तरः ” ॥

(१) यत्र जातेन ।

(२) सपर्यां ।

तथा,—

“ हिमवदिन्ध्यधोर्मध्ये यः प्राग्निव(१)ग्रनादपि ।
 प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥
 आसमुद्राच्च वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् ।
 तयोरेवान्तर गिर्व्योराव्यावत्ते प्रचक्षते ” ॥

भविये,—

“ ब्रह्मावर्त्तपरोदेशोऽष्टदिशस्त्वनन्तरं ।
 मध्यदेशस्ततो नूनमाव्यावत्तस्त्व(२)नन्तरं ” ॥

ततोऽपि न्यून इत्यर्थः ।

“ कृष्णमारभु चरति मृगो यच्च स्वभावतः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो ष्वेच्छदेशस्ततः परः ” ॥

विष्णुः,—

“ चातुर्वर्षव्यवस्थान् यस्मिन् देशे न दृश्यते ।
 स ष्वेच्छदेशो विज्ञेय आर्यावत्तस्ततः परः ” ॥

इदं चापरिगणित-देशवर्जित-देशव्यतिरिक्ताविहिताप्रति-
 पिष्टादेशविषयं । न ष्वेच्छदेशविषय विरोधात् । नापि ब्रह्मा-
 वर्त्तादिविषयं वैयर्थ्यात् ।

भविय्यपुराणे,—

“ कृष्णमारैर्यवैर्दूर्भ्यात्तुर्वर्षाश्रमैस्तथा ।
 समृद्धो धर्मदेशस्तमाश्रयेरन् विपश्चितः ” ॥

पितामहः,—

“ भास्करायतनाभ्यासे सूर्य्यंचैव भ्रमंततः ” ।

विष्णुः,—

“ क्रोशार्द्धं कल्पयेद्भ्राजन् तदर्द्धार्द्धमथापि वा । . .

मनुजैः स्थापिते सूर्ये चैव^(१)मानमिदं स्मृतं” ॥ . .

तस्मादावसथ्यान् कुर्यात्सूर्यालयसमीपतः । . .

तथा,—

“ क्रोशमानं परं क्षेत्रं शिवशिङ्गसमीपतः ।

मनुजैः स्थापिते लिङ्गे क्षेत्रमानमिदं स्मृतं ॥

स्वायम्भुवे महत्त्वं स्थादायै चैव तदर्द्धकं,

तस्मादावसथ्यान् कुर्यात् शिवालयसमीपतः ।

शुद्धराल्येऽपि निवसेद्यत्र^(२) देवौ तु गङ्गवी ॥

क्षुद्रक्षेत्रनिवासेन धाराण्य्यां च मानवः ।

अहिंसकः खानरतः पापं हित्वा दिवं व्रजेत् ॥

न गङ्गाया विना वासः सर्वक्षेत्रे चयादृते ।

काश्यां हि मरणं श्रेष्ठं विना क्षेत्रं प्रजापतेः ॥

गङ्गादारे प्रयागे च गङ्गामागरमङ्गले ।

निवासो न विना पुष्पैर्नराणामिह जायते” ॥

श्यामः,—

“ मुख्यं हि मरुत्पूतीरं पुष्करं नैमिषं तथा” ।

मत्स्यपुराणे,—

“ ज्ञान्ता कलिधुगं घोरं हाहाभूतमचेतनं ।

अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्था^(३)क्ते ॥ मंगलयः” ॥

(१) पाल ।

(२) मध्ये ।

(३) क्षेत्रे वरा मुनि

एवं कलावविमुक्तवामस्य विहितत्वात् ।

हरिवंशे,—

“अन्तर्द्धानं कलौ याति तत्पुरं शूक्ष्णशामिनः” । इतिवचनं
गृह्यसमुदाधान्तर्द्धानपरं ।

तथा च पुनर्वदति पुरि तु वसते पुनरिति । एवं च न
क्षेत्रस्य कलावन्तर्द्धानं ।

देवस्य,—

“अरण्यं देवतास्थानं तीर्थान्यायतनानि च ।

तस्मान्नभ्रमृतालोका (१)लोकान् धाम्नि द्विषौकर्मा” ।
ब्रह्मपुराणे ।

“तपन्नभ्रान्यतीर्थेषु वर्षायुत^(२)जतं नरः ।

यदाप्नोति तदाप्नोति मासेन पुरुषोत्तमे ॥

वार्षिकान्यतुरो मासान् यस्मिन्नेतु पुरुषोत्तमे ।

विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं न गच्छति ॥

इरेः सन्निहिते स्थाने उत्तमे पुरुषोत्तमे ।

मन्मथरसुपित्वा तु मामभाषमथापि वा ॥

प्रयाति परमं ध्यानं यत्र योगेश्वरो हरिः” ।

विष्णुपुराणे,—

“ततः ॥ भगवान् कलः क्षीणे तपसि सत्तमाः ।

पुरुषोत्तमायं मैत्रेय विष्णोरायतनं ययौ ॥

तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरेः ।

ब्रह्मपारम्यं कुर्वन् स्तोत्रं परमपावनं” ॥

नरसिंहपुराणे,—

ततः,—

“पुत्रपौत्रमाख्यं स गत्वा देवदेवं महामतिः ।

तत्र स्नात्वा यथा योगं मार्कण्डेयो महातपाः ॥

तपस्तेषु निराहारो (१) द्रष्टुं नारायणं हरिं ।

यद्भवत् (२) शतं तत्र इदं ब्रह्मसनातनं ॥

सुहृदोत्तमं ममभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।

तुष्ट्याव वाग्भिरिष्टाभिर्विष्णुं तत्रोर्द्ध्वाङ्गकः” ॥

महाभारते,—

“एतेऽव लिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणीमदी ।

यथायजत धर्मोऽपि देवान् शरणमेत्य वै ॥

सद्यिभिः समुपायुक्तं यज्ञीयं परिशोभितं ।

उत्तरं तीरमेतद्धि मततं द्विजशोभितं ॥

शुभेन देवयानेन यथा स्वर्गमुपेयुषः ।

तत्र देवर्षयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरेजिरे ॥

तत्रैव हृद्रो रामिन्द्रः पशुमादसवान्मखे ।

श्रदात्पुष्टं न चेन्द्राय भागोऽयमिति आश्रुतौ ॥

इते पशौ तदा देवास्तमुचुर्भरतर्षभ ! ।

मापरस्वमभिद्रोग्धो माधर्माधि^(३)कस्तान् वृथा ॥

(१) सुवद्वारायणं हरिं ।

(२) गर्भं ।

(३) माधर्मान् सकलान्यथाः ।

ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्तेरुद्रमस्तुवन् ।
 दृष्ट्वा चेनं तर्पयित्वा ममयं चक्रिरे तदा ॥
 ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन ^(१)यज्ञवान् ।
 तन्वागुबंग्या रुद्रस्य तान्निवोध युधिष्ठिर ! ॥
 श्रयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमं ।
 देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्गुद्रस्य ग्राह्यतं ॥

तथा,—

“ एतत्स्त्रायम्भुवो राजन् ! वनं रम्यं प्रकाशते ॥
 यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥
 तस्मिन् यज्ञे हि भूदत्ता कश्यपाय महात्मने ।
 स पर्वतवनोद्देशाद्दक्षिणा वै स्वयम्भुवा ॥
 श्रवासौत्तत्र कौन्तेय दत्तमाचामही तदा ।
 उवाच वापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुं ॥
 न मां मर्त्याय भगवन् कस्मैचिद्दातुमर्हसि ।
 प्रदानं योग^(१)मेतत्ते यस्याग्नेधरमातल ॥
 विपीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा काश्यपो भगवान् स्वधिः ।
 प्रमादयावभूवाथ ततो भूमिं विश्रांपते ॥
 ततः प्रमत्ता पृथिवी तपमा तस्य भूपतेः ।
 पुनरुन्नज्य मलिलावेद^(२)रूपा स्थिताबुभौ ॥

(१) जग्मिवान् ।

(२) प्रदानं मेवमेतत्ते यास्याम्येष्ट रसातलं ।

(३) देवीरूपा ।

सैषा प्रकाशते राजन्! वेदी^(१)संख्यानलक्षणा ।
 आरुद्धान्तर्महाराज! वीर्यवान् वै भविष्यति ॥
 सैषा सागरमासाद्य वेदी राजन् प्रकाशते ।
 एतामारुह्य भद्रं ते त्वमेकस्तरसागरं ” ॥

अहं च ते स्वस्वयनं प्रयोक्षे यथात्ममेता^(१)मथराक्षसेन ।
 स्पृहाहि मर्त्येन ततः समुद्रमेधा वेदी प्रविशत्या^(२)जमीढु अग्नि-
 र्मिषायोनिर्दपां देव्यो विष्णोरेतस्त्राममृतस्य नाभिः । एतद्भुवन्
 पाण्डवः सत्ययाक्यं ततो वेदी^(३) तं तरसाधि^(४)रोह । अत्र
 उत्तरं तीरमित्युपक्रम्य सैषा सागरमासाद्य देवी राजन् प्रकाशत
 इत्युप^(५)संहृत्य वैतरणीमभूति समुद्रपर्यन्तं पुरुषोत्तमचेचमुक्तं
 भवति । यद्यपि पुरुषोत्तम चेचशब्देन कीर्तनं पुरुषोत्तमाख्य-
 क्षणामूर्तिदर्शनं च लोपनिबद्धं तथापि चेचस्वरूपं चेचमेतावटे-
 वेति मत्स्यपुराणे काश्यां केशवदर्शनं यथा मोक्तं तथेह प्रत्येकं ।
 एकं चास्य देवस्य कल्पिं मध्यगतत्वेऽपि चेचत्वेन प्राशस्त्याश्रिवाश-
 योग्यं । निषिद्धदेशाः ।

आदित्यपुराणे,—

“अङ्गवङ्गकमिङ्गांश्च सौराङ्गगुर्जरांश्चथा ।
 आभीरं कोङ्कणं चैव द्रविडं दक्षिणापथं ।
 अवनतीं मागधं चैव देशान्येतानि वर्जयेत् ” ।

- | | |
|----------------|-----------------------|
| (१) देवी । | (२) मघोव राजन् । |
| (३) व्याभमाद । | (४) देवी । |
| (५) तिरोह । | (६) इत्युपसंहाराद्य । |

चन्द्रिकायां—

“ सिन्धुभौवीरभौराष्ट्रान् तथा पर्य्य^(१)न्तवामिनः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च गत्वा भंस्कारमर्हति ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ अङ्गवङ्गकलिङ्गोद्भ्रान् ^(१)पार्वतीयान् मर्यास्तथा ।
सिन्धुभौराष्ट्रभौवीरान् पारदानान्त्रमालवान् ॥
निवाभाय द्विजोनित्यमनापदि ^(२)विवर्जयेत् ।
एतान्यपि यदि गृह्णी भंशयेत् वृत्तिकर्षितः ” ॥

विष्णुः,—

“ क्षेष्^(३)विषये आहू न कुर्वीत ” ।

आदित्यपुराणे,—

“ अथर्मदेशमध्ये तु कृत्वा क्रतुशतान्यपि ।

न पश्यन्ति द्विजाः स्वर्गे जातु श्रेयो महामनाः ” ॥

एतच्च अनापटिकास्यकर्मविषयं ।

हारीतः,— नारकागन्धावासज आवद्भूयात् । अन्यच्च काश्चन-
कमलकृवल्लयेभ्यः ।

आपस्तम्बः,—

नित्यं शूद्रभिः सुगन्धिः स्यात् शुकाम्बरधरः पुमान् ।

गौतमः,— अनुस्यन्मथुनांकक्षात् । अकम्भात् शास्त्रीयनिमि-
त्तस्य विना दीर्घमथुनं स्यात् ।

(१) प्रत्यन्त ।

(२) विषयंवेत् ।

(३) पार्वत्यानुगमां स्तथा ।

(४) देशं ।

आपदि तु काम्यकर्माणि तात्कालिकरोगादिशान्तिफलकं
तत्रापि कर्त्तव्यमेव सुतरां नित्यं । एवं अनापदि नित्यकर्म
अत्रापि कर्त्तव्यमेव, जातु श्रेय इति फलस्यैव निरा^(१)-
करणात् ।

अथ भोगः आपस्तम्बः,—“संपन्नीता मनुष्यान् भोक्तां च धर्मा-
वित्तद्वान् भोगान्, एवमुभौ लोकावभिजायते । मनुष्यसंपन्नः
ससुखाय ।

सम्बन्तः,—

“अतुकाप्ताभिगामी म्यात्प्राप्नोति परमं^(२) पदं” ।

विष्णुः,— लक्ष्मीवाक्यं । धर्मातीत्यनु^(३)वृत्तौ ।

“आधारसेविन्यय शान्तिश्रिष्टे विनीतवेगेन तथा सुवेष्टे ।

सुशुद्धदन्ते षट्^(४)वर्जिते च मृगाग्नेनातिथिपूजनेन ॥

खदारनिष्ठे निधते स्वधर्मे सद्योत्कटे मत्प्रशनाविमुक्ते ।

सदा सुगुण्ये च सुगन्धिगात्रे नित्यानुलिप्ते च विभूषिते ॥” ।

वशिष्ठः,—

“न वह्निर्मांसां धारयेदन्यथ हव्यमवाः” वह्निर्दृष्टात्
हारौतः,—

“गृह्णाऽनुज्ञातोऽलंकारान् गृह्णीयात् । यथाथं तान्
विभूष्यात्” । यथाथं यथाप्रयोजनं ।

(१) नित्यकरणात् ।

(२) परमां गतिं ।

(३) मोमात्यनुवृत्तौ ।

(४) मृतवर्जिते ।

विष्णुपुराणे,—

“सदानुपहते वस्त्रे प्रशस्ताय तथौषधीः ।
 मारुडानि च रत्नानि विभ्रयात् प्रयतो नरः ॥
 सुशुद्धामलकेग्रय सुगन्धिसारुवेग्रधक् ।
 सिताः सुमनसो ह्येता विभ्रयाच्च नरः सदा” ॥

महाभारते,—

“अन्यदेव भवेद्वासः शयनौघे सदैव हि ।
 अन्यद्रथ्यासु देवानामर्पयाम्यन्यदेव हि” ॥

न सुवर्षमनय्यं धारयेत् । अनामिकाधारणे कुण्डलधारणे
 मामान्येन प्राप्तस्य स्वातकमत्तलेन पर्युदासः ।

काशिकापुराणे,—

“कायस्येनैव हेन्वा तु यत् पापं कुर्वते नरः ।
 आचरेत्तदघं तस्य वज्रलेपो भविष्यति ॥
 अनामिकायां तद्द्वार्ये दक्षिणस्य करस्य च” ।

दक्षिणानामिकाधिकरणं सुवर्णधारणं पुरुषार्थं विधीयते ।
 तस्यैव वाक्यान्तरेण कर्माङ्गता विधीयते । जपहोमेत्यादिना ।
 एवं च दक्षिणानामिकाद्वयेन हेन्वा निचिद्भानुष्ठाने पापं तु
 स्यादित्यर्थः ।

मनुः,—

“वहिर्मान्त्रं न धारयेत्, गृहादहिः, नात्मना^(१)चाहरेत् अजं” ।

यमः,—

“नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नानमाचरिष्यति ।
स्वप्नं नैव नश्येन उच्छिष्टस्यो न संविशेत् ॥”

मनुः,—

“न जीर्णमलवासाः स्यात् भवे च विभवे सति ।
नीचवेशनस्वस्त्रश्रुदङ्गः शुक्राम्बरः शुचिः” ॥

तथा—

“नोत्सङ्गे भक्षयेद्गृह्यान् ज्ञात स्नात् कुतूहली ।
न नृत्येनापि गायेत न वादिवाणि वादयेत् ॥
न च स्फोटेषु च श्लेडेष्वाद्यैः क्रीडेत्कदाचन ।”

स्फोटमङ्गुलीनां । श्लेडम सिंहनादः ।

यत्तु—

“वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिशास्त्रविशारदः ।

तालक्षत्र्याप्रधायेन प्राप्नोति परमं पद”मिति याज्ञवल्क्य-
वचन । तच्चित्तैकाग्रताकामनया क्रियमाणपरं । तस्य विहित-
नादस्य नैतद्विषयत्वं ।

एवं,—

“गीतज्ञो यदि गीतेन प्राप्नोति परमं पद ।

रुद्रस्थानुचरोभूत्वा तेनैव सहमोदत” इति रुद्रप्रोतये
क्रियमाणपर, तन्प्राप्त्यै निषेधः ।

विष्णुः । “न सर्पशास्त्रैः क्रीडेत्” ।

वशिष्टः,—

“ नाङ्गनखंवादनं कुर्यात् ।

न पाटेन पाणिना वा जलमभिहन्यात् । नेष्टकाभिः फलानि
निपातयेत् न फलैः फलानि ।

न पाणिपादचपलो न नेचचपलो भवेत् । न वाचा चपल-
इति शिष्यस्य गोचरे ” । स्नानविधिनिषेधकालाः प्रातःस्नान-
प्रकरणे दर्शिताः ।

अथ संकरवर्जितं । वृहस्पतिः,—

“ विप्रजातिं समासाद्य संकरं परिवर्जयेत् ।

मानुष्यं दुर्लभं लोके ब्राह्मण्यमधिकं ततः ॥

एकशय्यासन पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्निश्रयं ।

याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजन ॥

नवधा महारः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह ।

उत्तमेरुत्तमैः साङ्गं कर्त्तव्यं तु समेन वा ॥

योनिर्वीनिमन्त्र्यः सहभोजनमेकपात्रभोजनम् ।

यमलृतावधिकं ह्येनयोनिगमन । दृष्टेः सह ब्रूयात्^(१)टि
व्यवहारः । तद्व्यपरिभोग^(२)स्तदासनशयनोपभोगः तद्वाचस्पतिनम्
तत्सन्नापः । तद्बृहभोजनम् ।

तथा,— गौर्याटियोगस्य पापसंक्रमहेतुः ।

शरीतः,—

“ हन्यादशुद्धः शुद्धं तु शोधयेत् । तयोर्द्वयं भूयिष्ठं शुद्धिः ।

शुद्धतः स्मृतेः । योऽत्यन्ततपस्वी तत्संभर्षणं पापिनः पापक्षयो-
भवति, तथा विश्वामित्रस्य त्रिशङ्कुयाजने, यस्तत्त्यक्तं पापिष्ठमपकर्षणं
सामान्यतः साधोः पापसंक्रमो भवति, तथा स्नानशय्यामनान्यपि
परिदार्याणि एके मन्यन्ते स्नानुपपत्तौ एवं ह्युक्तः ॥

“यासन्नं शयनं स्नानमन्तर्द्वाय समाचरेत्” ।

स्नानुपपत्तौ स्नावशाद्यसम्भवे । शुद्धिं वस्त्रादिकमासनादि-
व्यक्तर्द्वाय परिषदः कार्यं इत्यर्थः ।

मनुः—

“उपानहौ च वामस्य दृढमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलंकारं सृजं करकमेव च” ॥

अथ ब्रह्मसूत्रमन्योपभुक्तं सर्वेष्वेव न धार्यं । वामःप्रसृतौर्ना
निर्णीयाः (१) मलाभिति गौतमस्मृतेः प्रचाल्य धारणं ।

विष्णुस्मृती,—

परोपभुक्तमास्यवर्जनं । याज्ञवल्क्योपि,— परकूपोद्यानगृहाणां
वर्जनमधिकं । पङ्क्तिभोजने विशेषः ।

“अग्निना भक्षणा चैव श्लिनेन विशेषतः ।

द्वारेण काम्यमार्गेण चङ्भिः पङ्क्तिर्विभक्ष्यते ॥

देवादि निश्वासहतं शरीरं यस्य वेद्यं च ।

न तेन सद्वरं कुर्याद्गृहासनपरिच्छदैः” ॥

निश्वासहतं पूजादिविरहान् ।

विष्णुपुराणे,—

“ दिधीक्षुपतितोम्यत्तवडविराजिकौटकैः ।

बन्धकौबन्धकौभर्त्तृक्षुद्रान्वितकथैः सह ॥

तथातिथयशीलैश्च परिवादपरैः शठैः ।

बुधो मेघौ विकुर्वीत नैकः पन्याममाप्रजेत् ” ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ न सर्वशक्तिभिर्नित्यं न तु दैवपरैर्नरैः ” ।

मेघो क्षुप्यादित्यनुपङ्गः ।

मनुः,—

“ पापण्डिनोविकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् ।

हैतुकान् वकवन्तिश्च वाग्मात्रेणापि नार्चयेत् ” ॥

मनुः,—

“ न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न वहिष्कृतं ।

न चास्योपदिशेद्दमं न चास्य प्रतिमादिशेत् ” ॥

उच्छिष्टं भोजनपाषण्डि, हविः पुरोडाशादि, देवमैवेद्यश्राद्ध-
दत्तानि । तथापि हविःशब्दप्रयोगात् । उच्छिष्टनिषेधो नाश्रित-
शूद्रविषयः ।

उच्छिष्टमश्रं दातव्यं जीर्णानि वसनानि वा ” ।

इति केचित् ।

मनुना आश्रितशूद्रे दानविधानात्, शूद्रक्षिब्धितौ,— “ ह्यपरं
पायसापूपमांषदाधिमधुघृत छण्णाजिनानि शूद्रेभ्यो न दद्यात् ” ।
कश्चिदन्यत्र प्रहताविति । प्रहतामुखवः । उक्तवादिषु विवाहादिषु

देयमित्यर्थः । विष्णुस्मृतौ,— तिलदानमपि निषिद्धं । कुलनाशनादि ।
मनुर्विधायनश्चतुर्थः ।

“ कुत्रिवाहैः क्रियालोपेर्न वेदाध्ययनेन च ।
कुलान्वा^(१)कुलतां याति ब्राह्मणातिक्रमेष च ।
शिश्वेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलेः ॥
गोभिर्यैश्च यानैश्च क्षीराचोपशेवया ।
अयाज्ययाजदैर्यैव नाभिक्षेण च कर्मणा ॥
कुलान्यकुलतां यान्ति यान्ति क्षीनानि मन्त्रतः ।
मन्त्रतस्तु मन्त्रद्वानि कुलान्यन्यथनान्यपि ॥
कुलमन्त्रां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महत्ततः ” ।

शिश्वं चिवादिजीविकात्वेन, व्यवहारेण शूद्रादानादिना, यानैः
शकटादिभिः । यमशास्त्रानुपन्यासाः,—

देवद्रव्यविनाशेन ब्राह्मणातिक्रमेष च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति गवां (२)यातिक्रमेष च ॥ देवद्रव्यं,

देवोद्देशेन यद्द्रव्यं ।

अथ त्याज्यात्याज्याः ।

विष्णुमनुस्य,—

“ एनस्त्रिभिरनिर्धिक्तेनाथं किञ्चित्समाधरेत् ।

एतनिर्णजनायैतान् अगुणेषु कटाचम ॥ ”

एनस्त्रिनः महापातकिनः ।

(१) कुलान्यास्य विनश्यन्ति ।

(२) ब्राह्मणातिक्रमेष च ।

वशिष्ठः,—

“ पतितः पिता परित्याज्यो माता पुत्रं प्रति न पतति ”

वौधायनः,—

“ न पतितैः सद्ब्रह्महारो विद्यते, पतितामपि मातरं विभृषा-
दनुभाषमाणः ” ।

गौतमः,—

“ त्यजेत् पितरं सद्यः शूद्रयाजकं, शूद्राश्रपाचकं, शूद्रार्थयाजकं,
वेदविज्ञावकं भृषहृन्नं, यस्यान्यावसायिभिः सह संवसेदन्त्यावसा-
यित्वाच्च । ” शूद्रार्थयाजकं शूद्रधनेन यज्ञकर्तारं, वेदविज्ञावकं अन-
ध्याये वेदाध्यापकं । यत्तु ब्रह्मसिखितौ,— “ अयाव्याः, माता
पिता सपिण्डा गुणवन्तः सर्व एवात्याव्याः, गुणवन्तो विद्यावन्तः ।
श्रौतस्मार्त्तांशुष्ठानरतश्च ” ।

देवस्तः,—

“ पितरं भ्रातरं पुत्रं पुत्रिकां भगिनीं सुधां ।
न त्यजेद्देश^(१)भोगार्थं दारानपि कटाचन ॥
मातृत्यागो हि शास्त्रेषु नोपदिष्टः कटाचन ।
पतिता चाभिग्रह्णा च न माता त्यागमर्हति ॥
कुलवृद्धा वयोवृद्धा ज्ञानवृद्धाश्च मानवाः ।
श्रीश्वरवृद्धाश्च संपूज्या यथा स्वगुणभौरवात् ” ॥

तदन्तेषां मातृपितृव्यनिरिक्तानां पञ्चमहापातकित्वेऽपि न
त्याज्यत्वमिच्छेवं परं । मातृश्वर महापातकित्वेऽपि अत्याज्यत्वम् ।

हारीतेन, — तु आचार्यैर्लिङ्गपिटृणामत्याऽप्यत्वमुक्त्वा.—

“ अशुद्धौ च परित्यागः पातकेऽयाज्ययाजके ।

उपाध्याये च याज्ये च न पितृत्याग उच्यते ” ।

पातके महापातकव्यतिरिक्ते, अयाज्ययाजने च उपाध्यायैर्लिङ्ग-
याज्यानां त्यागोऽपि न पितुः, महापातकेषु पितरमपीत्यर्थः,
एतच्च पतितत्यागविधिं विनापि पातित्ये सर्वव्यवहारवर्जनं ।
पापसंसर्गस्यैव दोषावहत्वात् । न तु त्यक्तसंसर्गत्वेन दोषनिमित्तत्वं ।
त्यागविधिस्त्वच ज्ञातीनां मुहूर्त्तार्थः । तदतिक्रममेतेषामेव दुरितं ;
न तु त्यागविध्यभावेन पातकिनो व्यवहार्यत्वं । यत्तु वशिष्ठेन त्याग-
विध्यन्तरं अत ऊर्ध्वं तेन सधर्मपेषुः, तद्भूमिषो वा स्युः, सधर्मयति-
रति, तत्सूतका^(१)तुरविषयं, त्यागे कृते तु सूतकामृतकयोः सूतक-
मृतकं न कर्त्तव्यं, करणे तस्याभ्यापत्तेः, रिक्त्य पिण्डोटकानि व्यवर्त्त-
इति शश्वल्लिखितवचनात् आह्वयभागानि कर्मणि त्यागे सति न
भवति । न पतितभावे वचनाभावात्, एवं चागौचव्यतिरिक्त-
व्यवहारः त्यागं विनापि पतितैः सह न कर्त्तव्यः । पतिताभिश्च-
दुपात्तकुलस्यकरस्य तस्य पुरो वाञ्छवानां राज्ञश्च समं
दोषानभिख्यायाः, पुनः पुनरवस्थां लभस्विति न यदेवमपि अनव-
स्थितमतिः श्रात्ततो जिघ्रसाचमादाय पूर्वमपापमपसवं कृत्वा
वामपादेन दक्षिणां दिगं न्युज्येत् । पाचमपमयं कृत्वापविट्वादिकं
कृत्वा गौचमुपासौरन् । अपापादिकस्य रिक्त्यपिण्डोटकानि निव-

(१) तत्सूचककारणादिविषयं ।

जंते, श्रवस्यां लभस्वेति प्रायश्चित्तं कुर्वीत । सभायां पुनः पुनर्वक्तव्यं ।
 यदि प्रायश्चित्तं न करोति तदोक्तविधिना त्यागः कार्यः, मनु-
 वचनाद्भिन्दितेऽहनि मायाङ्गे सर्वे ज्ञातयः कुर्युः । वशिष्ठस्मृतेः
 मंमावर्जनाद्यमंस्कृतम्यानम्यघटेन दास्यी दास्यीमवर्षपुत्रान्यतमद्वारा
 जलानयनं, जलानेता जलकुम्भमपस्यो वामपादं दक्षिणामि-
 मुखो घटमनुजमधोमुखं कुर्यात् । अमुकशर्मणे पतितायेद् जल-
 मुपतिष्ठतामिति गैरिकरिक्तेषु कूपेषु, ज्ञातयः प्रकीर्षकेषु अप-
 मयास्तमन्वालभेरम् । ततः स्नात्वाचम्य मनुवचनाद्द्वोराशं श्रौच-
 मासीरन् । गौतमवचनाच्च सर्वाणि प्रेतकार्याणि जीवत एव चस्य
 कुर्युः पुत्रादयः । पूरकपिण्डपोडग्रश्राद्धादिकं ।

मनुः—

“ एवं तस्य विधिं कुर्याद्योपि सुपतितास्त्रपि ।

वस्त्राद्यघानदेयं तु वसेत् पुण्यगृहान्तिके ” ॥

त्यागे कृते यदि प्रायश्चित्तं करोति तदा पथः पानीयं हतं
 धरणं मधूपानभ्य नद्यां पुण्यजलायां चायात् । ब्राह्मणा ब्रूयुश्चरितं
 तयेति । चरितमिति प्रतिवचनं । वशिष्ठवचनाद्द्विरण्मयं सृण्मयं वा
 कुम्भं नदीजलपूर्णं तस्मै च दद्युः ।

“ तदापः प्रतिगृह्णाति ; शान्ता द्यौः, शान्तां पृथिवी ; शान्तं
 शिवमन्तरीचं यो रोचमन्तमिह गृह्णामीति ” यजुभिः । पाव-
 मासीभिरितरमन्वन्धिमिय कुशापिडभिर्द्वारः । ततस्तेनोदकेनैव-
 मापोहिष्ठेति तिसृभिरभिषिद्येयुः । ततः सर्वेषां ज्ञातीनां तेनैव मह
 नद्यां घानं । जलकुम्भापवर्जनं । गोभ्यो घामदानं । गोभिर्घाति

भक्षिते ततो गृहं प्रविश्य जातकर्मादि तस्य कर्त्तव्यम् । गा
हिरण्यं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । आचार्याय चैवं । ततोऽग्नेन सह सर्वं
अयं च पुनरुद्धारविधिस्त्यागविध्यभावेन भवति । प्रायश्चित्तमात्र
व्यवहाराः । व्यवहार्यत्वात् ।

मनुः,—

“ वास्तुप्राञ्च कृतप्राञ्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृसु न तैः सम्भूय संश्लिष्येत् ” ॥

एतैः मह कृते च प्रायश्चित्ते व्यवहारो वर्ज्यः । उदकपानपदं
व्यवहारमात्रोपलक्षकम् । मृत्यन्तरात् स्त्रीप्राप्तपि इति शारीराणि
स्नातकव्रतानि । अथ वाचिकं तच्च माध्यावाह्यभेदेन द्विविधं । तत्र
वाच्यं सर्वश्रेष्ठं विष्णोर्नाम ।

विष्णुपुराणे,—

“ यज्ञामकीर्त्तनं पुंसां विलास्यनमनुत्तमं ।

मेषेयाश्लेषपामार्गा धातूनामिव पावकः ” ॥

गीतायां,—

“ सततं कीर्त्तयन्तो मां यजन्तश्च वृद्धमताः ।

महाभारते,—

“ एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यद्गत्वा पुण्डरीकाक्षं सवैरर्षेभ्यः सदा ” ॥

विष्णुधर्म,—

“ यत्रापुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् ।

नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥

अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमशोकनाम यत् ।
मंकीर्त्तितमघ पुंसो दृष्ट्येधो यथानलः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“ ज्ञान्तां विषया विषयाभिभूताः,
घोरेषु च व्याधिषु पच्यमानाः
मंकीर्त्त्य नारायणशब्दमात्रं
विमुक्तदुःखाः सुखिनो भवन्ति ॥ ”

विष्णुरहस्ये,—

“ मांहाविष्णुमहच्छिद्रं न मोहः न च विभ्रमः ।
यन्मुह्यन्ते एष वापि वासुदेवं न कीर्त्सयेत् ॥ ”

महाभारते,—

“ प्राणप्रवाणपाच्यं समारव्याधिभेषज ।
दुःखशोका^(१)पविद्राण हरिरित्यवरदय ॥ ”

रामायणे,—

“ न तत्र दानवाः सन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ।
यत्र देवो गृहे विष्णुः कीर्त्स्यते हि मटा मता ॥ ”

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“ नाममंकीर्त्तनं नित्यं क्षुतिप्रसूत्रितादिषु ।
यः करोति महाभाग! तस्य त्यजति केशवः ॥ ”

पुनर्विष्णुपुराणे,—

“श्रवणेनापि यत्रास्मि कौर्त्तिते सर्वपातकैः ।

पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहचक्षुर्मृगैर्वशां” ॥

तथा अर्थविशेषे नामविशेषमुक्त्वा

“सर्वार्थपदग्रन्थस्य वासुदेवस्य शक्तिणः ।

यथाभिरोचते नाम तत्सर्वार्थेषु कौर्त्तयेत्” ॥

महाभारते,—

“एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यद्गत्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चयन् सदा” ॥

एवं महत्प्रनामगजेन्द्रमोक्षणादिकौर्त्तनमपि तत्तत्प्रकार्यं ।

तथा ननुः—

“वेदाभ्याश्चरतं चान्तं पञ्चमज्ञक्रियारतं ।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि” ॥

तथा,—

“परिनिहितकायस्तु स्वाध्यायेनैव हि दिजः” ।

तत्र ब्रह्मभागः सात्वादिष्णुपरः । कर्मभागोऽपि यज्ञरूपविष्णु-
नामकौर्त्तनपरः । इत्यादि सर्वस्मृतिपुराणेषु कोटिशो वाक्यानि
विस्तारमयास्तु लिख्यन्ते ।

तथा भविष्यपुराणे,—

“महादेव ! महादेव ! महादेवेति चैव हि ।

पठेदेतस्मिन्मवान् शृणुयाद्वापि यः सदा” ॥

यद्देहभेदमासाद्य,—

“मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शम्भवे ।
 इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् वाधते कलिः ॥
 कौर्त्तयन्ति च ये रुद्रं मरुदप्यथ मानवाः ।
 सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते सप्तजन्मकृतेरपि ॥
 अश्वमेधमहमप्य महम्मृगणितस्य च ।
 फलं प्राप्नोति यो भक्त्या महादेवेति कौर्त्तयेत् ॥
 प्रसङ्गात् कौत्सुकायाभाङ्गयादज्ञानतोऽपि वा ।
 हरइत्युच्चरन्मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 विपुरहर । हराऽऽदिदेव । शम्भो ।
 त्रिनयन । शंकर । रुद्र । शूलपाणे ।
 भव । शरणमितीरयन्ति ये वै,
 भवजलधी न विगन्ति ते मनुष्याः” ॥

एवमन्यान्यपि शिवकौर्त्तनपराणि वाक्यानि विस्तरभयात्
 भित्थन्ते ।

शाम्बपुराणे—

“विकर्त्तनो विवस्त्राश्च मार्त्तण्डो भास्करो रविः ।
 शोकप्रकाशकः श्रौमान् शोकचतुर्ग्रहेश्वरः ॥
 शोकभावी चिन्मोक्षेशः कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ।
 तपनप्तापनस्यैव शुचिः सप्ताश्रवाहनः ॥
 गर्भमिहप्तो ब्रह्मा च सर्वदेवनमस्कृतः ।
 एव तेन महानासो ! दे मन्ध्येऽस्तमनोऽटये ॥
 स्तौति मां प्रणतो भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ।

भविष्यपुराणे,—

“ उपवासी रविं यन्तु भावा ध्यायन्ति मानवः ।
तन्नाभजापी तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः ॥
निष्कामं पूजयेद्देवं परं ब्रह्माधिगच्छति ” ।

विष्णुपुराणे—

“ ये त्वामार्च्येऽतिदुर्मेति वेदगर्भेऽन्विकेति च ।
भद्रेति भद्रकालीति चेमात्मेमं करोति च ॥
प्रातश्चेशपराह्णे च कीर्त्तयि^(१)ष्यन्ति मानवाः ।
तेषां हि प्रार्थितं सर्वं न्यत्रसादाद्भविव्यति ” ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

सावर्णिः सूर्य्यतनय इत्यारभ्य सावर्णिर्भविता मयुरित्यन्तं
देवीनास्तामं प्रकृत्य—

“ मधुकैटभनाशं च महिषासुरसूदनं ।
कीर्त्तयिष्यन्ति ये तद्बद्धं शुभनिशुभयोः ॥
न तेषां दुष्कृतं किञ्चिदुष्कृतोत्था न चापदः ।
भविष्यति न दारिद्र्यं न शैवेष्टवियोजनं ” ॥ इत्यादि ।

विष्णुपुराणे—

“ गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ।
स्मितेऽथारितं हन्ति पापं शम्भुप्रार्थितं ” ॥

गङ्गामधिशत—

या पावयति भूतानि कीर्त्तिता च दिने दिने ।

महाभारते,—

“ कुरुचेत्रं गमिष्यामि कुरुचेत्रे वसाम्यहं ।
य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ” ॥

तथा—

“ अहं काशीं गमिष्यामि तत्रैव निवसाम्यहं ।
इति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं जभेत् ” ॥
स्कन्दपुराणे नन्दिनं प्रतीश्वरवाक्यं ।

“ अनामयश्चेतनो वा नाम कौर्त्तयता तत्र ।
सोऽयमेधकर्मं चैव लप्स्यते नाथ मंगयः ” ॥

मत्स्यपुराणे,—

“ कार्त्तवीर्याङ्गिनो नाम राजा बाहुसहस्रधृक् ।
योऽस्य कौर्त्तयते नाम कल्पमुत्पाद्य मानवः ॥
न तस्य वित्तनाशः स्यादिष्टं च जभते ध्रुवं ” ।

विष्णुधर्म,—

“ नमोऽस्तु ते कार्त्तवीर्य्यत्यभिधायति चैव यः ।
तिलप्रस्यप्रदानस्य नरः पुण्यमवाप्स्यति ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ भोमन्दिनीति यः प्रोक्त्वा कर्त्तारं प्रतिपद्यते ।
न तस्य दिपिग्रादूर्त्तभयं कुर्वन्ति कुत्रचित् ” ॥

तथा—

“ कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नप्तस्य च ।
अतुषर्णस्य राजर्षेः कौर्त्तमं कलिनाशनं ” ॥

अथ मृत्यवचनं ।

मनुष्यमौ,—

“मृत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयाच्च ब्रूयात् मृत्यमप्रियं ।

प्रियं च मानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥

एतेन प्रियं शयं च मिलितं दयं वक्तव्यमित्युक्तं भवति ।

हारीतः—

अमृतमधिकृत्य, चतुर्विधं भवति, पश्चिमानृतं, प्रत्ययानृतं, सुहृत्तानृतं, साधारणमिति, विकेतरसङ्गुणकौर्त्सनं, केतुर्गुणापङ्गवः, दोषकौर्त्सनं च पश्चिमानृतं, एतच्च कितवष्टित्तिरूपं निषिद्धं । प्रत्ययानृतं त्रिविधं, उपादाने परस्मै दापने पश्चिन्धावचनं । तदि-
प्रज्ञानानृतं ।

शास्त्रिणः कूटशास्त्रिके लभ्यान्त्या मिथ्यावादित्ते शास्त्रिणापलापे
यदनृतं । यो इयोरर्चिप्रत्यर्चिनोर्जघपराजघनिर्णयकर्त्ता मैत्र्यात्-
द्वेषाजोभादा पक्षपातेन मिथ्या वदति तद्भवहारानृतं, एवं त्रिविधं,
प्रत्ययानृतं, एतस्मिंश्चतुर्विधप्रत्ययानृते द्रव्यविशेषे पापविशेषः ।

धर्मः—

“पशु पशुनृते हन्ति द्रव्यं हन्ति गवानृते ।

शतमशानृते हन्ति सशस्त्रं पुरुषानृते ॥

हन्ति तानघस्यान्तान् हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।

भवं भूम्यनृतं हन्ति मासं भूम्यनृतं वदेत् ॥

अपु भूमिवदिव्याहः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।

पशुवत् शौद्रष्टतयोर्षचापि तासु भस्मवं ॥

गोवधस्तेषु सर्वेषु शयनेष्वामनेषु च ।

अथवत् सर्वपापेषु खरोद्वायतरौषु च” ॥

अथमर्थः, (१)पशुलोभेनानृतं वदन्, पञ्चमंख्यकान् स्ववन्धू-
न्निहन्ति मरणे पातयति, गोऽर्घ्ये ऽनृते दश, एवमन्येषु ।

पुनर्हारीतः,—

“ (१)विश्रम्भं चियुगं हन्ति पञ्च मिथ्यावसायतः ।

सफालं सप्तगुणं हन्ति त्वनृतं व्यवहारतः” ॥

विश्रम्भसंज्ञके (१)अज्ञानृते (२)चियुगं जन्मबंधं (३)नरके पातयति ।

मिथ्यावसायतः साक्षादनृते पञ्चगुणं पञ्चजन्मपर्यन्तं नरकपातः ।

व्यवहारो जयपराजयानृते सप्तजन्मनरकपात इत्यर्थः ।

पुनर्हारीतः,—

दानानृतमिज्यानृतं तपोऽनृतमिति त्रिविधं सुकृतानृतं ।

दत्त्वा द्रव्यमदत्तमिति मिथ्यावचनं दानानृतं । यो यच्छति-
इत्युक्त्वा न यजते महान्तं । क्रतु कर्तुंमुद्यतः स्वल्पं करोति
तदिष्यानृतं । तत्र चेधा भवति प्रायश्चित्तं । यस्तु उपकम्याद्यथापि
तप्यति तत्तपोऽनृतं ।

तत्र चाश्रायणं ।

“ तत्र दानानृते दैयद्रव्यविज्ञेयेण दोषः ।

(१) पशुलोभे ।

(२) अज्ञानानृते ।

(३) नरकपातः ।

(२) विश्रम्भात् चियुगं ।

(३) चियुगं ।

अक्षानृते जया हन्ति दे तु वासोऽनृते तथा ।
 त्रीणिरक्षानृते हन्ति चतुरं काञ्चनानृते ॥
 पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 शतमक्षानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
 एतत्तु दिगुषं हन्ति कृत्वा भूम्यनृतं नरः ।
 ततस्तु दिगुषं भूयो^(१) भुवं कृत्वा हिनस्ति यः” ॥

शारीतः,—

साधारणं नाम गोत्राद्याणहितं, आपत्कल्पः, स्त्रीरभिधानं
 इति त्रिविधं, तत्र त्रिविधमपि न दोषाय ।

एवं ह्याह स एव,—

“ न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीरवाक्यं च न मैथुनार्थं ।
 प्राणत्याये संबंधनापहारे पञ्चानृतान्वाञ्जरापातकानि ” ॥

देवताः,—

“(१) विवाहे ब्रह्म-हामार्थं प्राणिनां जीविनाय वा ।

आत्मनः प्राणहेतोर्वा न स्थादेवानृतं वदन्” ॥

विहारे मैथुने ब्रह्महामार्थं, ब्रह्मार्थं ब्राह्मणनिमित्तं,

हामार्थं गोष्ठ्यां ।

गौतमः,—

“ यत्र पुरुषान्दहति मनसापि गुरोरनृतं वदन्नहतेऽल्पेष्वर्थेषु,”

अनृतं द्विविधं, असत्यं विमम्बादस्य । दृष्टश्रुतछातानामन्यथावच-

नममर्त्यं । प्रागल्भ्यापगतानां अभंगप्रवर्त्तनं विमम्बादः, इति ।

तथा,—

“ परप्राणोपघाताच्च परद्रव्यापहारतः ।

विशिष्टोऽनृतवादस्तु न वृथाकथनादिषु ” ॥

अत्र विशेषमाह मनुः,—

“ (१)वह्मनां हि वधो यत्र तत्र साध्यमृतं वदेत् ” ।

यत्र साक्षिणः (१)मत्यवदनेन द्विजानां वधः शक्यते । तत्र माक्षी मिथ्या ब्रूयात् । इदं च न्यायमूलं, (२)मत्यवदनस्य मरणानुकूलव्यापाररूपत्वेन हिंसात्वात्, तस्यां च (३)दोषभूयस्त्वात्, साध्यमृते दोषान्पत्वादेव कर्त्तव्यं । (४)न साध्यवदनस्य विधेयत्वेन निषेधाविषयत्वं, मिथ्या हि निषिध्यते मत्यं त्वर्थप्राप्त्यर्थं न विधेयम् ।

मत्य(१)वदनस्य प्रियरूपस्य च ज्ञातकर्मत्वेन विधेयत्वं नाप्रियस्यत्वेन ब्राह्मणादिवधानुकूलसाक्षिमत्यवाक्यस्य निषिद्धत्वात्, न (२)मत्यामृतवदनस्य निषिद्धत्वेऽपि दोषान्(३)पत्वात् कर्त्तव्यत्वं, तथा च प्रायश्चित्तं भारस्वतीष्टिः स्मर्यते, एवं साक्षिव्यतिरेकेणापि वर्णवधानुकूलसत्यवचनं निषिद्धं । “ पश्चानृतान्याङ्गरपातकामीति ” वचनं, तत्र प्रतिप्रमवादेव निषेधाभावात् पातकाभावः, तथा च, तत्र प्रायश्चित्तं स्मर्यते, ऋणमिति, घत्कपायं वधोऽमृतं महापातकममत्वेन गणनादित्यतिगर्हितं वर्जनीयं ।

(१) वहिंसा ।

(२) मत्यमुच्यते ।

(३) मयसाध्यमत्यवचनस्य ।

(४) तत्र ।

(२) मत्यवचने ।

(३) दोषभयत्वात् ।

(४) मत्यवचनस्य ।

(५) दोषान्पत्वात् ।

मनुः—

“भूतं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत्” ।

प्रथमभद्रपदं अभद्रवस्तुपरं, अभद्रं वस्तु भद्रमित्येवं ब्रूयात्
नस्तुभद्रमिति, पुण्यं प्रशस्तमिति ब्रूयात् इत्यापस्तम्बवचना-
द्भद्रपदं पुण्यप्रशस्तादिपदोपलक्षणं, भद्रमित्येवेत्यनेन पदान्तरं
पुण्यप्रशस्तादिपदं न वाच्यं भद्रमित्येव वाच्यमित्यन्वयः, आपस्तम्बः,—
“अधेनुं धेनुं भद्रमित्येव ब्रूयात्” । धेनुभव्याशब्दो धेनुभविष्यत्यर्थे,
धेनुभवायामुपगमः । पारस्करः, “गर्भिणीं विजयेति ब्रूयात्, सकुल-
मिति न कुलं, कपालमिति कपालं, मण्डिधेनुरिति नूधेनुः” ।

महाभारते,—

“पुण्यानां शोभनं पुण्यं वृणाणामुद्भृता रुषिः ।

वज्रकारं च वासानां वाङ्मे वाङ्मां तथा गवां ॥

सम्पन्नं भोजनं ब्रूयात् पानीये तर्पणं तथा ।

सुशुभं पायसे ब्रूयाद्वाच्यं ह्यगरे तथा ॥

अश्रुकर्मणि संप्राप्ते चुते खाते तु भोजने ।

व्याधितानां च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दितं” ॥

पण्ड्रये शोभनं पण्ड्रमिति वाच्यं ।

वज्रवारं वज्रशब्दं गवां मध्ये वाकां दातुमिति ब्रूयात् । भोजने-
भोष्योऽघाटौ पानीये पेयद्रव्ये दुग्घाटौ । आयुष्यमभिनन्दितं
ब्रूयादित्यर्थः ।

यमः,—

“जौवेति चुनतो ब्रूयाज्जौवेत्युक्तः सहेति च” ।

मिति उत्तरेण मन्त्रः । सूत्रामा ऋणं^(१) कानभं प्रवेष्टुं कान-
भिमन्त्रणं, नमो रुद्राय वनमदे स्वस्तिमांसं पारयेति, पर्वता-
वृणे मन्त्रः । नमो रुद्राय गिरिसदे स्वस्तिमांसं पारयेति ।
शानाक्रमणे मन्त्रः । नमो रुद्राय^(२) श्वानमदे स्वस्तिमांसं
रथ, गोष्ठप्रवेशे, नमो रुद्राय मल्लत्पिण्डमदे स्वस्तिमांसं पारय,
सखान^(३) वाताहतोवस्त्रमभिमन्त्रयते, शिवा चाश्विन वज्रोऽभि
मस्रोऽसु मा मा हिंसीः, गर्जितमेघमभिमन्त्रयते, शिवा नो वर्षाः
।स्तु शिवा नः सक्तु विद्युतः, शिवा नस्त्वायन्तु यास्व^(४) इमसि
दृक्वहन्, शब्दं कुर्वाणां शृगाक्षीमभिमन्त्रयते, शिवा नो नामासि
त्वधितिस्तेतिजानः नमस्रोऽसु मा मा हिंसीः । शब्दायमानं
पश्चिममभिमन्त्रयते ।

“ हिरण्यवर्षा ! ब्रह्मणे देवानां प्रदितं शिव ! ।

धमदूत । नमस्रोऽसु किंवाकार्करिकोऽप्रवीत् ” ॥

लक्ष्णस्य^(५) वृत्तस्वामिमन्त्रणं । मा त्वाग्निर्मापरशुर्मादण्डो-
राजप्रेयितः ।

“ अङ्कुरास्तो प्ररोक्षन्तु निवाते त्वाभिवर्धतु ।

शग्निष्टिसुस्र मा हिंसीत् स्वस्ति तेऽसु वनस्यते ” ॥

स्वस्ति मेऽसु वनस्यते ” न यदि किंचिद्^(६) तवाहि लभते
तत् प्रतिपद्ये मन्त्रः । औस्वाददातु प्रथिवी ददातु प्रतिशृङ्गा-

(१) सूत्रामात्रं ।

(२) पिण्डमदे ।

(३) वस्त्रप्रान्तवाताहतो ।

(४) यजसि ।

(५) देवस्य ।

(६) द्रोभृत्विणादिन् न लभ्यते ।

मौति । ओदनप्रतिपद्ये एतन्मन्त्र^(१)पाठानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्राभ्यां प्राशनं, ब्रह्म प्राश्नात्विति प्रथमं, ब्रह्मन्वाप्राश्नात्विति द्वितीयं, अन्न-
प्रतिपद्ये प्रतिपद्यान्तरं प्राशनं, ब्रह्म प्राश्नात्विति प्रथमं, ब्रह्म
न्वाप्राश्नात्विति द्वितीयं, ब्रह्म त्वापि वत्विति तृतीयं । इतिवाच्यं.

अथावाच्यानि, मनुः—

“ अवाच्यो दौक्षितो नाम्ना यवोथानपि यो भवेत् ” ।

एतच्चाग्निषोमौषपर्यन्तं तदूर्द्धं कात्यायनः, नामघृण-
भोजने स्यातः कुर्वीतेति ।

“ शुष्कं वैरं विवादं च न कुर्व्यात्केनचित् सह ” ।

वशिष्ठः,— “ (१) न निवभाषणमिच्छेत् ” ।

मनुः,—

“ अत्रिकुपुरोहिताचार्यैः शालकातियिषंश्रितैः ।

वृद्धवालातुरैर्वैद्यैश्चातिभ्रमन्धवान्धवैः ॥

मातापितृभ्यां नारौभिर्भावा पुत्रेण भार्यया ।

दहिचा वा भवर्गेण विवाद न ममाचरेत् ॥

तस्मादेतैरधिविप्रः स हेता मञ्जरः सदा ” ।

देवीपुराणे,—

“ न कुर्व्यान्नमंवादं न वैद्यैर्न च वक्ष्यते ।

नृपवन्धुगुप्तमानभियक्व्योतिःपुरोहितैः ।

निरोधेन महदुःखं प्रीत्या सुखमवाप्नुयान् ” ॥

वम्बादयो नृपस्य, ज्योतिः (१)ज्योतिष्कः, विष्णुपुराणे,—
नारभेत कसिं प्राज्ञः, प्राग्दोषानुवृत्तौ, देवलः, परुषवचनं, अपवादः,
पैशून्यं, अनृतं, वृथास्त्रापः, निष्ठुरं, इति वाङ्मयाष्ट, कुलविद्या-
चारदोषकथनात्मकं तत्कालक्रोधसन्तापजनकं वचः परुषं, परुष-
वचनात्मासेव परोक्षे भाषणमपवादः, गुरुनृपतिवन्धुभृत्याद्ये कार्य-
नाशार्थं गुप्तं(२) पैशून्यं, अनृतं प्रसिद्धं । देशराज्यपराश्रितहास-
कौड़ादिविषयं निध्रवोजनभाषणं, वृथास्त्रापः, गुह्याचार(३)-
मैथुनसम्बन्धकीर्तनं, असेधनामपहणं, अमाङ्गल्यशब्दोच्चारणं
निष्ठुरं ।

विष्णुः,— “ न कस्यचिन्मर्मणि स्पृशेत् ” ।

गोप्यशब्दकीर्तनं मर्मशब्दः ।

हारीतः,—

“ न वेद्गुरुमाङ्गल्यगोपरिवादं कुम्यात् ” ।

आपस्तम्बः,—

“ गोदक्षिणानां कुमार्थ्याः परिवादांस्य वर्जयेत् ”

गोरदक्षिणार्थेऽपि, दक्षिणानां वस्तुहिरण्यादीनां आप रत्य-
धिहत्य ।

वायुपुराणे,— “ नचैताः परिचक्षीत ।

न परिवदेत् तथा नचायुः परिवदेत् ” ॥

(१) ज्योतिष्कः ।

(२) अनयादं तु ।

(३) गुप्तदोषकथनं ।

(४) गुह्याङ्गमैथुन

तथा,—

तावत्कालं दौचितो ^(१)भुवस्तनं परिवदेत् । तथा ।
योग परिवदेद्यस्तु ध्यानिनं मोक्षकामिनं ।

“ न गच्छेन्नरकं घोरं श्रोतारस्य न संग्रयः ” ।

महाभारते,—

“ सदा नारायण देवं सर्वपापहरं ^(२)शुभ ।

निन्द्यमानो नरः शीघ्रं नरकं प्रतिपद्यते ” ॥

वराहपुराणे,—

“ विष्णुहृद्भ्रान्तरं ब्रूया, लक्ष्मीगौर्यान्तरं तथा ।

मत्स्यानां नास्तिकानां च काव्यं शास्त्रं विगर्हितं ” ॥

अन्तरं भेदं, काव्यं कविकल्पितं न प्रमाणं ।

यमपैठौनमी,—

“ न निन्द्या ब्राह्मणा गावः काश्चन चलित्सं स्त्रियः ।

पृथिवी च षडेतानि यो निन्दति स निन्दितः ” ॥

यमः,—

“ यस्तु निन्द्यात् परं जीवन् प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्द्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितं ” ॥

वराहपुराणे,— अधिकं, पूर्वभुक्तप्लौनिन्दनं च निषिद्ध ।

गौतमः,— न खेच्छाशुष्यधार्थिकैः सह संभाषेत, संभाष्य

^(१)पुण्यहतो मनसा ध्यायेत्, ब्राह्मणेन सह संभाषेत ।

(१) नर ।

(२) प्रभु ।

(३) मुकहतो ।

पैठीनसिः— “मत्तोन्वत्तप्रमत्तैः षड् न संभाषेत, परस्त्रियं
रहसि न संभाषेत” ।

माख्यायनग्रन्थैः— “सूतक्युदकीर्षां न संवदेत्” ।

मनुः,—

“नापृष्टं कस्यचिद्भूयान्नधान्यायेन पृच्छतः” ।

देवसः,—

“न नदीषु नदीं ब्रूयान् पर्वतेन च पर्वतं ।

मान्यं प्रशसेत्तत्रस्वस्तौर्षेभ्यापतनेषु च” ॥

मनुः,—

“पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैद्वांसप्रतिकान् शठान् ।

हैतुकान् वकतृत्वींश्च वाङ्माषेणापि भार्श्ववेत्” ॥

आपस्तम्बः,—

“न शौन्धे सपत्न इति ब्रूयात्” पुनरापस्तम्बः,— “वर्जये-
द्गुरोः स्तुतिं मनचे, सुखातमिति च, स्वानप्रशंसां विवर्जयेदित्यर्थः” ।

मनुः,— “न विगृह्य कथां (१) कुर्व्यात्” । विगृह्य आक्षिप्य ।

पुनरापस्तम्बः,— वाक्येन वाक्यप्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेत् ।
विद्यया विद्यानां प्रतिघातं वर्जयेत्” ।

माख्यायनग्रन्थैः,— “न शमेत्याक्रोशनोपिपुनोःकुलं कुले चेति-
चेतिहः स्यात् ;” आक्रोशनो आक्रोशनवार्त्ता कुलं कुलः, वृथागृहाद्
गृहगमनृश्रीलः । इति चेतिहः पुरावृत्तिकथनपरस्य न स्यात् ।

महाभारते,—

“महात्मनां हि गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
 तकारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ॥
 अधराणां ममानानां उभयेषां न द्रुयति” ।

देवस्य,—

“चक्षुश्चानिति सुभ्राह्मं चाण्डालं ब्राह्मणेति च ।
 जुगुप्सा मिन्दनं देपात् परुषित्वं विगिष्यते ॥
 वृषस्यं वृषलेत्युक्त्वा पतित पतितेति च ।
 सत्येनापि सदोषः स्यान्मिथ्या द्विगुण^(१)वान् भवेत्” ॥

यस्य,—

“प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा पतितं यदि पश्यति ।
 प्रत्यादेशो न कर्तव्यो रक्षेदात्मानमात्मना ॥
 यानि मिथ्याभिगृह्णानां गच्छन्त्यश्रूणि लोचनात् ।
 पतिपुत्रान् पशून् हन्ति तेषां मिथ्याभिग्रंथिनां” ॥

ब्रह्माण्डे,—

“मासौ देहोति खेवं य. प्रव्रवीति दुरात्मवान् ।
 अपि जातिगतं गत्वा न विमुच्येत किल्बिषात्” ॥

शङ्खजिह्वितौ, - “देवेन्द्रधनुस्यन्द्रसूर्यपरिवेशोक्ताः परस्मै न
 कथयेत्, नात्मनः प्रतिकृष्यं महाजनविरोधं कुर्व्यात् । गोष्ठौभिः
 भ्रंशयेत्, महाजना वेदाद्यज्ञानैर्विरोधः, गोष्ठौ वृथाकथाः” ।

पैठौनभिः,—

“सुहृन्मरणात्तिं वा न स्वयं श्रावयेत्परान्” ।

यमः,—

“तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात् नक्षत्राणि न निर्दिशेत्” ।

अद्य द्वितीया, अद्य श्रवणेत्येवं न काम^(१)येत् । शङ्खलिखितौ,—
नगलेषागारे वरन्तीं गां धयन्तीं^(२) न वशीतान्यस्त्रै, न वाह्यान-
वाह्य^(३)तामिति ब्रूयात्, अवाह्यं^(४) मदि ।

हारीते विज्ञेयः,—

“परस्वस्त्रावतीर्णां नाचरीत, पिकरं च परवस्त्रं” ।

तथा, आपस्तम्बः,—

“मर्जयेद्देवताभिधानं मन्त्रप्रयतः मर्जयेच्च सुदर्शेषु सूचनं ।
परिभोगं वयोक्तेषु मन्त्रैः पुत्रशिशुयोः”

सूचनं पैशुन्य, परिभोगं पराभवं कृत्वा घनघहणं ।

वशिष्टः,—

न श्लेच्छभाषां जिज्ञेत्, अप्रादृशनरकहेतुकर्माधिकारे ।

हारीतः,—

“पातुममनृतं वादश्रुतिविक्रयश्चेति वाग्जानि” ।

एवं विस्मृतम^(५)धीयात्, न शूद्रजनसन्निधावध्ययनं
अनधायाध्ययनं च अनूक्तं वच्चे, इत्यवाच्यानि, ममाप्तं वाचिकं
घातकप्रतं ॥

(१) आपयेत् ।

(२) पायन्ती ।

(३) न वाह्याने वाह्यतामिति ब्रूयात् । (४) अवाह्यं नरादि

(५) मभिधेयात् ।

अथ पाणिजं, नरसिंहपुराणे,—

“नरसिंहश्चे नित्यं यः मघ्नाञ्जनमाचरेत् ।
मर्वपापदिनिर्मुक्तो विष्णुल्लोके महीयते” ॥

बराहपुराणे,—

“थावत्कामि प्रहाराणि भूमिसंमार्जने ददुः ।
तावद्वर्षमहस्त्राणि विष्णुल्लोके महीयते” ॥ इत्यादि ।

तथोपलेपने,—

तत्रैव,—

“गोमयं गृह्य वै भूमिं मम वेष्मोपलेपयेत् ।
यावन्नि तु पटान्यत्र समन्तादुपलेपनात् ॥
तावद्वर्षमहस्त्राणि मङ्गलो जायते तथा ।
यदि दादशवर्षाणि निष्यते मम वेष्मनि ॥
जायते विष्णु^(१)ल्लोके वंशे धनधान्यसमाकुले” ॥ इत्यादि ।

तथा,—

“ध्यानोपलेपने कार्यं मन्त्रिनं यो ददाति मे ।
यावन्नि जलविन्दूनि निष्यमानस्य सुन्दरि ! ।
तावद्वर्षमहस्त्राणि विष्णुल्लोके महीयते” ॥

विष्णु^(२)पुराणे,—

“अभ्युच्यते च यः कुर्यात् पानौघेन सुरान्तये ।
म शान्तपापो भवति-- नात्र कार्या विचारणा” ॥

(१) विष्णुने वंशे ।

(२) विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्कन्दपुराणे,—

“अगम्यागमने पापमभक्ष्यं च भक्षणे ।

मवे तत्रागमाप्रोति मण्डयित्वा हरेर्गृहं” ॥

तथा,—

“सा^(१)कृणं वर्त्तिकोपेतं खस्तिकैश्च विभूषितं ।

देवदेवस्य कुरुते^(२) जयते भुवनत्रयं” ॥

नरसिंहपुराणे,—

“निर्माल्यमप^(१)कृष्याद्य तोयेन स्थाप्य केशवं ।

नरसिंहाकृतिं राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

तथा,—

“यवमोधूमजैसूर्णैर्हृदस्त्रौण्येन वारिणा ।

प्रक्षाल्य देवदेवेयं वारुणं लोकमश्नुते” ॥

भविष्यपुराणे,—

“यावन्मयः पांशुकणिका मार्जन्ते भास्करराजये ।

दिनानि दिवि तावन्ति तिष्ठत्यस्यमलो नरः” ॥

तथा,—

“शिवमाख्यापनयनं पूजान्ते तत्र मार्जयेत् ।

एकैकं तत्र तुष्यं स्थाञ्चान्द्रायणफलेन तु” ॥

एवमन्तेषामपि देवानां स्नानमार्जनादीनि तत्तत्प्राप्तोक्तानि ।

(१) प्राकृत्यं वर्त्तिकोपेतं ।

(२) कौडते भुवनत्रये ।

(३) मपनीय ।

मनुः,—

“ धारयेद्द्वैणवीं षष्टिं मोदकं च कमण्डलुं ” ।

तथा,—

सुवर्णरजतसुद्रिकाधारणं पूर्वमुक्तं, दर्भवटुकधारणं च ।

मनुः,—

“ न कुर्वीत वृषाचेष्टां नवार्थञ्जलिना पिवेत् ” ।

तथा,—

“ न मृषोष्ट्रं च मृद्धीयाम्न ष्छिन्धात् करजैर्दृणं ” ।

तथा स्वयं नोपानहौ हरेत् हस्तेनेति श्रेयः ॥

तथा,— न पाणिसं मुञ्चीत ।

तथा,—

“ न मंहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ।

न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्वायादिनाततः ॥

केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्तेतान् विवर्जयेत् ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यप्रसूतितः ॥

न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो-विप्रगोत्राङ्गणानक्षान् ।

स्पृशेत् तान् शुचिर्नित्यमङ्घ्रिः प्राणानुपस्पृशेत् ॥

गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ” ।

कण्डूयेदात्मनः शिरः ।

“ अनातुरः स्वानिम्बानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।

रोमाणि च रक्ष्म्यानि सर्वांश्चैव विवर्जयेत् ” ॥

न पाणिपाटचपनः

देवीपुराणे,—

“नेचाञ्जनं निषेवेत्तु दन्तधावनपूर्वकं” ।

विष्णुपुराणे,—

“न कुर्यात् वस्त्रसंघषे ॥ गृहीत्याथ नासिकां” ।

महाभारते नष्ठाधिकारे,—

“ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलादन्तधावनं” ।

नाङ्गनखवाहनं कुर्यात्, न पाणिना जलमभिदम्यात्, नेष्ट-
काभिः फलानि पातयेत्, न फलैः फलानि, तथा छेदन भेदन
लेखन विमर्दन विदलनास्फोटनाटिनाकस्मात् कुर्यात् । अ-
स्फोटनं वृषलाद्यङ्गस्थ विस्फोटनं ॥

आयुस्त्वः,— “वृष्टतस्वात्मनः पाणि न संशेषयेत् । गोब्राह्मण-
सर्गमवर्जान्तुवृत्तौ स एवाह— “हस्तेन^(१) ग्ररणात्” ।

वृद्धशातातपः,—

“उद्धृत्य वामहस्तेन वक्षोयं पितृति दिजः ।

सुरायानेन तनुस्त्रं मनुराह प्रजापतिः” ॥

वशिष्ठः,— “अग्निमापद्य न च युगपद्धारयेत्, । नामानं^(२)
सखिवापं वर्जयेत्, ” सखिवापः संसर्गः, अयं^(३) लौकिकाग्नि विषयः,
वैदिकाग्नौ तु संसर्गविशेषात् प्रायश्चित्त विशेषः ।

पैठीनभिः,—

“प्राणिनो हिंसितस्यास्य क्षिष्टपातं तु वर्जयेत् क्षिष्टपातं
वृद्धमेवपूर्वकं ।

(१) हस्तेन वाकारणात् ।

(२) नामाग्निनां ।

(३) च ।

“ नावपुरे ह्यथा^(१)शस्त्रं गोकुलम्लौकुमारके ।

पुण्ड्रम्वानोदकम्याने मा^(२)ग्दावाहणेन तु ॥

निजनिधि^(३)प्राप्तौ तथैव पुनरर्पयेत् । परम्यरे पशुन् वीश्वान-
दर्भक्षणेवाच योजयेत् ॥

“ मरवाधां न कुर्वीत जलवातायनादिभिः ।

मायं प्रातर्गृहद्वारं भिक्षार्थं नावघट्टयेत् ” ॥

जलायनं प्रणक्षीं, वातायनं गवाक्षं, भिक्षार्थं भिक्षावृत्त्यर्थं,
तयाममिद्धमग्निं इप्ताभ्यां न स्पृशेत् ।

उग्रनाः,—

“ न वस्त्रेण वीजयेत्, यं कंचिदपि ” ।

महाभारते,—

“ देवमान्प्रापनयनं दिजोच्छ्रिष्टापमाश्विन

श्राकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाहनानि च ।

अत्रैकैकं नृपश्रेष्ठ ! यो गतो व्यतिरिच्यते ’ ॥

तथा,—

“ कपिलायां च दत्तायां यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे ।

तत्फलं भरतश्रेष्ठ ! विप्राणां पादधावने ॥

द्विशपादोदकक्रिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।

तावत् पुष्करपर्णेन पिवन्ति पितरो जन ” ॥

इति “ पाण्डिजानि ध्यातकव्रतानि ” ॥

(१) ह्यथाशस्त्रं गोकुलम् ।

(२) गोमानं वाह्यपेटम् ।

(३) निक्षेपो ।

‘अथ पादजानि ।

नरसिंहपुराणे,—

“ प्रदक्षिणेन चैकेन देवदेवस्य मन्दिरे ।
पृथ्वीप्रदक्षिणफलं प्राप्य पश्चाद्भूरिं व्रजेत् ” ॥

वराहपुराणे,—

“ यस्तु प्रदक्षिणं कुर्यात् साष्टाङ्गं च प्रणामकं ।
दशायमेधस्य फलं प्राप्नुयात्प्राच मंगलयः ” ॥

भविष्यपुराणे,—

“ कृत्वा प्रदक्षिणं भक्त्या शिवस्यायतने नरः ।
अशुभेधमहस्य सुदीप्तस्य फलं लभेत् ” ॥

सूर्यगणधितय तत्रैव,—

“ कृत्वा प्रदक्षिणं यस्तु नमस्कारं प्रयोजयेत् ।
राजसूयाशुभेधाभ्यां स परं लभते फलं ॥
विष्टप्रदक्षिणं कृत्वा यो नमस्कुर्वते रविं ।
भूमौ गतेन शिरसा भ याति परमां गतिं ” ॥
एतन्मन्त्रदेवानां प्रदक्षिणं ।

स्कन्दपुराणे,—

“ प्रदक्षिणं यः कुरुते पठेत्प्राग्वहस्यकं ।
सुखमीपार्यगो नित्यं यज्ञायुतफलं लभेत् ” ॥

तथाऽप्येत्यप्रदक्षिणं सर्वपापक्षयार्थं । तत्र मन्त्रः,—

“ अग्निगर्भं ! प्रमीगर्भं ! यज्ञगर्भं ! मनातन ! ।
शिरण्यगर्भं ! श्रीगर्भं ! वेदगर्भं ! समोऽस्य ते ॥

चक्षुःस्यन्दं भुजस्यन्दं दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तनं ।
 शूनां च ममृत्यानं शयत्य ! शमयस्व मे ॥
 एकादशोऽसि रुद्राणां वसुनामपि चाष्टमः ।
 नारायणोऽसि देवानां वृषराजोऽसि पिप्पलः ॥
 त्वां दृष्ट्वा नश्यते पापं स्पृष्ट्वा नक्ष्त्रीर्विवर्द्धते ।
 प्रदक्षिणाङ्गवेदायुः सदाशयत्य ! नमोऽस्तु ते ” ॥

नारदः,—

“ लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्दष्टौ ब्राह्मणो गौर्द्धताश्रमः ।
 क्षिरिणं भर्षिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ” ॥

इत्युपक्रम्य,—

“ प्रदक्षिणं तु कुर्वीत तथास्त्रायुर्न हीयते ” ।

मनुः,—

“ मृदङ्गं दैवतं क्षिप्रं घृतं मधु चतुष्पयं ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ” ॥

श्रापस्तम्बः,— “ प्रदक्षिणमग्निमाद्भिद्यमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ ।
 प्रदक्षिणीकृत्योपेयात् । भूमौ स्थापयित्वा प्रदक्षिणीकृत्य गच्छे-
 दित्यर्थः ” ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ विद्याधिकारं चैव दिजः कुर्यात् प्रदक्षिणं ” ।

शङ्खनिखितौ, प्रदक्षिणं कुर्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः,— “ अग्नि-
 ब्राह्मणगणिका-पर्णकुम्भादर्शच्छकवधजपताकाः श्रीवृचवर्द्धमाननन्दा-
 वत्तादींश्च ताम्बलन्तचामराश्वगजान् दधीचीरसधुसिद्धार्थकांश्च ”

वीणाचन्द्रमाद्युधादिगोमयफलपुष्पाभ्रशकगोरोचनादूर्वाप्ररोहांश्च
 उष्णीषासंकारमपि कनकरजतवस्त्रासनयानानि । मंगारपशु-
 कुमारीमात्राश्च श्रीष्टुत्तवर्द्धमाननन्दावर्त्ताः सन्निवेशनिषेधाः ।
 स्वर्णादिरचिता ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धाः, उष्णीषासंकारो मुकुटं ” ।
 गौतमः,-योगक्षेमार्यमीश्वरमधिकृत्य गच्छेन्नार्यं, अन्यत्र देवगुरु-
 धार्मिकेभ्यः, अलक्ष्यनाभो योगः । कस्यपरिपालनं क्षेमः, नान्य-
 मित्यनेनापौश्वरातिरिक्तस्य योगक्षेमसमर्थत्वादेव तत्र गमन-
 प्रमत्ताभावेऽप्यनी^(१)श्वरस्थेश्वरपरा योगक्षेमसम्पादकत्वेऽपि न गन्त-
 व्येति दर्शयति, एवं देवगुरुधार्मिकाणां गन्तव्यत्वप्राप्तौ योगक्षेमा-
 समर्थत्वेऽपि तेषां धर्माद्ये गन्तव्यत्वमाह अन्यचेति ।

“ रचितारं च राजानं ब्राह्मणं च वज्रश्रुतं ।

अभिमन्याप^(१)नंप्रव्य सद्यः पापात् प्रमुच्यते ” ॥

अथ गमनविधिः, याज्ञवल्क्यः,- “ अयं मे वज्र इत्येवं^(१)मर्वं
 मंत्रमुदीरयन् ” । “ वर्षत्याप्रावृत्तौ गच्छेत् ” ।

विष्णुपुराणे,-

“ वर्षांतपादिके कृषौ तपठी राक्षटवौषु च ।

ग्ररीरषाणकामो वै भोषाणत्कः सटा मजेत् ” ॥

एवं च अयं मे वज्रः, पापानामपहनदिति मंत्रममाप्तिपर्यन्तम-
 प्रावृत्तस्य गमनं । तदनन्तरं कृचधारणं ।

(१) शक्यं दाग ।

(२) पृथ्याय ।

(३) शक्यं ।

“ नोद्धं तिर्यग्विदूरं वा निरीक्ष्य पथंटेद्वुधः ।

मृगमाधं (१) महीपुष्टं नरो गच्छेद्दि(२) लोमयन् ” ॥

रथारोहणप्रसङ्गे, भारधिना युक्तो रथ इत्युक्ते(१) मर्वमित्यनेन रथ-
ममीयागमनं । (२) रथान्तरं माम(३) मीति (४) दक्षिणचक्रालम्, वृद्ध-
दमीत्युत्तरस्य वामदेव्याममीति ईपादण्डायं, रथोपवेशनस्थानाभि-
मन्वणं, अङ्गाऽन्यङ्गा(५) वरतो रथं स्यातुं स्वातमग्निमदुभिः मन्वत्-
सरं तं, दूरेहेतिरिन्द्रियावाधतन्निष्ठो(६) अग्रयः पथः पारयन्तु
नमो माण्डिचलाय, उपविश्य दक्षिणं धूयं प्रतोदेन प्रेरयति,
देवान्मयं दृष्ट्वा दूरादवरोहणं, विप्रनिकटेऽवरोहणं, गवां मध्येऽव-
रोहणं, (७) मुद्गसंमारुह्य जपः, इह रतिरिह मध्यमा मास्विह रति-
रथमङ्गप्रहायां जपः, अथं वामश्विना रथो मा दुर्गमाशुचोमिषत्,
तदाभयं न भवति, वलादन्यत्र गमने रथं ध्वजं स्पृष्ट्वा(८) जपः ।
रथादवरुह्य यत्रमोदके दीयतामिति मृत्यान् प्रतिप्रैय्यः । इत्या-
रोहणप्रसङ्गे (९) हन्ती ॥ अमममिहन्ती वर्चमममि इन्द्रस्य ता वज्रेणा-
भितिष्ठामि स्वस्ति मामं पारय । अथागरोहणे मन्त्रः, अग्रयशसममिः
अश्ववर्चमममि । इन्द्रस्य ता वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्तिमामं पारय-
नियेधातिक्रमेणाश्रया गढंभारोहणे ताष्टोऽभि विष्णुदेवत्यः स्वस्ति-

(१) मूर्धोन्तष्ट ।

(३) मर्विह ।

(५) मामीति ।

(७) वर्चितो ।

(८) स्पृष्ट्वा मन्त्रप्रपः ।

(२) विलोकयन् ।

(४) रथन्तरं ।

(६) रथ ।

(९) पित्राद्यभिमुखे च दूरात् ।

(१०) हस्तिपममममि ।

मामं पारय, एवम^(१) श्रद्धा श्रोतारोक्षणे मन्त्रः । शूद्रोऽभि शूद्र-
जन्मा श्राग्नेयो वै हिरण्यरेताः, उत्तरेण स्वस्ति मामं पारय, मार्गाभि-
मन्त्रणं, नमो रुद्राय पथि^(२) खदे स्वस्ति मामं पारय, चतुष्पथ-
दर्शनेऽभिमन्त्रणं, नमो रुद्राय चतुष्पथमदे स्वस्ति मामं पारय ।

“ न दुष्टं यानमारोहेत् कुलकायां न संश्रये ।

जनैकशून्यामटवौ गच्छेन्नैव शून्यगृहे वसेत् ” ॥

मनुः,—

“ भाविनीतैर्भजेत् धूत्तैर्न चतुर्व्याधिपीडितैः ।

न भिन्नगृह्णाभ्यशुरैर्न कालधिविरूपितैः ॥

विमौतैश्च ब्रह्मेण धूर्त्तैराशुचौर्लक्षणाश्रितैः ।

(१) न रुर्गोपमंपन्नैः प्रतोदि^(३) नालुदङ्गुलं ” ॥

“ अविनीतैर्दुष्टैः वास्तधिरिवरूपितैः षिक्त्वा^(४) क्रुण्तेः ” ।

तथा, “ गवां यामे च पुष्टेन सर्वधैव विगर्हितं ” एतेन रथ-
शकटादिषु गोयानं^(५) न निषिद्धं, स्कन्धस्थ विषेधात् । अतएव
विष्णुः, “ गोभिर्नादानोः ” अदात्मैरग्रचितेरिति ।

स्कन्दपुराणे,—

“ प्रदक्षिणं यः कुर्वते पठेन्न च महम्मकं ” ।

गणनाभोनिषेधादिप्रतिभानां निषेधः ।

(१) एवमश्रद्धाः ।

(२) उत्तरेण ।

(३) एवम् ।

(२) पत्रमदे ।

(३) मार्गदृन् ।

(४) निषिद्धं ।

देवीपुराणे,—

“ नामहायो तत्रेद्रात्रौ नोत्पये न चतुप्पये ” ।

यावत्तः, “ वाङ्म्यां न नदीं तरेत्, न महावृषमारोहेत् ” ।

आपस्तम्बः,—

“ गर्भभयानारोहणरोहणावरोहणानि वर्जयेत् ।

न विनाशं प्रासयिकीं जले मज्जनक्रियां ” ।

विष्णुः,—

न “ प्रवर्षति धावेत्, न नदीं तरेत् देवताभ्यः पितृभ्यः
 सोदकमप्रदाय नदीतरणप्रसङ्गे तर्पणं कृतैव नदीं तरेदित्यर्थः ।
 न चैतन्नदीतर्पणनिमित्तं तर्पणं, तथा सत्येकस्मिन् दिने वङ्गनदीतरणे
 वङ्गतर्पणं स्यात् । किं तु नित्यनपणस्यैव निमित्तस्य न कांश्च-
 नियमः । तेन प्रथमनदीतरणकाले कृततर्पणो न नद्यन्तरे कुर्व्या-
 दित्यर्थः । यदा, यदि नदीतरणे तर्पणेदिति तर्पणस्य निमित्तत्वं
 श्रूयेत, तदा प्रकरणागारे प्रयोजनान्यत्वमिति निमित्तमुद्दिश्य
 विधानात् कर्मभेदः स्यात्, इह च गमनप्रकरणे न नियमो-
 विज्ञेय इति तत्तर्पणात् पूर्वं नदीतरणं निधिधत्ते, तेन नियम-
 काष्ठेन तर्पणवेलायामित्यनेन नदीतरणप्रसङ्गो नाप्नोति तर्पण-
 काशात् पूर्वमिवावगन्तव्यं वचनमामर्थ्यवत्, तथा न भिन्नयानेन
 तरेत् । नौकया भिन्नया ।

मनुः,—

“ चचक्षुर्विषयं दूर्गं न प्रपद्येत कर्षिणिम् ।

अदृष्टपूर्वमरणं न गच्छेद्दृष्टमन्वादिशद्भया ” ॥

शङ्खखित्तौ,— “ न वधवन्धनममयं गच्छेत्, न दावं, न
 चर्षीणां प्रभवः, न महात्मनां, वधवन्धनममयं, वधवन्धनार्थं
 मिनितजनममुदायं, दावो वनाग्निः । चर्षीणामुपरिस्त्रानं कलहाय
 यामादिकमिति माधवस्वामी । शङ्खलित्तौ,— “ न वाहै-
 रपातपानीयेः पथः पिवेत् ” ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ एकम्याथे प्रयोक्ता ये निःस्त्रमन्नादिक नरं ।

“ दत्त्वा खादमन्नन्ति त इमे येषाम्भोजनाः ” ॥

विष्णुपुराणे,—

“ ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणं मतः ।

प्रयातो मतति तथा तं न कार्यं विजायता ” ॥

देवतः,—

“ आर्वायैभोजने चापि न त्यजेत् महयाथिनः ।

देवानृषीन्तृषींश्चैव अन्नमप्रपटं प्रजेत् ” ॥

गौतमः,—

“ न प्राहृत्य शिरोऽङ्गि पर्यटेत्, अमादख रात्रौ ” ;

देवतः,— “ अग्नुद्धयानवाहनं वह्निर्निष्कमणं च न कुर्वति,
 तथा प्रदीपं— गृहमामक्षमभियायात् त्वराश्वितः ” ।

वशिष्ठः,—

श्वविरकामान्तरस्त्रीचक्रगणः पन्थाः समावा ॥ पार्श्वे
 देवः, सर्वेरेव वधा ऊद्यमानायाः, अकान् शकटादि, ऊद्य-
 मानाया विवाहकाले ” ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“मृकान्धवधिराणां च मरकोन्मत्तकस्य च ।

पुञ्जन्धाः कृतवैरस्य बालस्य पतितस्य च” ॥

शङ्खलिखितौ,— “पापरोगीगर्भिणीश्चातकप्रव्रजित-विद्यावित्
गुणवृद्धेभ्यः पत्या देयः” । देवस्य,— “पत्या देयो गवे राज्ञे दुर्व-
लाय” । आपस्तम्बः,— वषांनां चेतरेः पत्या देयः, याश्वल्क्यः,—
पत्या देय इत्यनुवृत्तौ नृपक्षेणामाद्यः चातकस्तु महीपते” । अथ
गमनममये शृभाशुभशकुनानि,—

मत्स्यपुराणे,—

“श्वेताः सुमनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुम्भस्तथैव च ।

जलजानि च पुष्याणि मांसमत्स्यास्तथैव^(१) च ॥

गावस्तुरङ्गमा नागा वात्स्यश्च^(२) एकपशुस्त्वजः ।

विदग्धाः सुहृदोविप्रा ज्वलितोज्ज्वलनस्तथा ॥

गणिका च महाराज ! दुर्वा चार्द्रं च गोमयं ।

रुक्मं रुप्यं तथा वस्त्रं मर्वरत्नानि चाप्यथ ॥

शौषधानि च मर्वज्ज । यवाः मिद्धार्चकास्तथा ।

नृवाद्य^(३) मानं च भद्रपीठं तथैव च ॥

शङ्खं चक्रं पताकांश्च मुद्गमायुधमेव च ।

राजनिष्ठानि भर्वाणि शवं रूढितवर्जितं ॥

दत्तं मधु पयस्यैव फलानि विविधानि च ।
 स्वस्तिकं बद्धमानं च मन्दावर्त्तं च कौस्तुभं ॥
 नद्यश्च तत्र विन्यस्ता मङ्गलान्यपराणि च ।
 अक्षताः श्वेतसुखाश्च तथा दर्पण एव च ॥
 अक्षतं रोचना चैव शृङ्गारो मासिकं तथा ।
 वादिवाणां सुखशब्दो गम्भीरश्च मनोहरः ॥
 गान्धारः षड्जश्चपमौ धे च शलास्तथा स्तराः ।
 नैघः^(१) शला घनाः चिन्घा गजद्वन्द्वितनिस्रनः ॥
 गानुलोमतद्वित्शला शक्रचापस्तथैव च ।
 अमुलोमा घषाः शला दिक्पतिस्तु विशेषतः ॥
 शालिक्यं अद्भुधान्तं तथा पूज्याभिपूजनं ” ।

तथा,—

“ यामोत्सुकत्वं मनसः प्रहर्षः शुभस्य आभो विजयस्य वादः ।
 माह्वक्ष्यन्त्यश्रवणं च राजन् ज्ञेयानि नित्यं विजयपदामि ” ॥
 नृवाद्यमानं यामं पुरुषयुक्तदोलादि, भद्रपीठस्त्रिक-
 कौस्तुभाः सुवर्णादिघटितमन्त्रिवेशाः । लोमाः^(२) दिक्पतिर्घषा
 पूर्वस्यां रविः ।

स्मृतिः,—

“ यः श्रुत्वा तुलसीं गच्छेत् कार्यासिद्धिस्तु तदा वै ।

(१) नैघः ।

(२) अमुलोमाः एष्ट्याः ।

तथा,—

“ प्रयाणे चारुगुडारूढं पारिजातहरं हरिं ।

मत्स्यया महितं वन्दे सर्वकामार्थसिद्धये ” ॥

अशकुनाणि, विष्णुः,— “ मत्तोन्नतव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तत,
वान्तविरक्तसुण्डजटिलवामनांश्च काषायप्रव्रजित^(१)मलिनांश्च । तैल-
गुडशुष्कगोमयेत्वनमृणपलानभस्माङ्गारकवन्धांश्च, लवणक्रीवामव-
नपुंसककापांसरञ्जुकेगांश्च । क्रीवो निरेतस्कः, आमवः मन्थानकं ।
नपुंसकस्त्रीपुंसमलसण्डरहितः ।

मत्स्यपुराणे,—

“ शौषधानि च युक्तानि धान्यं कृष्णं च या^(२)द्व ! ।

दन्धनं च तथाङ्गारं अगुडश्च तथा शुभः ॥

अभ्यक्तं मलिनं मुण्डं^(३) तथा मग्नं च मानवं ।

सुककेशं ज्वरान्तं च काषायाम्बरधारिणं ॥

अन्धः पङ्कजपा चर्म केशं वपनमेव च ।

तथैवोद्धृतमारारिणि विन्ध्याकादीनि यानि च ॥

शाण्डाम्बलपचादीनां बधवन्धनपालकाः ।

कुल्लकः पापकमाणो गर्भिणी म्यो तथैव च ॥

कुशभस्माकपालान्ध्रिभिस्रभाषडानि यानि च ।

रक्तानि चैव भाषडानि मृत माक्रन्दमेव च ॥

(१) काषायप्रवर्त्तितमलिनांश्च ।

(२) पारक ।

(३) कुण्डं ।

शकुनदर्शनत्वगमने दोषः. सम्यग्दर्शनेऽपि गमनमेवा^(१)विशकुन-
भूयस्त्वे गमने न दोष इति तात्पर्यं ।

अथ तीर्थगमनं, महाभारते,—

“अग्निष्टोमादिभिर्घञ्जैरिद्वाविपुलदक्षिणैः ।

न तत् फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत्” ॥

तथा,—

“तान्दुषोऽथ शिरावाणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अदत्त्वा काचनं गां च दरिद्रो नाम जायते ॥

यथा शरीरस्योद्देशः केचिन्नेधतमाः कृताः ।

तथा वृथिव्या उद्देशः केचित् पुण्यतमाः कृताः ॥

प्रभावाद्भूता भूमे. मल्लिलस्य च तेजसा ।

परिघहान्मुनीनां च तीर्थानां पुण्यात् कृता” ॥

अथ तीर्थानां पुण्यप्रदत्वेन श्रवणा^(२)विद्वस्य च शेषस्य क्रिया-
विशेषप्रवेशमन्तरेण फलजनकत्व-उपदेशवैयर्थ्यात् क्रियाविशेषा-
पेक्षाया तद्गमन-तन्निवामतत्त्वामतद्दानयाद्भूतपस्यादीनां क्रियाणां
फलमाधकत्व^(३) । तथाचाविशेषाद्गमनमपि फलार्थं, न चान्यानर्थक्या-
दिति न्यायेनाश्रमेधाज्ञानस्यैव गमनस्य निवासस्थानादिकमङ्गित्वे-
तत्र फलश्रुतिरर्थवादः. तौ^(४)श्रौतपुत्रस्य विनापि तीर्थंशानादि-
मन्त्रेण गमनस्य कनुज्ञानवत्कर्माद्भू^(५)त्वामिद्रेः ।

(१) विशकुन भूयस्त्वे ।

(२) श्रवणाभाव ।

(३) फलमाधकत्वम् ।

(४) श्रौतपुत्रस्य गमनं विनापि ।

(५) श्रमाद्भूत्वात् मिद्रेः ।

तथा च ब्रह्मः,—

“तीर्थं प्राप्यानुमङ्गेन खानं तीर्थं समाचरे(१)त् ।

खानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राश्रितं न तु” ॥

इति तीर्थयात्राफलं पृथक् दर्शयति । न च तीर्थयात्राश्रितं तीर्थयात्रापूर्वकं खानादिकलमित्येवं परमिति वाच्यं । तीर्थगमनस्य खानाद्यद्वले मानाभावात्, (१) अगैकान्तिकत्वे लिङ्गाभावस्य स्फुटत्वात्, तथा च तावत् फलश्रवणस्य वेयव्यापत्तेः, अत एव लज्जीधरेण खानफलं गमनफलं च इत्यक् दर्शितं ।

महाभारते तीर्थयात्रामङ्गे,—

“यस्य हस्तौ च पादौ च मग्नौ च सुख्यतं ।

विद्या तपस्य कौर्त्तिय म तीर्थफलमश्रुते” ॥

हस्तमंथनो अदत्तदानादिनिवृत्तिः, पादसंयमो खेच्छदेश-
गमनादिनिवृत्तिः, मनोविशुद्धिः कुमंकल्पनिवृत्तिः, विद्या तीर्थ-
विधिज्ञान, तपः उपवासादि, कौर्त्तिय, मच्चरितत्वेन प्रसिद्धिः ।
तेनाभिगमस्य तीर्थफलानधिकारः, अभिगम अदोषनिवृत्तिः
स्यादेव ।

“प्रतिपदाद्युपावृत्तिः, मस्तुष्टो येन केनचित् ।

अहंकारनिवृत्तस्य म तीर्थफलमश्रुते ॥

अकल्पको निरामयो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।

विमुक्तः सर्वमङ्गैर्यः म तीर्थफलमश्रुते ॥

(१) धान ममाचरन् ।

(२) दुःखाद्यभावात् ।

अकोपनश्च राजेन्द्र ! मत्पवादी दृढव्रतः ।

आत्मोपमस्य भूतेषु स तीर्थफलमश्रुते ॥

एतच्च तीर्थयात्रामुपक्रम्य महाभारते ऽभिधानात् तीर्थयात्राङ्गं।

ग्रह्यः,—

“यस्य हस्तौ च पादौ च मनस्येव सुमंयतं ।

विद्या तपस्य कौर्त्तिस्य स तीर्थफलमश्रुते ॥”

इदं तीर्थज्ञानाद्यङ्गं यात्राश्रवणाभावेऽपि तीर्थफलप्रतिवन्ध-
वचनात् ।

वायुपुराणे,—

“तीर्थान्यनुसरद्दीरः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।

हतपापो विशुष्येत किं पुनः शुद्धकर्मज्ञत् ॥

तीर्थयोनिं^(१) न गच्छेच्च कुटेऽपि नैव जायते ।

स्वर्गं भवति वै विप्रो मोक्षोपायं च विन्दति ॥

अश्रद्धधानः शपात्मा नास्तिको ष्टिकश्चसंगयः ।

हेतुनिष्ठस्य पश्येते न तीर्थफलभागिनः ॥

कामं क्रोधं च लोभं च धो जित्वा तीर्थमाविशेत्

तेन किञ्चिन्न वा प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेदिति ॥”

ब्रह्मपुराणे,—

“वा या काचित्तीर्थयात्रा मुनीन्द्रेः

हता प्रयुक्ताप्यनुमोदिता वा ।

तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति

सुमंयतो गुरुणा चानुयुक्तः ॥

मर्षस्त्रमाग्ने त्वयवा नृपस्त म प्राङ्मणानघत एव ह्यवा ।
 यज्ञाधिकारेऽप्यथवा निवृत्ते विप्रस्त तौषांनि परिधमेत ॥
 तौषे फल यज्ञफलं तु यस्मात् प्रोक्तं मुनीन्द्रेरुमरप्रभावैः ।
 यद्यस्ति यज्ञेऽप्यधिकारितातः तस्य वरं गृहं गृहधर्मास्य मर्वे ॥
 एवं गृहध्यायमभंल्यितस्य तौषे गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ।
 मर्षाणि तौषान्वपि चाग्निहोचतुष्ट्यानि नै^(१)वेति वयं वदामः ॥ ”
 अथ च नैव मर्षाणि तौषान्वपि चाग्निहोचतुष्ट्यानीतिवचना-
 त्तौषंफलं तौषंयावाफलं च श्रौताग्निमतो निषिद्धमिति प्रतिभाति,
 तत्तु नैव ।

“ महाग्निमान् मपन्निको गच्छेत्तौषांनि यज्ञतः ।

मर्वपापविनिर्मुक्तो यद्येष्टं गतिमाप्नुयात् ” ॥

इति वचनेन साग्रेरपि तौषंयावाफलकल्पनात् ।

किंतु,— “ प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतमथेतरत् ।

गुणनि^(२)ष्टोऽतिप्रमाणं बाधयन् यात्यधोगतिं ” ॥

इति साक्षाद्देहकर्मविरोधभूत्युक्तकर्मवर्जनस्य स्वातन्त्र्यत्वेन
 गणनात् । द्वाग्निहोवादि कर्मलोपनिमित्तभूतं चेताग्निमुत्सृज्य
 तौषंगमनं निषिध्यते ।

तथा च श्रियाः,—

“ यथार्थं प्रवसेद्विद्वान् धर्मार्थं न कदाचन ” ।

इति धर्मार्थप्रवामस्य निषेधं स्मरन्ति, तौषंयागादिफलमपि
 यज्ञादिविरोधि निषिध्यते । अथाग्निहोचतुष्टयेऽग्निहोच-

(१) देवेति ।

(२) गुणद्विष्टो ।

होममकृत्वा तीर्थस्नानादि^(१)कार्यमित्याशयः, एवं तत् श्रौत-
विरोधिहृषेण तीर्थगमनस्नानादेर्निषिद्धत्वात् याचानिषेधातिक्रमेश्च
तीर्थस्नानादिकरणे याचानिषेधातिक्रमदोषः स्वल्पः । तीर्थ-
स्नानादिफलं च भूयः संपद्यत इति ^(२)तेषां विकल्पनमसत्कल्पन-
मेव, ^(३)यथा याचावत् स्नानादेरपि श्रौतयज्ञ^(४)विरोधिहृषेण
निषेधः । न च विहितस्य निषेधामभवः, विहितेऽपि कर्मणि
कर्तृविशेषस्य निषेधात् । यथा विहिते साम्नाद्येनाघोमयाज्ञौ
मन्त्रयेदित्यत्र ^(५)'भोमयाज्ञौकर्तृकनिषेधः' । एवमिह तीर्थस्नानादौ
यज्ञाधिकारिकर्तृनिषेधः ।

तदुक्तं भट्टैः,—

त्रिधैव ^(६)जायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियां ।

योग्यत्वाप्रतिषिद्धत्वविशेषोपपटान्वयैः ।

न च तीर्थगतिर्निषिद्धेत्युपक्रमान्, याचाया एव निषेधः ।
यज्ञाविरोधिमाश्रियाचानिषेधाभावेन यज्ञविरोधितीर्थगमनत्वेन
निषिध्यत्वप्रतीत्या याचालेन विशिष्य विशेषणे वाक्यभेदात् ।
स्नानाद्युद्दिश्य याचाया एव च ^(७)'तीर्थस्नानादेरपि यज्ञविरोधोऽस्त्वैव,
तथा च, तीर्थं फलं यज्ञफलं । मन्त्राणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्र-
त्पन्थानि' ^(८)नेवेति तीर्थान्श्रितकर्ममात्रपरामर्शो दृश्यते ।

(१) न शक्यं ।

(२) यतो ।

(३) अघोमयाज्ञाकर्तृनिषेधः ।

(४) तीर्थयात्राया च ।

(५) केषांचित् कल्पनमेव ।

(६) विधिः ।

(७) जायते ।

(८) चैव ।

न च परिकल्प्यत्विजं तथेत्येवं, प्रवामविधाने यजानुष्ठान-
विरोधाभावः । अमुपस्थानाज्यावेक्षणंगहीनावश्यकत्वात्, न च
स्नानादिप्रधानं । प्रमेयवलेन वक्षीयः, निषेधनान्यविषयना-
दाचमनादौ निषेधाभावेन वैषम्यात् । न च श्रुतिविरोधे कृत्यर्थ-
बाधकस्य न्यायसिद्धत्वेनास्य विधेयत्वं, न्यायप्राप्तस्यापि स्नातकप्रत-
मध्यपाठेन विधानोपपत्तेः, तस्मात् तीर्थस्नानादिकलसुद्दिश्य
श्रौताग्निमतः प्रवासे तीर्थयात्राफलं (१) तीर्थस्नानादिकलं न च
भवत्यधिकाराभावात् । ब्राह्मणस्य वैश्वतोमवत् ।

यदा तु,—

“ निचिष्याग्निं स्नदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवासे कार्यवान् विप्रो तथैव न चिरं क्वचित् ” ॥

इति हृन्दोगपरिशिष्टात्, आपत्सु प्रोषितोग्निवैलायां
वाग्यतः प्रतिदिनमग्नौ मनसा ध्यात्वा मन्त्रेणाहुतं ज्ञात्वा प्रतये-
दित्यादि शरीरवचनात् ।

“ घृत्कौलोक्तवर्गस्य परिभृतस्य शुचिभिः ।

मानदयं प्रवासोऽस्तु (२) शरणेनाहिताग्निवत् ” ॥

इति भ्रामाण्डिकलिखनाद्य प्रवाम आपत्काले क्रियते तदा
देवात्तीर्थमाप्तौ तीर्थस्नानादिकलं स्यादेव, प्रवामस्य तीर्थस्नानादिकलेन
यज्ञविरोधाभावात्, यज्ञविरोधि (३) देवतीर्थस्नानादावधिकारो

(१) तीर्थयात्रा ।

(२) परतो ।

(३) नैव ।

(१) वैकल्प्यते, यथा तीर्थ एवोत्पन्नस्य तीर्थत्रामपरस्य चाहिताग्नेरपि तीर्थत्वानादिकं यज्ञविरोधाभावादेव ।

तथा, मत्स्यपुराणे,— (१) काश्यामधिकृत्य,—

“ तत्र चेष्टं कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

सर्वमवयमेवान्निष्ठं (२) विमुक्ते न संशयः ” ॥ इति ।

चेचे यज्ञादिकं दर्शयति, इदं चेताग्निमत्परं, केवलं स्नात्ताग्नेस्तु तीर्थयात्रा तत्पूर्वकं चानादिकं (३) दाननिधिद्वं, धर्मार्थ-प्रवासोऽपि तस्मात्स्येव यज्ञाधिकारवत् एव तीर्थयात्रादिनिषेधो न च केवलस्नात्ताग्नेर्यज्ञाधिकारोऽस्ति, यज्ञपदस्य चेताग्निसाध्ययज्ञ-परत्वात्, अन्यथा पञ्चयज्ञाधिकारस्यार्थं (४) यज्ञादिसाधारणेना- (५) व्यापकत्वापत्तेः । अतएव समाचारोऽप्येवं । सदाचारस्यत्यो-र्विध्यर्थावर्णयकत्वेन प्रामाण्यमिति (६) शाङ्करभाष्यप्रदीपे प्रपञ्चित-मन्माभिः, अत्र भारते तीर्थयात्रापदेनोपक्रम्य चेचपुण्यायतन-यात्रायामपि कथनात्तीर्थपदं मृष्टिन्यायेन मुण्डस्थानोपलक्षणं । तेन पुनरुक्तमगयाकुचेत्वादावपि तीर्थयात्राविधिर्ज्ञातव्यः ।

ब्रह्मपुराणे,—

“ यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां तु गच्छेत्, सुमंयतः स च पूर्वं स्वर्गहे ।

कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः, संपूजयेद्भक्तिमसौ गणेशं ” ॥

(१) वैकल्प्यस्युतेः ।

(२) विमुक्ते ।

(३) पञ्चाम्यादि ।

(४) शाङ्कर ।

(२) काशी ।

(४) वा निधिद्वं ।

(६) व्यावर्तक ।

देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्,
 धीमान् पितॄन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
 प्रत्यागतश्चाथ पुनस्तथास्तु ;
 देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत्तु ॥

अथ (१) उक्तफलकामनया तीर्थयात्रां संकल्प्य स्वगृहे कृतोप-
 वासो गणेशं पूजयेत्, ततोऽभौष्टदेवं पूजयित्वा आहुं ब्राह्मणानां
 पूजनं, पितॄन् वित्तशक्त्यनेन धनवता वञ्चयेत् आहुं कार्य-
 नित्युक्तां, प्रत्यागत्य पुनर्देवब्राह्मणं आहुं च, एतावत्तीर्थयात्राङ्गं
 नित्यं, यस्य तु प्रत्यागमनं नास्ति ततः प्रभृति तीर्थं एव वाचः,
 तस्य प्रत्यागतदेवपूजाद्यभावः ।

यत्तु,—

“ विधाय कर्पटौवेशं कृत्वा धानं प्रदक्षिणं ।

ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिघट्टविवर्जितः ॥

इत्यादि(२) मथाश्राद्धाङ्गं, मान्यत्र तत्प्रसङ्गः, प्रयागाद्यतिरिक्त-
 तीर्थगमने धाननिषेधदर्शनात्तीर्थान्तरे धानेन गमनेऽप्यविरोध-
 इति लक्ष्मीधरः ।

“(३) गद्यायां भास्करश्चेत्ते मानापिबोमृतेऽहनि ।

मुषडनं चोषवामस्य सर्वतीर्थस्वयं विधिः ॥

वर्जयित्वा कुहसेचे विशालां विरजे तथेति ॥” ।

तत्र उपवासः, मुषडनं शिष्यावर्जनकेशवपनात्मकं कर्तृसंस्कार-
 रूपं । तीर्थं धानदानश्राद्धादिरूपकस्त्रीगं, यत्तु देवस्तवचनं.

“तीर्थादनुगम्य तदर्धमनभिगम्य व्रतोपवासनियमयुक्तस्यैवमवगाद्य
मानस्त्रीरात्रमुषिता सर्वपापैर्विमुच्यते । स्वस्तिमांश्च भवति
तत्तीर्थयात्राप्रकरणानामाद्यायपृथगेव फलार्थं ।

यत्तु महाभारते,—

“अनुषोष्य चिराच्चाणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अहत्वा कांचनं गां च दरिद्रो नाम जायते” ॥

तदपि चिराचोपवासतीर्थाभिगमनकाञ्चनगोदानादीनि दारि-
द्र्याभावफलानीति ज्ञापयति । तीर्थश्राद्धे विशेषः,—

देवीपुराणे,—

“अकालेऽप्यथवा काले तीर्थं श्राद्धं तथा नरैः ।

प्राग्नेरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पिष्टतर्पणं ॥

पिण्डदानं च तत् शक्यं पिष्टणामपि दुर्लभं” ।

तथा,—

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीचेत कथंचन ।

मन्त्रुभिः पिण्डदानं च (१)यावकैः पायसेन वा ॥

कर्त्तव्यमृषिभिर्दुष्टं पिष्ठाकेन गुडेन च ।

श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत अर्घावाहमवर्जितं ॥

श्रद्धांघमृधकाकानां नैव दृष्टिहृतं च यत्” ।

एवं तत्तद्दानानां तीर्थविशेषात् फलविशेषः । तपःपूजा-
यज्ञादीनां च तीर्थं एव कृतानां फलविशेषः, तर्पणं च पृथक्

तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं, तन्त्येण खानाङ्गतर्पणमिद्दिय तीर्थप्राप्तिदिने
खानाङ्गस्यापि (१)तन्त्रखानादिपूर्वकं तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं
तर्पणमावश्यकं ।

एवं तस्मिन् दिनेऽनेकतीर्थप्राप्तौ आङ्गं (१)तर्पणाङ्गं वर्त्तते ।

पैठोनमिः,—

“ षोडशाङ्गं न लभते यः परार्थेन गच्छति ।

अद्वे तीर्थफलं तस्य यः प्रमद्वेन गच्छति ॥

प्रतिहतिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं (२)लभेत्तु सः” ॥

तत्र मन्त्रः ।

“ कुशोऽमि (३)संप्रवृत्तोऽमि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि ध्याते न च ध्यायाद्यस्यार्थं यन्धिवन्धनं ” ॥

इतिशिष्टाः ।

ग्रहणः,—

“ नृणां पापहतां तीर्थं पापस्य श्रमनं भवेत् ।

यथोक्तफलदं तीर्थं भवेत् शुद्धात्मना पुनः” ॥

अथ पादशापमः ।

मनुः,— “ न पाणिपादशपनः” शापम्य दृया खेष्टा ।

द्वयमः,— “ वक्रिं मातिवजेत्यटा.” गौतमः,— “ न पटा न

मागमाकर्षणम् ” ।

(१) मलय ।

(२) लभेत सः ।

(३) तर्पणं च ।

(४) संप्रवृत्तोऽमि

शङ्खलिखितौ,— “न पदा भूमिमभिहन्यात्,” आपस्तम्बः,—
 “पदा (१)पादसञ्चालनमधिष्ठान च वर्जयेत्, (२)प्रखोलनं पादयोः
 जानुनि (३)“गत्याध्वानं जंघायाः” । (४)प्रखोलनमितकृतसञ्चालनं,
 शङ्खलिखितौ,— “न पादं पादेन सञ्चयेत्, न दर्भैः परि-
 मृज्यात्,” विष्णुः,— “न पादौ प्रतापयेत्, न कांस्यभाजने
 पादौ धावयेत्” ।

आपस्तम्बः—

“अग्निमापोद्भाद्वाणं गां देवतादारं प्रतिवातं ।
 शक्तिविषयेणाभिमारयेत् पादावितिशेषः” ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“गोद्भाद्वाणानलाभ्रानि नोच्छ्रियो न पदा सृशेत् ।
 नाग्निं गां ब्राह्मणांश्चैव पादेनाधितिष्ठेत्” ॥

आपस्तम्बः,—

“देवतानां राजस्य ब्राह्मणस्य पादस्पर्शनं वर्जयेत्” ।

आपस्तम्बः,—

“व्यतिक्रामेत्सु (५)अवतीं ज्वलन्तं ज्वलनं तथा,
 क्षुद्रप्रवाहं न संघयेदित्यर्थः” ।

तथा,—

“नामेधं प्रक्षिपेद्यौ न च पादौ प्रतापयेत् ।
 अधस्ताभ्योपदध्याच्च न चैनं पादतः कुर्यात्” ॥

(१) पदस्य सञ्चालनं ।

(२) गत्याध्वानं ।

(३) प्रखोलनं ।

(४) प्रखोलनं ।

(५) मारुती ।

अग्निना प्रथत आसीत्; द्रुमाचादित्येके । न चैन-
मुपधमेत् । खड्गायां नोपदध्यात्, द्रुमाचादेः प्रादृशुचिर्नाग्निमभीषं
मष्केदित्यर्थः ।

पैठीनभिः,— “ नापुष्यितं वृद्धमारोहेत् ” ।

विष्णुपुराणे,—

“ प्रदीप्तं वैश्वं न विष्टेन्नारोहेत् श्रेष्ठं तराः ” ।

घाञ्जवल्क्यः,—

“ गोत्राङ्गणानलान्नाग्निं नोच्छिद्योऽपि पदा स्मृयेत् ” ।

विष्णुपुराणे,—

उपतिष्ठेन्नव्यालांश्चरं तिष्ठेन्नरोऽस्मितः^(१) ।

अतीव जागरस्त्रापी तदत्^(२) शोतमिके बुधः ॥

न वेवेत तथा श्रव्यां व्यायामं च नरेश्वरः ।

दंष्ट्रिणः शृङ्गिणश्चैव प्राज्ञो दूरेषु वल्क्येत् ॥

अवस्थाधं च राजेन्द्र । पुरी वातातपी तथा ” ।

देवसः,— “ धर्षयेन्नपदं पदा, आगौ न प्रचिपेदग्निं नाग्निं
प्रशमयेत्तथा अथानाक्रमणमधिष्ठेयानि ” ।

मनुः,—

“ दत्ततामां गुरो राज्ञः स्वातकाचार्ययोस्तथा ।

नाक्रमेत् कामतश्चायां वभुगोर्दीक्षितभ्य च ” ॥

वभुः कपिलः ।

(१) न चोक्त्यतः ।

(२) स्थानासने

तथा,—

“ मध्यदिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च मामिकं ।
 मन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्यथं ॥
 उद्वर्त्तनमपघ्नानं विष्णुचे रक्तमेव च ।
 श्लेष्मनिष्ठुतवातानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥
 वैरिणं नोपसेवेत महायं चैव वैरिणं ।
 अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितं ” ॥

उद्वर्त्तनं कृतमलापकर्षणशिष्टादि, अपघ्नानं स्वानोपयुक्तजनं,
 निष्ठुतमुद्गीर्षं ताम्बुलादि, यमस्मृतौ,— प्राज्ञः सति कपिलगवां
 ह्यायां नाक्रमणायेत्यधिकं, प्राज्ञः भ्रष्टबुद्धिः, चचियादिगपि,
 याज्ञवल्क्योचे^(१), अल्कि परस्त्रीकायां नाकमेदित्युक्त ।

यमः,—

“ स्त्रीकायां नाकमेत् कायां क्रीवेन पतितेन च ।
 चाण्डालेन द्विषद्भिश्च नित्यं रोगान्वितेन च ” ॥

शङ्खलिखितौ,— “ नोद्धत कुहकैः सहैकतन्निष्ठेत्, ” उद्धृतौ-
 ऽविनीतः, कुहको वशीकरणादिपरः, विष्णुः,— “ चतुष्यथमधि-
 तिष्ठेन्न च रात्रौ वृक्षमूल, न शून्याल्लथं, शूलावन्धनागारः ”
 हारीतः, आवपनापमार्जना च, स्वाने तु स भस्मान्मिकपाल-
 केशमचयान्नाधितिष्ठेत्, आवपनं द्रव्यन्याययोग्यं गोप्यादि,
 अपमार्जना मार्जनानन्तरं तत्साधनकुशादि, कपालं स्वर्परः

शङ्खलिखितौ,— नादेः^(१) पदमधितिष्ठेत्, न केशकपालभस्मास्त्रि-
 त्पणसंस्कारकृतेषु तिष्ठेत्, संस्कारो मार्जित^(२)धूस्यादिममूहः, मनुः,—
 नाधितिष्ठेत् कार्पासास्त्रिकार्पासवीजं, नाधितिष्ठेदित्यनुवृत्तौ ।

मार्कण्डेयपुराणे,— शौर्णानि^(३) रज्जुवस्त्रादिकानि च ।

विष्णुपुराणे,—

“ चतुष्पद्यचैत्यतदृश्याग्रानोपवनानि च ।

दुष्टप्लीमन्त्रिकषंसु वर्ज्यानि चोष्णि सर्वदा ” ॥

तथा,

“ स्वानाद्रीं धरणीं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

श्रेयानिष्मूचरक्तानि सर्वदेव न संघयेत् ” ॥

देवीपुराणे,—

“ शृग्यागारे न तिष्ठेत न च पर्वतमस्तके ।

न श्यागानेषु देवानां प्रामादिषु कदाचन ” ॥

प्रामादिऽपि मनुष्यान्तरशृण्वे ।

तथा,—

“ न चैव गोः प्रसूताया विश्वसेत् स्त्रीजमस्य च

न सुखेन धसेटग्नि न च खड्गं त्रिस्रघघेत् ॥

तथा चैवायुधान् सर्वान् न षोपस्करमार्जनी

न प्रमत्तशनाकीर्णं न च स्त्रीवाससेविते ॥

गृहे वामागमं कुर्याद्विश्वामकीङ्गं च न ” ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“नोत्कृष्टग्रथ्या^(१)ग्रथनो न निकृष्टस्य चारोहेत् ।

नोद्यानादौ विकालेषु प्राञ्जन्तिष्ठेत्कदाचन” ॥

इत्यनाक्रमणीयानधिष्ठेयानि, समाप्तानि पादजानि स्वातन्त्र्यतानि, पायुजानि पुरीषोत्सर्गे व्याख्यातानि, अथोपस्यजानि, तद्वृत्तापाकरणे प्रजोत्पादनं । वौधायनः, प्रजाकामस्योपदेशः^(२), प्रजनननिमित्ता मन्त्राख्येत्यग्निगवूचतुः ।

“आयुषा तपसा युक्तः स्वाध्यायेऽप्यपरायणः ।

प्रजामुत्पादयेद्युक्तः स्त्रे स्त्रे वर्णे जितेन्द्रियः” ॥

प्रजनन प्रजोत्पादनं, तन्निमित्ता मन्त्राख्या कुलख्यातिः आयुषा आयुषेण दीर्घसन्ध्योपामनविप्रा^(३)शब्दादि— वर्जनादिकर्मणां, तपसा नियमेन पुत्रकामव्रतादिना, अमन्त्रव्रत-कृष्णाष्टमीव्रत-दुर्वाष्टमीव्रतादिना, स्वाध्यायः पुत्रकामस्य महारुद्रजपादिरूपः, सौभरि मन्त्रमन्त्रानगोपालमन्त्राभ्यासादिर्वा, इत्या द्वादशाक्षादिचिराक्षादि प्रजाकामयागाः, चातुर्मास्यं वैश्वदेवपूर्व^(४)रूपं प्रतिकाममाप्तेयं च, एतच्च पुत्रोत्पादनविलम्बो^(५)युक्तः, यत्नवान् तेन वैद्यशास्त्रोक्त औषधादियोगोऽपि, हरिविश्वश्रवणादिश्च, पुनर्वौधायनः,— विज्ञायते जायमानो ब्राह्मणस्त्रीभिर्गुणवान् जायते, ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पित्र्येण एवमृणभंयोगं वेदो दर्शयति, तथा च पुत्रमुत्पाद्य तारयति ।

(१) मनयोनं— ।

(२) उपदेशः ।

(३) विप्रापवाद— ।

(४) पञ्च— ।

(५) विलम्बे युक्तः ।

“सप्तावरान् सप्तपूर्वान् षडन्यान्नात्सप्तवान्” ।

विष्णुदशिष्ठौ,—

“स्वप्नमस्मिन् सञ्चयति अमृततलं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य तातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखं” ॥

पुत्रस्य जातस्य अजाप्राकरणयोग्यस्य इति भर्तृयज्ञः, स्वप्नं
सञ्चयति संक्रामयति, शङ्खसिल्लितपैठीमस्यः,—

“यच्च क्वचन जातेन पिता पुत्रेण निन्दति ।

तेन चानृष्यानां घाति पितृणां पिण्डदेन वै” ॥

यच्च क्वचन वीजिष्विषोरन्योन्यममथपूर्वकं पारस्त्रेयेणेति
सास्त्रीधरः ।

दृष्टव्यतिः,—

“सुंभाखो नरकादुपस्थात्पितरं चायते क्षुतः ।

सुख^(१)संदर्शनेनापि तदुत्पत्तौ धत्तेत सः” ॥

एतत्पुत्रोत्पत्तिमाशुफलं, शरीतः,—

“यस्य पुत्रः गृहचिदैवः पूर्वं त्वयि धार्मिकः ।

नियन्ता चात्मदोषाणां सन्मारयति पूर्वजान्” ॥

शङ्खसिल्लितौ,—

“अग्निहोत्रं त्रयोषेदा यज्ञाश्च वज्रदक्षिणाः ।

ल्लोहपुत्रप्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोडशौ ॥

पुत्रपौत्रप्रतिष्ठस्य वक्रपत्न्यस्य जीवतः ।

अस्कन्दन् देवयज्ञस्य वस्तुपात्रं विपिष्टपं ॥”

(१) सुखसंदर्शनेनापि ।

ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य प्रथमं पुत्रजन्मतः, पिण्डोदकक्रियाहेतोः ।
मनुशङ्खलिखितविष्णुवशिष्ठहारौताः—

“पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपं” ॥

शङ्खलिखितौ,—

“मन्तानवर्द्धनं पुत्रमुद्युक्तं पुत्रकर्मणि^(१) ।
देवब्राह्मणमंपन्नः देवब्राह्मणपूजकः” ॥

वशिष्ठः,—

“पुत्रिणो लोकानपुत्रस्य लोकोऽस्ति श्रूयते ।
अथज^(२)महितः मन् श्रीक्षा राक्षसाः” ॥
“अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नाममंकीर्त्तनस्य च” ॥

यादृक्तादृक् सुख्यः । पुत्रिकापुत्रादिः, शतपथश्रुतिः—
“अथ अथो वा लोका मनुष्यलोकः पितृल्लोको देवल्लोक इति” ।

“पुत्रेणैव जथो नान्येन न कर्मणा कर्मणा पितृल्लोको ।
विद्यया देवल्लोकः, तथा अथं वा आत्मा ।
मर्वेषां लोकानां लोकः, यज्जुहोति, यद्व्यजते स तेन देवानां
ल्लोकोऽथ यदन् प्रभूते तेन अथौणामथ यत्पितृभ्यो निम्नणाति
यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामपि” । मनुः, तस्मात् पुत्रमनुशिष्ट-

(१) देवब्राह्मणमन्व्यज्ञमभिनन्दन्ति पूर्वजाः ।

मन्तानवर्द्धनं पुत्रः प्रथोत्पादनविहितः ।

(२) अथप्रजाः अथत्रिणः मन् श्रीक्षा राक्षसाः ।

लोक्यमाहुः, तस्मादेनमनुशासति, लोकां देवलोकादिप्रापकं,
तदेवाह, म यज्ञेन किञ्चिद्^(१)पुण्या कृतं भवति तस्मादेन^(२) सर्व-
स्मात् पुत्रो सुञ्जति तस्मात् पुत्रो नाम, यदारब्धदौर्घवताचूर्ण-
प्राप्तादादि, तदपुण्या असंपूर्णं कृतं यजमानः ^(१)प्रक्षितः, तत्-
समापनेन पुत्र एतं यजमानं सुञ्जति, प्रारब्धासमापनव्रताद्भ्रजन्ति,
एतच्चाग्निसाधकर्मव्यतिरिक्तपरं, अग्निना स्वार्यपरत्वादिति मन्तव्यं,
यद्येतत् संप्रति कर्मशेषभूतं तथा पित्रलोकं प्राप्य भावेनास्वार्यस्य
मर्त्यं हि मनुष्याः प्रथममाश्रयीत्यादिकविधिरुच्यते; पित्रादि-
कृतं पुत्रेण समापनीयमिति कल्प्यते ।

दृश्यतिः,—

“ यथा जलं कुपुत्रेण तरसञ्जति मानवः ।

तच्च पित्रा कुपुत्रेण तमस्यन्धे निमज्जति ” ॥

एतावदेकपुत्रोत्पादनं नित्यं, वज्रपुत्रोत्पादनमपि स्वस्य संगति-
कामनायां द्रष्टव्यं ।

तदुक्तं,

“ एष्टव्या बहवः पुत्राः शौलवन्तो गुणान्विताः ।

तेषां वै ममवेतानां यदेकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यत्नेनदाश्रमेणेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ” ॥

तस्मात् पुत्रसमानुशास^(३)नमवश्यकर्तव्यमित्यर्थः, ब्रह्मचर्यं ॥

(१) किञ्चिदपुण्या — ।

(२) प्रक्षितः ।

(३) पुत्रस्यानुपासनं अथवा कार्यमित्यर्थः ।

व्याख्यातं, यमेषु, एवं पुत्रोत्सर्गदेशकालदिङ्निघमादयोऽप्युप-
सृज्य स्वातकप्रतेऽवगन्तव्याः ।

अथ प्राणजानि, तत्र श्रीकृष्णोपभुक्तगन्धमाल्यादिघ्राणं सर्व-
यापक्षयार्थं तदुक्तं,—

“विष्णुनाघ्रातं जिघ्रत तेन शक्तं प्रशंसति च” ।

स्कन्दपुराणे,— “निर्मान्द्यत्रेपं प्रतदानतुल्यं” ।

विष्णुपुराणे,—

“न संवृतमुखोजिघ्रेत्^(१) श्यामकामैश्च वर्जयेत् ।

नोद्यैर्हृषेत् मग्नद्वं च न शूचेत् पवनं बुधः ।

न हि कुर्व्यात् शवं जिघ्रन् शवगन्धो हि सोमजः” ॥

तथा,—

“श्लेशसिंहाणिकोत्सर्गो नान्यक्वाले प्रशस्यते ।

वल्लिमङ्गल्यजपादौ न होमेन महाजने” ॥

महाजने जनसमूहमध्ये ।

भविष्यपुराणे,—

“गवामस्थि न लघेत मृदो गन्धं च वर्जयेत् ।

यावदाघ्राति तं गन्धं तावत् पुण्येन बुध्यते” ॥

मेहनाधिकारे हारीतः,— प्राणास्ये मन्मावेष्टयित्वा, अमेध्यगन्ध-
प्राणशङ्कया ।

शातातपः,—

“अनृतं मदगन्धश्च दिवामैथुनमेव च ।

पुनाति वृषलासं च मन्ध्या वहिर्^(२)वासिता” ॥

(१) ष्टम्भेत् ।

(२) वहिःमन्ध्याप्युपासिता ।

सक्तीवाक्यं, धृतपुष्पं ॥ जिघ्रति योषितं ।

(१) सोऽप्यमभुमरमो रोचते नरः ।

आपस्तम्बः,—

“शौचधीवनस्पतीनाद्विद्य नोपजिघ्रेत्” ।

तथा,— “जातिभ्रंशकारे ज्ञातिरन्नेयमदयोः” ॥

(१) अथाशनानि, शिष्टाः,—

“जन्मजन्मान्तराभ्यस्तं पापराशिं विनाशयेत् ।

कृष्णोपभुक्तशेषाक्षप्राशनं भक्तिचेतसा ॥

चान्द्रायण-महर्षे च मासोपौषणमेव च ।

कृष्णशेषाशनं प्राप्य कर्त्ता नार्हन्ति षोडशीं” ॥

तथा,—

“विष्णुनाशितमन्नानि तेन पौतं पिबन्ति च ।

पादोदकसमायुक्तं तुफनीदलमिच्छितं ॥

भक्त्या भुक्तं हरेर्भुक्त्वा इत्याकोटिविनाशनं” ।

स्कन्दपुराणे, “नेत्रेद्यशेषं क्रतुकोटितुल्यं, विष्णुपुराणे, गङ्गा-
मधिसूक्तम् ।

“स्रताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ।

था पादयति भृतानि कौर्त्तिता च दिने दिने” ॥

तथा—

“चान्द्रायण-सहस्रेभ्यः कुर्यात् कायशोधनं ।

पिवेद्यद्यपि गङ्गान्धः समौ स्यातां न चासमौ” ॥

(१) स च मे रोचते हरः ।

(२) अथ रासनिक्ताणि ।

तथा,—

“ भिक्षाचं श्रोत्रियाचं च ङ्गतशेषं च यद्भुविः ।
 शानखाया^(१)द्वरेत् पापं ” ।

तथा,—

“ सर्वपापविशुद्धार्थं वैष्णवस्य च मन्दिरे ।

(१) शत्रौयाद् वैष्णवस्याचं तदभावे जलं पिबेत् ” ॥

“ स्नातकत्रताधिकारे मनुः,— “ नान्नमद्यादेकवासाः ” ।

“ नाश्रौयाद्वायंयां मार्द्धं न भुञ्जीतोद्भृतस्त्रेहं ।

शाश्रौयात् ^(२)नर्ववेलायां, नातिमौहित्यमाचरेत् ॥

नातिप्रगे नातिघायं, न साय प्रातराश्रितः ।

नोत्सङ्गे भवयेद् भवान्, न वार्यञ्जलिना पिबेत् ॥

भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत, न भावप्रतिदूषिते ।

शयनस्थो न भुञ्जीत, न पाणिस्य न चामने ॥

मर्गं च तिस्रसम्बद्ध नाद्यादस्त्रमिते रवौ ।

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ॥

न श्रोत्रियतते यज्ञे घामथाजिह्वते तथा ।

स्त्रिया क्रीवेन च ङ्गते भुञ्जीत ब्राह्मणः कश्चित् ” ॥

अग्निषोमीयादूर्द्धमपि ।

तथा,—

“ ^(३)मत्तकुड्वातुराणां च न भुञ्जीत कटाचन ।

(१) दहेत् ।

(२) नान्यवेलायां ।

(३) नाश्रौयाद् ।

(४) मत्तकुड्वातुराणां च ।

केशकीटावपन्नं च पटा स्पृष्टं च कामतः ॥
 भ्रूणप्लावेचितं चैव संस्पृष्टं चाण्डूदक्यथा ।
 पतचिण्णवलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥
 गवा चात्रमवघ्रातं घुष्टानं च विशेषतः ।
 गणान्न गणिकाञ्चं च विदुषा च जुगुप्सितं ॥
 स्नेहगायनेयोश्चाञ्चं दृष्ट्वाणोर्वाङ्मृषिकस्य च ।
 दीक्षितस्य कदर्यस्य वङ्गस्य निगडस्य च ॥
 अभिशप्तस्य षण्ठस्य पुंस्यप्या दाम्भिकस्य च ।
 शुष्कं पर्युक्षितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥
 चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
 उपाञ्चं सूतिकाञ्चं च पर्याचान्तमनिर्दग्धं ॥
 अनर्क्षितं यथा मांसमवीरायाश्च योषितः ।
 द्विषद्भ्य नगर्ध्न्य^(१)भवधूतभवधुत" ॥

पर्याचान्तमाचमनस्थानस्य, श्वधूतं मार्जमनिकटस्य, श्वधुतं
 धुतमभिक्षितं ।

पिशुभानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।
 शैलूषतुश्ववायाञ्चं क्षतप्लव्याञ्चमेव च ॥
 कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च ।
 सुवर्णकचूर्वेणस्य शम्भुविक्रयिणस्तथा ॥
 श्ववतां शौण्डिकानां च चेलनिर्णैजकस्य च ।
 रञ्जकस्य नृगंस्य चस्य चोपपतिर्दृष्टे ॥

मृष्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।

अनिर्देशं च प्रेताद्यमतुष्टिकरमेव च ॥

राजास्त्रं तेज आदत्ते शूद्रास्त्रं ब्रह्मवचनं ।

कारुकास्त्रं प्रजां हन्ति यशस्यर्मावकर्त्तिनः ॥

भुक्त्वातोऽन्यतमस्याश्रममत्याचपणं ग्रहं ।

मत्या (१)जग्ध्वा चरेत् छच्छं रेतोविष्णुमेव च" ॥

तथावलोक्यानवलोकनीयानि, तत्र देवतान्यधिगच्छेत् (१)पदेन
देवतादर्शनस्यार्जनप्रवृत्तिषु तद्गृहमार्जनादीनामप्युपसत्तजादधिगमन
दृष्टे सत्यदृष्टे (२)कल्पनानवकाशाश्च भगवद्दर्शनादि लिख्यते । तत्र
सामान्यतत्त्वावत् ॥

“ ये चिकारं प्रपश्यन्ति मुखं छण्डस्य नित्यशः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुसोकात् कथञ्चन ॥

अर्चितं केशवं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

पूजितं पूज्यमानं च यः पश्येद्भक्तितो हरि ॥

अद्वया मोदयेद्यस्तु सोऽपि योगफलं लभेत् ।

ये पश्यन्ति नरा विष्णुं हेमभूषणभूषितं ॥

महद्भक्त्वा कलौ विप्र (३)पुनात्यामप्रमं कुलं ।

ये पश्यन्ति महद्भक्त्वा पद्मपत्रोपरिस्थितं ॥

भक्त्वा पद्मालयाकान्तं तेराप्तं दुर्लभं पदं ।

शिवस्यं पुण्डरीकाक्षं सविलासं सविभ्रमं ॥

(१) मुक्त्वा ।

(२) चेत्यनेन ।

(३) कल्पनानवकाशाश्च ।

(४) पुनन्या ।

दृष्टा विमुच्यते पापैर्जन्मकोटिषु (१) संस्थितैः” ।

तथा,—

“ देवार्हादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनं ॥

स्यानापेक्षा न कर्त्तव्या दृष्टार्हां दिजमन्तमः ।

देवतार्हाद्दृष्टिपूतः शूचिर्यज्ञस्तु कीर्त्तितः” ॥

अनेनार्हादर्शनाद्यवहितकालीनदण्डप्रणामविधिप्ररोचनापर्यन्तापि स्वार्थं (१) प्रसिद्धयै कथं हि मनुष्याः प्रथममङ्गलीत्यादौ विधिकल्पनवत्, प्रतिमाद्दृष्टिगोचराणामग्नौचापवादो विधीयते, तेनाग्नेश्चन्द्रया प्रणामविलम्बो न कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति, स्पृष्टा-मेध्यादिदर्शने तु तत्परिहारः कर्त्तव्य एव, लेपस्थापनमन्तरेण शक्यभावात् न च स्पृष्टलेपाग्नौचलापवादः, यावदधिंनानुवादा-सम्भवस्तावद्गोचरविधिकल्पनेनोपपत्तौ नागाविधिवाधाकल्पनात् ।

शक्तिनाग्नौचापवादमात्रेणोपपत्तेश्च नातिस्पृष्टाग्नौचापवाद-कल्पनमर्हन्ति, अत्र पुरुषोत्तमस्त्रे वसता देवतागमनं (२) कर्त्तव्यं, तद्दर्शनादिविधिरुच्यते ।

• ब्रह्माण्डपुराणे,—

“ पुरुषाख्यं सकृद् दृष्ट्वा सकृन् ज्ञात्वा मशोदधौ ।

ब्रह्मविद्यां सकृज्ज्ञात्वा न भूयः पुरुषो भवेत् ॥

अथ पुरुषाख्यं पुरुषोत्तमस्त्रेण इति केचित् ।

(१) स्वर्धितैः ।

(२) स्वार्थप्रसिद्धभावादर्थसिद्धये ।

(३) कल्पवल्गुदेवाद्यायतनगमनं ।

वामनपुराणे, प्रह्लादतीर्थयात्रायां,—

“ स्वात्वा विरजसे तीर्थं दत्त्वा पिण्डं पितुभ्यथा ।

दर्शनाय यद्यौ श्रीमान् प्रजितं पुरुषोत्तमं ॥

तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षमचरं परमं शुचिः ।

उपोष्य षड्दिनान्येष माहेन्द्रं दक्षिणं ययौ ” ॥

तथा, विष्णुपुराणे,—

“ ब्रह्माचरमज नित्यं यथामौ पुरुषोत्तमः ” ।

इति कृष्णमूर्त्तैरेवाभिधानं ।

ब्रह्मपुराणे,—

“ दृष्ट्वा (१) च तं वैनतेयं यः पश्येत् पुरुषोत्तमं ।

दशानामप्रमेधानां फलं प्राप्य हरिं व्रजेत् ” ॥

वटदर्शन,—

“ ॐ नमो अक्षरूपाय महाप्रलयपरिणते ।

महद्भ्रमोपविष्टाय न्ययोधाय नमो नमः ॥

अमरस्त्वं मदा (२) कल्प । विष्णोरायतनं वट । ।

न्यग्रोध ! हर मे पापं कल्पवृक्ष ! नमो ऽस्तु ते ॥

भक्त्या प्रदक्षिणं कृत्वा नत्वा (३) कल्पवटं नरः ।

महमा मुच्यते पापैर्जैर्णलचमिवोरगः ॥

क्षार्यां तस्य भमाकस्य कल्पवृक्षस्य भो द्विजाः ।

ब्रह्महत्यां नरो जह्यात् पापेभ्यन्वेषु का कथा ” ॥

(१) वटं ।

(२) वृक्षः ।

(३) कल्पवृक्षं ।

तथा,—

“वैनतेयं नमस्कृत्य कृष्णस्य पुरतः स्थितं ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं न गच्छति” ॥

तथा,—

“प्रविश्यायमनं विष्णोः कृत्वा तत्र प्रदक्षिणं ।
संकर्षणं स्वमन्त्रेण भक्त्या पुष्पैः प्रपूजयेत् ॥

स्वमन्त्रः शिवपद्याचारमन्त्रः ।

नमस्ते हलधृक् ! राम ! नमस्ते (१)लाङ्गलायुध ! ।

नमस्ते रेवतीकान्त ! नमस्ते भक्तवत्सल ! ॥

नमस्ते बलिनां श्रेष्ठ ! नमस्ते धरणीधर ! ।

प्रसन्नारे । नमस्तेऽस्तु त्रिदि मां कृष्णपूर्वज ! ॥

इति स्तुतिः, मणामद्य, लभेदभिमतं फलं ।

दादशाचारमन्त्रेण कृष्णं संपूजयेत्ततः” ।

पूजनानन्तरं स्तुतिः,—

“जय कृष्ण ! जगन्नाथ ! जय शर्वाङ्घनाशन ! ।

जय चानूरुकेशिखर ! जय कंसनिसूदन ! ॥

जय पद्मपलाशाक्ष ! जय चक्रगदाधर ! ।

जय (१)नीलाम्बरश्याम ! जय सर्वभूषणप्रद ! ॥

जय लोकपते ! नाथ ! जय वाञ्छाफलप्रद ! ।

जय देव ! जगत्पूज्य ! जय संसारनाशन ! ॥

संसारभागरे घोरे निःकारे दुःखफेनिले ।

(१) सुपलायुधः ।

(२) नीलाम्बुदश्याम ।

क्रोधयाज्ञाकुले रौद्रे विषयोदकसंज्ञवे ॥
 नानारोगोर्मिसलिले मोहावर्त्ते सुदुम्बरे ।
 निमग्नोऽहं सुरयेष्ठ ! चाहि मां पुद्गलोत्तम ! ॥
 एवं सुताञ्जलिं वद्धा दण्डवत् प्रणिपत्य च ।
 अश्वमेध-सहस्रस्य फलमाप्नोत्यनुत्तमं ॥
 दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्याथ मोक्षमाप्नोत्यनुत्तमं ।
 ततः संपूज्य मन्त्रेण सुभद्रां भक्तवत्सलां ॥
 देवीसूक्तेन विधिवत् प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
 नमस्ते सुभगे । देवि ! नमस्ते सुखसौख्यदे ! ॥
 चाहि मां पद्मपत्रालि ! कात्यायनि ! नमोऽस्तु ते ।
 नमः प्रकृतिरूपिण्यै चैलोक्योत्पत्तिकारिणि ! ॥
 विष्णुमाये । नमभुभ्यं त्रिशक्तिरूपधारिणि ।
 योगनिद्रामि विष्णोस्त्वं मोहयन्ती जगत्त्रयं ॥
 मोहनार्थाय जगतः स्थापिता विष्णुना स्वयं ।
 एव संप्रार्थ्य भद्रां च विष्णुलोकं न गच्छति ॥

अथ,—

न स्पृष्टव्यः कदाचित्तु (१)नियुक्तादन्यमानुषैः ।

“स्पृशन् पापमवाप्नोति दरिद्रो दःखितो भवेत्” ॥

इति वचनात् संकर्षणादीनां स्पृशन् निषिद्धं ।

“निःकर्म्य देवतागारात् प्रणम्याद्यतनं व्रजेत् ।

दम्भनोत्तमयो विष्णुयंघामो वासुकावृतः ॥

अन्तर्हनिऽपि तं ^(१)जला नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 तस्य दक्षिणतः कोणे नरसिंहासनिर्हरिः ॥
 तं दृष्ट्वा नृहरिं देवं पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 सुप्यते पातकैर्मर्त्यैः भमसौर्नाम संग्रथः ।
 न स्पृष्टव्यः स चान्येन स्पृष्टो हन्ति नराधमं ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नियमस्यः सदा स्पृशेत्” ।

तथा,—

“अनन्ताख्यं वासुदेवं दृष्ट्वा भक्त्या प्रणम्य च ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो ध्याति परं पदं ॥

तथा,—

श्वेतगङ्गां नरः स्नात्वा दृष्ट्वा च श्वेतमाधवं ।
 मत्स्राख्यं माधवं चैव श्वेतद्वीपं ^(१)च गच्छति” ॥

गव्यायां गदाधरदर्शनं ।

वराहपुराणे,—

“^(१)कामतः प्रीष्यते दैत्य ! तव पुण्ड्रमिह प्रभो ! ।
 येन शार्ङ्गी गदापाणिर्दृष्टो नारायणः स्वयं ॥
 यतो गदाधरः साक्षात्स्मिन् ^(२)पूर्वं व्यवस्थितः” ।

मत्स्यपुराणे,—

“हृत्तम्रौचं महातीर्थं सर्वपापनिस्तृप्तं ।
 पञ्चासौ नरसिंहस्तु स्वयमेव जनार्दनः” ॥

(१) दृष्ट्वा ।

(२) किमतः ।

(२). न ।

(३) तीर्थं ।

नरसिंहपुराणे,—

केपु (१) द्रष्टव्योऽस्मीति ब्रह्मपत्रे विष्णुवाक्यं,—

“ (१) काकामुखे च वाराहं, दारकायां च गोपतिं ।

गङ्गादारे पयोधरं गोविन्दं नागभाङ्गये ॥

वृन्दावने तु गोपाल मथुरायां स्वयंभुवं ।

केदारे माधवं विद्यादाराणस्यां च केशवं ॥

नरसिंहं महावने पुरुषोत्तमं दशवने ।

प्रयागे योगमूर्तिं च कावेर्यां नागशाचिनं ” ॥

इत्यादौन्युक्त्वा,—

“ सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ” ।

आत्मान सर्वगतं दृष्ट्वा यथा मुक्तो भवति तथा,

एतेषु स्थानेषु मन्मूर्तिं दृष्ट्वा मुक्तो भवतीति विष्णुवाक्यं ।

लिङ्गपुराणे, काशीमधिकृत्य,—

“ देवेश्वरस्योत्तरतः स्वयं तिष्ठति केशवः ।

चेषम्य कारणं चास्य चेषज्ञ इति चोच्यते ॥

तेन दृष्टेन सुशोषि ! दृष्टं सर्वं चराचरं ।

वामनपुराणे, प्रयागमधिकृत्य,—

“ दृष्ट्वा वटेश्वरं रुद्रं माधवं योगशाचिनं ” ।

तथा,—

“ गङ्गाया गोपतिं द्रष्टुं स जगाम महासुरः ” ॥

विरजचेत्रमधिकृत्य, ब्रह्मपुराणे,—

“शान्ते स्वयंभुक्तात्रैव प्रोङ्ग्रूपी हरिः स्वयं ।

(१)तन्मात् प्रणम्य तं भक्त्या नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

अथ शिवदर्शनं, विद्याकरपद्धतौ, ईश्वरवाक्यं,—

“भूमिता दूरमध्वानं यो मां पश्यति शूलिनं ।

म के देवि! मियो मित्थं शरणम्मा यथा (२)सुतः ॥

सुदूरमपि गच्छेत्तु यच्च देवो महेश्वरः ।

दृष्ट्वा मित्थं महेश्वर्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

मत्तज्जगत्तैर्देह्यो मनोवाक्कायकर्मभिः ।

पूजितं वा महेश्वरानं पृथ्यमानमथापि वा ॥

दृष्ट्वा प्रयाति वे मर्त्या ब्रह्मलोकं न संग्रथः” ।

तथा,—

“यः प्रातर्देवदेवोऽ शिवलिङ्गस्वरूपिण ।

पश्येत् म यति सर्वभादधिकां मतिमेव ॥

मध्याह्ने च महादेवं दृष्ट्वा (२)विष्णुपुरे व्रजेत् ।

माध्याह्ने सर्वयज्ञानां कल्प प्राण्य विमुच्यते ॥

प्रदोषे शहरं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ।

तथा,—

“प्रातः संदर्शनं शम्भोर्नैशमेव व्यपोहति ।

आजन्मनस्तु मध्याह्ने मत्तज्जगत्तं निश्रि ॥

(१) दृष्ट्वा ।

(२) सुतः ।

(३) दृष्ट्वाप्यनं नमेत् ।

“ अर्द्धमामकृतं पापं दृष्ट्वा पर्वणि मंत्यजेत् ” ।

ब्रह्मपुराणे. एकाग्रमधिकृत्य—

“ ततः शम्भोर्गर्हं गच्छेत् वाग्यतः मंथतेन्द्रियः ।
 प्रविश्य पूजयेत् सर्वान् क्रमशस्त्राच देवतान् ॥
 गणेश्वरं प्रथमतो देवीं स्कन्दं वृषं तथा ।
 गणं चण्डं कल्पवृक्षं आविर्चीं देवमेव च ॥
 तान् चिःप्रदक्षिणं कृत्वा उपचारैर्घयाक्रमं ।
 कृत्तिवामं ततः पश्येत् कृत्वा तं चिःप्रदक्षिणं ॥
 आगमोक्तेन मन्त्रेण वेदोक्तेन च शङ्करं ।
 अदीक्षितस्य नाद्या च मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ॥
 सर्वपापहरं देवं गन्धपुष्पाम्बरादिभिः ।
 एष संपूज्य विधिवत् सर्वपापविवर्जितः ॥
 कुक्षैकविगसुदृष्ट्य शिवलोकं च गच्छति ।
 भुक्त्वा तत्र सुखं विप्रा यावदाभूतसंस्रवं ॥
 पुष्पचयादिहायातो जायते योगिनां कुले ।
 द्यौर्गं पाश्रुपतं प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 तस्मिन् क्षेत्रवरे सिद्धं मास्करेश्वरमंजितं ।
 ये पश्यन्ति च तं देवं शिवलोकं व्रजन्ति ते ॥
 मुक्तेश्वरं च सिद्धेयं स्पर्णशालेश्वरं तथा ।
 रामेश्वरं च विख्यातं सूक्ष्मं (१) वाद्यातकेश्वरं ॥

ब्रह्मेश्वरं च भेषेण केदारेश्वरमञ्जितं ।
 चक्रेश्वरं च विशेषं तथा च कपिलेश्वरं ॥
 ये च पश्यन्तीह नराः क्षाला विन्दुमरोऽम्बामि ।
 सर्वपापविनिर्मुक्ताः शिवलोकं व्रजन्ति ते ॥
 पुण्यवशादिहायातो योगिनां प्रकरे कुले ।
 योगे शश्वोर्वरं प्राप्य ततो मोक्षं प्रजन्ति ते ” ॥

काशीसिद्धान्तं दर्शनं, मत्स्यपुराणे,—

“ प्राप्य विश्वेश्वरं देवं न न भूयोऽभिजायते ” ।

तथा,—

“ जात्यन्तरमदृष्टेषु विमुक्तौ श्रियते तु यः ।
 भक्तो विश्वेश्वरं देवं न न भूयोऽभिजायते ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ गोमयेश्वरमागत्य दृष्ट्वाभ्यर्त्ता च मानवः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति किल्बिषैश्च विमुच्यते ॥

तत्रैव,—

“ भगने देवनद्योश्च यः क्षाला मनुजः शुचिः ।
 चर्षयेत् सद्ब्रह्मेगानं तस्य जन्मभयं कुतः ” ॥

देवमद्योर्वरजागङ्गयोः ।

तथा,—

“ श्राद्धं कपिलेश्वरं ॥ पैलोक्तापालनधर्मं ।
 भवन्ति पुरुषा देव मम नित्यं च तर्पणः ” ॥

तथा, कपिलेश्वरश्रीकण्ठेश्वरश्रावामेश्वरगणेश्वरानधिकृत्य,—

“ अन्तराश्रमिणं पुण्यं यत्फलं परिपश्यते ।
तत्फलं सकलं प्रोक्तं पञ्चायतनदर्शनात् ” ॥

तथा,—

“ वाल्मिकेश्वरनामानं तं वृद्धा, च न शोचति ” ।

तथा,—

“ कृत्तिवाशेश्वरो देवो द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः ।
यदौच्छन्तारकं ज्ञानं प्रायतनं चामृतप्रदं ॥
दर्शनादेव देवस्य ब्रह्महा विप्रमुच्यते ” ।

स्कन्दपुराणे,—

“ केदारं मध्यमं स्थानं स्थानं चैव महालयं ।
मम पुण्यानि भूलोके (१) ततः श्रेष्ठतमं लिङ्गं ॥
श्वविमुक्तेश्वरं नाम मम वृद्धा तु मानवः ।
मद्यः पापविनिर्मुक्तं पशुपात्रैर्विमुच्यते ॥
शैलेऽंशं ब्रह्मेशं च स्वस्तीमं मध्यमेश्वरं ।
द्विरप्यगर्भमौशानं गोप्रच्छं वृषभध्वजं ॥
तपःशान्तं शिवं चैव ज्येष्ठस्थाननिवासिनं ।
शुकेश्वरं च विख्यातं व्याघ्रेशं जम्बुकेश्वरं ॥
वृद्धा न जायते मर्त्यः मसारे दुःखसागरे ” ।

ब्रह्माण्डपुराणे, पुरुषोत्तममधिकृत्य,

“ मार्कण्डेयहृद्देश्येव खाला वृद्धा च शङ्करं ।
दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ” ॥

दर्शने मन्त्रः,—

“ संसारमागरे भयं पापघ्नमचेतनं ।

त्राहि मां भगनेत्रय ! त्रिपुरारे ! नमोऽस्तु ते ” ॥

वामनपुराणे, गयामधिकृत्य, (१)—

“ दृष्ट्वा वटेघरं द्रुं साधवं योगशाविनं ” ।

सूर्यदर्शनं । भविष्यपुराणे,—

“ सेहमन्दरमाचोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।

श्रामाद्य भास्करं मर्त्यः तन्नाशयति तत्क्षणात् ” ॥

आसाद्य दृष्ट्वत्यर्थः । तथा,

“ यः कुर्याद्दर्शनं भासमेकाहारो जितेन्द्रियः ।

स यत्कृतमवाप्नोति न तत्सर्वैर्महामखैः ” ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“ प्रथियास्तप कोणे वै कोणार्कः समतिष्ठितः ।

यं दृष्ट्वा भास्कर मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥

काशीमधिकृत्य लिङ्गपुराणे, कान्तेश्वरमुक्त्वा—

“ तस्यैव दक्षिणे भागे लोलार्के नाम वै रविः ।

तस्य दर्शनमात्रेण सूर्यलोकमवाप्नुयात् ” ॥

दूर्गादर्शनं,—

“ सर्वाख्यां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः ।

दुर्गां दृष्ट्वा नरः कोऽपि प्रयाति परमां गतिं ” ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“विरजे विरजा माता ब्रह्मणा मा (१)प्रतिष्ठिता ।
यस्याः मंदर्शनान्मर्त्यः पुनात्यासप्तमं कुलं” ॥

लिङ्गपुराणे, काशीमण्डित्य,—

“दक्षिणे रश्मते दुर्गा उत्तरे नैर्द्युते मृता ।
अङ्गारीया पश्चिमे च वायव्ये भद्रकालिका ॥
उत्तरे भायचण्डी (२) च महामुण्डा च सोमतः ।
ऊर्ध्वकेशा ममायुक्ता ग्राहणी पूर्वतः स्मृता ॥
ऊर्ध्वकेशी तथाग्रैथ्यां चिचघण्टा च मध्यतः ।
एतास्तु चण्डिका देवौ षोडश द्रक्ष्यति मानवः ॥
तस्य तुष्टाः स्तुताः सर्वाः सर्वे रश्मिन्नि सर्वदा” ।

तथा,—

“आदा (३)वपि परा प्रोक्ता मंत्रज्ञा ललिता तथा ।
द्रष्टव्या चैत्र सा देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
तत्र गौरी सदा देवी पूजितव्या च भक्तिः” ।

आदिमत्पुरुषोत्तमेन्द्रद्युम्नादिहृतप्रतिमात्वेन पुण्यहेतुत्वं कथं
वेदेन वाध्यत (४) इत्याशङ्क्या च स्थानविशेषोपलक्षितप्रतिमात्वेनैव
पुण्यहेतुत्वं । स्यापकेन्द्रद्युम्नादिकौर्त्सनं प्रशङ्कार्थमेव (५) । तेन तत्स्थाने
येन केनापि हृतप्रतिमादर्शनादि पुण्यजनकमिति केचित् । स्यादेवं

(१) मंप्रतिष्ठिता ।

(२) भोग्यचण्डी च ।

(३) अन्याथापि ।

(४) बोध्यत— इत्याशङ्कार्था— ।

(५) प्रशंसार्थमेव ।

यदि स्नानविशेषविशिष्टप्रतिमात्वेन पुण्यहेतुत्वे प्रमाणं स्यात् ।
स्नानविशेषानुत्प्रेषेनाधुनिकपुरुषकृतानां प्रतिमादेनां पुण्यहेतुत्व-
दर्शनात् ।

तथा च भविष्यपुराणे,—

“ भास्करायतनाभासे सूर्य्येष्टे च ममन्ततः ।

देहिनां तत्र पञ्चत्वं सूर्य्यभायुज्यकारणं ॥

मनुजैः स्थापिते सूर्य्ये चेषमानमिदं स्मृतं ” । इति ।

तथा,—

“ क्रोशमात्रं परं चेषं शिवस्य परमात्मनः ।

मनुजैः स्थापिते लिङ्गे चेषमानमिदं स्मृतं ॥

स्वायम्भुवे सहस्रं स्थादार्धं चैव तदर्द्धकं ” । इति ।

तत्र पुण्यविशेषवत्पुरुषप्रतिष्ठितत्वेनैव प्रतिमानां पुण्यहेतुत्वं ।
न चैव सर्वेषामेकरूपफलत्वप्रसङ्गः । स्थापकस्य पुण्यविशेषण स्थापि-
तत्पुण्यहेतुत्वसंभवात् । एवं च नित्यानित्यसंयोगविरोधोऽपि ।
तपोविशेषवत्पुरुषस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् । स्वर्गभोक्षप्रदत्तादि-
विशेषस्य प्रतिमानां स्थापकतपोविशेषादेव । यो हि यत्फलप्रद-
प्रतिमाकामनया यादृशं तपः करोति, तस्य तत्रप्रतिमा तत्फलप्रदा,
भवतीत्येवं वेदेन बोध्यत इति स्मृतिप्रामाण्यं कस्यचित् ।

तथा च स्मरन्ति,—

“ स्थापकस्य तपोयोगात्पूजायाश्च विशेषतः ।

अभिहृष्यात्सुविम्बस्य देवः साक्षिणमिच्छति ” ॥

विम्बं प्रतिमा, दृष्टद्युषस्य च वेदेऽपि श्रुतत्वेन प्रवाह-

नित्यत्वसम्भवेऽपि तपोविशेषोपसङ्गणेनैव तत्प्रतिमानां पुण्यहेतुत्वं
(१)तत्प्रतिमानांशे तथा । प्रतिमान्तरे तथाफलप्रदत्वे मानाभावः ।

केवलं ब्रह्मपुराणे,—

“ये केचित्कारयिष्यन्ति प्रामादं प्रतिमामय ।

तथापि तेऽक्षया कौर्त्तिर्भविष्यति न संशयः” ॥

इन्द्रद्युम्नं प्रति वरदानमृतेः । “प्रामादप्रतिमाभङ्गे न त्यजामि
कदाचन” इति वचनाच्च पुरुषोत्तमस्यैव तत्स्थाने प्रतिमान्तरस्य
वचनविशेषादेव पुण्यहेतुत्वं । अन्यत्र चोच्यते ईदृशं वचनं लिङ्गं
वापि नास्ति अथैकप्रतिमास्त्रिणादिनांशे तत्स्थाने प्रतिमान्तर
लिङ्गान्तरं वा तथा न फलजनकं । किं त्वाधुनिकपुरुषकृत-
प्रतिमान्तरतुल्यमेवेति मन्तव्यं । शेषविशेषाणां तु निष्कलादेव
न कश्चित्तत्र विचारः । गङ्गायाश्च गङ्गात्सेनैव पुण्यहेतुत्वं ।
भगौरथानयनात्, देशविशेषसम्बन्धः । न चैतावता नित्यादित्य-
संयोगः । तथापि तपोविशेषवत् पुरुषप्रवृत्तितुल्यसुपसङ्गणं ।

तदुक्तं महाभारते,—

“परिग्रहाङ्गुलीनां च तीर्थाणां पुण्यता कृता” । इति ।

तथा गवां निवासेन भूमेः पवित्रत्वं । गोष्ठस्य जपादिविशेष-
त्वेन विधानात् । तदुक्तं वार्त्तिके,—

यथा च, “यां यां भुवं नरः काञ्चिदध्यवसति पुण्यकृत् ।

तत्कृतिविशेषत्वात्सेव्यते धर्मकारणं” ॥ इति ।

तथा च,—

“चक्रं दृष्ट्वा हरेर्दूरात्प्राभादोपरि संस्थितं ।

महमा मुच्यते पापैर्जन्मकोटिसमुद्भवैः” ॥

विष्णुपुराणे गङ्गामधिकृत्य,—

“सृताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ।

या पावयति भूतानि कौर्त्तिता च दिने दिने” ॥

तथा,—

ब्राह्मणगोऊताशनद्विरष्णहतादितौर्यनृपाणां दर्शनं नारदीक-
मायुर्द्विकरं । ब्रह्मपुराणोक्तं एते प्रतिविम्बदर्शने चिरजीवित्वफलं ।

ऋग्लेखोयमश्च दितोये,—

“यतीनां दर्शनं चैव स्वर्गं भाषणं तथा ।

कुवाणं पूजिते^(१) नित्यं तस्मात्पश्येत् नित्यशः ॥

अग्निचित्कपिला सची राजा भिसुर्नहोदधिः ।

दृष्ट्वाचात् पुनश्चेते तस्मात्पश्येत् नित्यशः” ॥

अग्निचित् कृताग्निषयनः । कपिला मौः । सची हतवज्रयज-
मानकयानः ।

वराहपुराणे,—

“वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहं च जलोत्थिनं ।

नमस्तेष्वेव यो भक्ता स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

यच्चा स्पृष्ट्वाचदः सची शतायुर्दार्ढ्यं कः शुचिः ।

ज्ञाननिष्ठा तपःसिद्धा दृष्ट्वा पापादिसुच्यते” ॥

शुचिस्तीर्णादिपूतः । शतायुः शूद्रादिरपि । ज्ञाननिष्ठो-
ऽध्यात्मरतः । विद्याकरपद्मतौ,—

“ दृष्ट्वा तु कपिलां दूरात् नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
दूरादेव प्रणमन्ति सर्वपापानि तस्य तु ” ॥

कपिलायां मन्त्रः,—

“ विदितासि वज्रिणेन त्रिशामित्रेण धीमता ।
कपिले ! हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं ॥
कपिले ! त्वं हि देवानां वन्दनीयासि रोहिणी ।
तीर्थवेदमया यन्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ कपिलायाय मोक्ष स्यादनग्रेर्माह्वयस्य तु ।
स याति नरकं घोरं नरकं च तमोमयं ” ॥

भविष्यपुराणे,—

“ गामान्भ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ” ॥

पद्मपुराणे,—

“ मदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! ।
ममो गोभ्यः श्रौमतीभ्यः भौरभेयीभ्य एव च ।
(१) नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्रेभ्यो नमो नमः ” ॥

विष्णुः,—

“ गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ।
पद्मसेतदेवं स्यात्पवित्रं सर्वदा गवां ” ॥

तथा,—“ गवां कण्डूयनं चैव (१) सर्वापत्सु निसूदनं ।

गवां घामप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ” ॥

“ गवां हि तीर्थे वसतौ च पद्मा पुष्टिस्तथास्यां रजसि प्रसिद्धा
सक्तौः (२) पुरीषे प्रणतौ च धर्मपाशां प्रणामं सततं च कुर्व्यात् ।

दण्डकाशेषु वनेषु मत्ताः (३) क्रीडन्ति गावः मृषाः सत्रासाः

शीरं (४) प्रयच्छन्ति सुखं (५) स्वपन्ति शीतानपव्याधिभयैर्विसुक्ताः ” ॥

“ इमं मन्त्रं विशुद्धात्मा जपेन्नित्यं समाहितः ।

गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रीडन् मसुत्सृजन् ॥

महाभयेषु सर्वेषु मर्मेषु विषयेषु च ।

प्रधाणकाले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदं ” ॥

तथा,—

“ एवं विधौ महामन्त्रः पठितस्तु सुरासुरैः ।

श्रुतोऽनुमोदिता भ्यातः कौन्तिन्त्य पुनः पुनः ॥

सदा (६) व्युत्पादनाद्भावः पञ्च पृष्ठाः ममुत्थिताः ।

मन्दा सुमन्दा सुरभिः समीभा सुमनास्तथा ॥

रत्नान्यनेकान्यादाव कौस्तुभप्रभतौमि च ।

प्रदक्षिणौकतान्ताय सर्वे देवासुरैः क्रमात् ॥

संस्तुताः पूजिताः मम्यक् दृष्टा स्पृष्टाश्च वन्दिताः ।

कस्यचित्तथ कान्तस्य दिव्यास्ताः कामधेनवः ॥

(१) सर्वापत्सु निसूदनं ।

(२) क्रीडन् ।

(३) स्वपन् ।

(४) करीषे ।

(५) प्रयच्छन् ।

(६) तदाद्याः पवनाद्भावः ।

ब्रह्मणेनार्चितास्तास्तु वमिरे वरमुत्तमं ।
 दक्षप्रजापतेर्जन्म मारीचं कश्यपं प्रति ॥
 शिवलोके च गमनं न भूयो जन्म कुत्रचित् ।
 वने वामस्तृणं तोयं भोजनं निःपरिग्रहं ॥
 दृडेन मृदुना बन्धः पात्रेनादणवेभ्यनि ।
 घामपासादिकं भूरि निशि दीपस्य भास्वरः ॥
 इतिहामपुराणानां श्रवणं सोपवीतिनं ।
 अन्नमुष्टिर्घृथाश्रया परिचर्यां घथारुमं ॥
 ताडनाक्रोशखेदानि स्वप्नेऽपि न कदाचन ।
 स्नानमृचपुरीषेण मोहेगः क्रियते क्वचित् ॥
 शोधनीयस्य गोवाहः शुष्कैः क्षीरादिभिस्तथा ।
 शीघ्रे वृक्षाकुले वेभ्यः शीततोये विकर्दमे ॥
 वर्षासु चाप शिशिरे सुखोष्णे वातवर्जिते ।
 गोकुले रुद्रमुख्यास्य प्रतिष्ठाप्या गणाः मदा ॥
 जापकैः सर्वमन्त्रास्तु जप्तव्यास्य (१) समृद्धये ।
 उच्छिष्टमूत्रविट्ज्येष्मल जह्यान्न तत्र च ॥
 रजस्रस्ता न प्रवेश्या नान्यजातिर्न पुंश्चली ।
 न ताः परिभवेत्तोये कोकिलेषु विशेषतः ॥
 न सहयेदत्यन्तर्त्तौ न क्रौडेत्-गोष्ठमन्निधौ ।
 न गन्तव्यं गवां मध्ये सोपानत्केः सपादुकैः ॥
 दृश्यश्चरघयानेस्य मन्त्रितानैः कदाचन ।

दक्षिणोत्तरगैः प्राज्ञैर्गन्तव्यं च पदातिभिः ॥

गावस्तृषातुराः पाल्याः अद्भ्या पिष्टमाटवत् ।

गिरिप्रपातात् सिद्धर्चणीतातपमद्यात्तथा ॥

महाकोलाहले घोरे दुर्दिने दोषद्विभवे ।

गवां तृणानि दैवानि शीतलं^(१) च जलं तथा ॥

एवं गवां वरदानार्थं वादकस्थविभिना एवं कर्तव्यं ।

“गावः सम्बन्धरं रक्ष्याः अद्भ्या च समाहिताः ।

प्राङ्मण्डपैः च चित्तैर्वैद्यैः शूद्रैः सर्वाघशान्तये ॥

हारीतः,—

“द्यौ मासौ ^(१)पातयेदत्सं तृतीये दिसप्तनं चरेत् ।

चतुर्थे पिसप्तनं चैव यथान्यार्थं यथाकुलं^(२) ॥”

ब्रह्मपुराणे,—

“आषाढ्यामशुयुज्वां च चेश्यां पौर्णमासीं च सर्वदा ।

न शूद्रोद्याङ्गवां चीरं सर्वं वत्साय निक्षिपेत् ॥

न षण्ठं वाहयेद्धेतुं न गां भारेण पीडयेत् ।

पुगाद्येषु पुगान्तेषु पङ्कश्रीतिशुष्केषु च ॥

दक्षिणोत्तरतः सूर्ये तथा विषुवतोर्द्वयोः ।

संक्रान्तिषु च सर्वाण्यु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामष्टमीषु च ।

उपचारो गवां कार्थ्यो माधि माधि यथाक्रमं ॥”

(१) शीतमन्तस्तथा जलं ।

(२) पालयेत् ।

(३) यथावत् ।

अथ गवाङ्गिकम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

“लवणस्य च चत्वारि पलान्दृष्टौ हतस्य च ।
 परकीयस्य दुग्धस्य तथा देयानि षोडश ॥
 द्वात्रिंशत् श्रोतनस्यापि जलस्य च पलानि च ।
 आदौ विशार्य्य पयसः परिमाणं वसं रुचिं ॥
 आकम्पिकं प्रदातव्यं पुण्यायै तु गवाङ्गिकं ।
 प्रभाते लवण पचं दीयते च ततो जलं ॥
 ततन्मृणानि भोज्यन्ते शोषणं मांसवर्जितं ।
 निशि दीपः समन्त्रजो^(१) दिव्याः पौराणिकास्तथा ॥
 एवं कृते रत्नपूर्णां मर्चौ दत्त्वा फलं लभेत् ।
 गोप्रदानाच्च चतुष्टयं गवां संरक्षणात् लभेत्” ॥

आदित्यपुराणे,—

“द्यौऽग्रभक्तं किञ्चिदप्राश्य दद्याद्-
 गंभ्यो नित्य गोमृतौ-सत्यवादी ।
 शान्तो दान्तो गोसहस्रस्य पुण्य,
 समत्सरेण प्राप्नुयाद्धर्मशीलः” ॥

• देवीपुराणे,—

“गवां स्वामी गवां गोष्ठे यस्त धूपं च कारयेत् ।
 मच्चिकालीनरुके मच्चिकाभिः स भक्ष्यते ॥

मृतवत्सां तु गां यस्तु दमिता पिवते नरः ।

(१) गर्भितास्ये चिरं तिष्ठेत्सुधास्यै वै जंराधमः” ॥

गर्भितास्ये नरके ।

महाभारते,—

“गोकुलस्य द्वघातस्य (१)जज्ञाथे (२)प्रतिधावतः ।

उत्पादयति यो विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकं ॥

कृत्वा गंधार्थं शरणं शीतवातसहं महत् ।

शामकमं तारयति कुक्षं भरतमत्तमः” ॥

शरणं गृहं । मञ्जुपुराणे,—

“सदोषा गोमृष्टे जाता परिपाश्या (३)स्त्रयं तथा ।

अनाथानां मवां दत्त्वा कार्य्यस्तु शिशिरे महः ॥

पुण्यायं यत्र दौषन्ते दृष्यतोयेभवानि च” ।

तत्र मनुः,—

“सौरमेधि । जगन्मातः । देवानाममृतमदे । ।

गृह्णाण वरदे याममीप्सितायं च देहि मे” ॥

एति गोदर्शनपदज्ञेन गोपरिचर्यां लिखिता ।

अथाश्वत्थपदज्ञेन । विशाकरपद्धतौ,—

“दुरितानि प्रलम्बन्ति नृणामश्वत्थपेविनां ।

दुष्टः स्पृष्टस्त्रया ध्यातः कौत्सितः स हि (४)तारयेत्” ॥

अश्वत्थं दृष्ट्वा प्रार्थना ।

(१) लाडिकास्ये । (२) जज्ञान्ते । (३) वसुधाधिपः ।

(४) सदा स्त्रयं । (५) यावयेत् ।

“अथत्य! यस्मान् त्वयि वृक्षराज ! :

नारायणमिच्छति सर्वकालं ।

तस्मात् शुचिल मतं तच्छृणां,

धन्योऽमि (१)दुःखप्रविनाशनोऽमि ॥

चौरदम्बं फलदम्बं येन श्रीस्तां निषेवते ।

तेन मयेन वृक्षेन्द्र! मामपि श्रीनिषेवतां ॥

यस्तु प्रदक्षिण कुप्याद् भक्त्याश्रित्यं दिने दिने ।

तं सर्वदुरितान्याशु त्यजन्ति वपुरक्षितं ॥

दुःप्रतिपद्यद्भोज्यद् मङ्गदुरधौतकैः ।

सुच्यतेऽहरहर्देवैरश्रुमसेवनात्” ॥

ततः प्रदक्षिणमन्त्रः,—

“अग्निगर्भं! शमौगर्भं! यज्ञगर्भं! मनातन ! ।

हिरण्यगर्भं! औगर्भं! वेदगर्भं! नमोऽस्तु ते ॥

चतुष्पदं भुजस्यन्दं दुःखप्र दुर्विचिन्तित ।

शत्रूणां च असुत्यानमश्रुत्य! शमथस्त्र मे ॥

एकादशोऽमि रुद्राणां वस्तुनामपि चाष्टमः ।

नारायणोऽमि देवानां वृक्षराजोऽमि पिप्पल ! ॥

मां वृद्धा नश्यते पाप स्पृष्टा लक्ष्मौर्विवर्द्धते ।

प्रदक्षिणह्रवेदायुः मदाश्रुत्य! नमोऽस्तु ते” ॥

तथा,—

“मन्दवारे दिजो मौनी प्रातःकन्याय भक्तिमान् ।

- पुण्यतीर्णं शुचिः स्नात्वा प्राण्य यत्क्षं हरिद्रुमं ॥
 पौरुषेण विधानेन संपूज्य प्रणवेन वा ।
 कृतसर्वोपचारोऽथ प्रतकलः समाहितः ॥
 जपन् प्रदक्षिणं (१)कुख्यात् प्रणवं संस्मरन् हरिं ।
 आसिञ्च्य प्राङ्मुखः पश्चाद्वायंतेजोमयं हरिं ॥
 अश्वत्थरूपिणं विष्णुमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 त्वं धाम सर्वधात्मा च (२)बोधात्मा (३)बोधरूप्यते ॥
 मयासिष्टो (४)मया भक्ता वृचश्रेष्ठ ! जगत्पितः ! ।
 आरात्ते अग्निरत्नास्तु आरात् परशुस्तु ते ॥
 निवाते त्वाभिवर्षन्तु स्वप्ति तेऽस्तु वनस्यते !” ।

इत्यासिङ्गनमन्त्रः ।

तथा,— “आरात्त इति वेवेनं प्रणमेद्वृषत्ततः ।

प्रणामे आरात्त इति स्वप्ति मेऽस्तु वनस्यतः,—इत्यतो मन्त्रः ।

एकस्मिन् शनिवारे कृतस्य फलमाह,—

- “ प्रायश्चित्तमिदं शुद्धं पातकेषु महत्स्वपि ।
 धन्यं पुनार्थमायुष्यं महारोगैकभेषजं ॥
 किं चान्यस्वर्धभावेन कृतमेतद्धरिप्रियं” ।

प्रतिशनिवारं वर्षपर्यन्तकरणे फलमाह,—

- “ यस्तु संवत्सरं कृत्यादिवं शनिदिने शुचिः ।
 तस्योपदिशति स्वप्ने मोक्षमार्गं हरिः स्वयं” ॥

(१) कला ।

(२) बोधात्मी ।

(३) बोधि ।

(४) यदा ।

विल्ववृक्षदर्शनं,—

“ दर्शनात् विल्ववृक्षस्य वन्दनात् स्पर्शनादपि ।
 अहोरात्रद्वयं पाप नश्यत्येव हि वारद । ॥
 विल्ववृक्ष ममात्रिच त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।
 हरिनाम जप^(१) न्नित्यं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 ये तु पापा दूराचाराः शीतरोश्चेद्कारिणः ।
 तेऽपि चाद्यापि नरके पथ्यन्ते ब्रह्मणो दिनं ॥
 मृतास्ते जीवमानाश्च ब्रह्मघ्नाः कीर्त्तिता भुवि ।
 तस्मिन् देशे भयं नित्यं यच्च शीवृक्षच्छेदकः ” ॥

तथा तुलसीदर्शने,—

“ दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा तथा घ्रात्वा कीर्त्तिता ममिता सता ।
 रोषिता विन्विता नित्यं पूजिता तुलसी गृहे ॥
 नवधा तुलसीभक्तिं ये कुर्वन्ति दिने दिने ।
 युगकोटिमहत्पापं ते वमन्ति हरेः पुरे ॥
 दर्शनात् स्पर्शनात्सेकाद्रोषणात् पालनास्रूणां ।
 तुलसी हरते पापं वाङ्मनः ^(१) कायमन्दिनं ॥
 खाने दाने तथा ध्याने प्राग्ने केशवार्चने ।
 तुलसी ^(२) हरते पापं कीर्त्तने रोषणे कलौ ॥
 यः ^(३) स्पृश्य तुलसीं गच्छेत् कार्यमिद्विस्तु तस्य वै ” ॥

(१) लक्षं ।

(२) दहते ।

(३) कर्मविन्वितं ।

(४) मृत्वा ।

तथा,—

“ केशवायतने यस्तु कारयेत्तुलसीवनं ।
 लभते चाचर्यं स्थानं पितृभिः सह वैष्णवः ॥
 तावदर्थमहस्त्राणि यानदीजदलानि तु ।
 वसन्ति वैष्णवे लोके तुलसीरोपकां नराः ॥
 त्रिवालये फलं ^(१)तत्तु तुलसीरोपणे ^(२)भवेत् ” ॥

तुलसीस्तुतिः ;—

“ महाप्रभादजगती सर्वसौभाग्यवर्द्धिनौ ।
 आधिव्याधिं हरे ^(१)भ्रूणां तुलसी त्वं नमोऽस्तु ते ॥
 नमिता त्वं पुरा विभ्ररचिंता त्वं सुरासुरैः ।
 तुलसी हर ^(२)जे यापं ^(३)पूर्वजन्मप्रतापितं ॥
 ((जयं देहि यगो देहि कौर्त्तिमायुष्यपासुखं ।
 बलं पुष्टिं तथा धमे तुलसी त्वं नमोऽस्तु ते ॥
 अन्नमममा मित्यं तुलसीं स्तौति यो जनः ।
 देवपितृमनुष्याणां मियो भवति सर्वदा ॥
 श्रियः श्रिया वहे नित्यं मित्यं श्रीधरसल्लते ।
 भक्त्या दत्तं मया तुभ्यमर्थं गृह्णन्मोऽस्तु ते ॥
 तुलसीकानने यस्तु सुदुर्त्तमपि विशमेत् ।
 जन्मकोटिछातापापक्षयते नात्र सशयः ॥
 पटलिणं यः कुरुते पठेत्ताममहम्भक्तं ।

(१) तदत्तः ।

(२) लभेत् ।

(३) निगं ।

(४) ते ।

(५) सर्वं ।

(६) श्रियं ।

तुलसीपत्रमादाय मङ्गको यत्र (१) तिष्ठति ॥
 अहं तत्रैव गच्छामि गौरिव सुतवत्सुखा ।
 शरीरे यस्य विप्रर्षे ! तुलसीदलविन्दवः ॥
 नश्यन्ति तस्य पापानि महापातकज्ञानि च !
 (२) तन्मूलमृत्तिकालेपं कृत्वा स्नात्वा दिने दिने ॥
 दशाश्वमेधावभ्युपसृज्य जं लभते फलं ।
 मन्दिरे यस्य राजेन्द्र ! तुलसीमूलमृत्तिका ॥
 न भंशरन्ति (३) दूतान्तु यमस्याज्जा (४) भिधायिनः” ।

यमदूतवाक्यं,—

“ दशैवमाशु कृष्णाहे त (५) द्योषोऽयं द्विजो मतः ।
 न स्पृशेत्तुलसीं घावद् (६) गाह च ततः परं” ॥

तथा,—

“ तुलसीदलवातोत्पन्नमा शुद्धदेहिनः ।

किं करिष्यत्यभङ्गुष्टो यमो दण्डधरोऽपि सन्” ॥

अत्र गुरुणां गृहं गत्वा तद्दूर्गादिकं कार्यं, गुरुषु वै
 पर्वसु, पर्वसु गच्छेदित्यर्थः, अन्यत्रानियम इति, प्रत्यहं गुरुदर्शन
 स्नातकमतत्वेन नित्यत्वेऽपि पर्वस्वगमनं दोषातिशयमित्यर्थः ।

यमः,—

“ देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमञ्जनवैचर्यामिति” ।

(१) गच्छति ।

(२) भृता ।

(३) तद्दुर्गोऽयं ।

(४) तुलसी ।

(५) यमिधानतः ।

(६) दशाश्व्याहि ।

गुरवश्च ग्रंथलिखितौ, अथ मान्याः,—

पिता माता पितृभार्या ज्येष्ठभ्राता ज्येष्ठभगिनी, ज्येष्ठशालः

पितुः मखा, पितुराचार्यपितृव्यमातुलश्चश्रूयश्चरुदृष्टः ।

वशिष्टः,—

गुरुधिकारे, उपाध्यायपत्नी दीक्षितः प्रमजितो राजारुद्धो-

ज्ञानरुद्धस्तपोरुद्धश्चेति ।

मनुः,—मातापितराधुक्का ।

“तथोन्मिथं प्रियं कुर्व्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेषु च त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वे समाप्यते” ॥

भविष्यपुराणे,—

“उपाध्यायाह्मचार्यः आचार्याणां जतं पिता ।

महत्त्वं तु पितृमाता गौरवेणातिरिच्यते” ॥

“हृत्कोपाध्यायमादौ तु ये पूज्याः कथितास्तव ।

महागुरुर्महावाहो! सर्वेषामधिकः स्मृतः” ॥

महागुरव्य,—

“यस्त्वेतानि सुगणानि समस्तानीह जानते ।

भारतं च महावाहो म सर्वज्ञो मतो नृणां ॥

तस्मात्तु पूज्यो राक्षेत्र! वर्णेर्विप्रादिभिस्तथा” ।

मनुः,—

“अन्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् भव्यान् ।

यः करोति वृत्तो यश्च न तस्यर्त्विग्महोच्यते ॥

विप्रानां ज्ञानतो ज्येष्ठं धर्मिण्याणां च वीर्यतः” ।

यमः,—

“यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवा भ्यविरं विदः ।

एवं च गुरुणामेवमादीनां गृहं गत्वा अभिवाटनादीनि
पूर्वाङ्गकमेण कर्त्तव्यानि, गुरुवाचनं नटभिवादनं प्रत्युत्थानं प्रत्युद्गमः ।

विष्णुः,—नादित्यमुद्यस्तमौचेत माम् यामं नोपरक्तं, नभसिति-
रोहितं नादशजलाद्युपगतं, न मञ्जारे. उपरक्तो राजपस्तः ।

हारोतः,— “नोटयान्तमये चन्द्रार्कौ ” ।

देवलः,—

“सूर्याचन्द्रमणौ चोभौ नक्षत्राणि च सर्वगः ।

नोविद्येतागुचिर्नित्यं ग्रहानन्यांश्च मानवः” ॥

हारीतम्भुतौ देवलम्भुतौ,— “दर्शनमप्यगुचेर्निघिद्धं”,

“पतितान् चाण्डालोष्कृशास्त्रावस्योकयेत्” ।

(१) “अन्यदृष्टिगतेरेतैः संभाषेण नृणां वर” ।

नृणां वर ब्राह्मणं ।

माकण्डेयपुराणं,—

“देवतापिदशास्तत्रधर्म^(१)मत्यादिनिन्दकैः ।

कृत्वा तु स्वर्गमालोक्य गुरुहोतार्कविलोकनात् ॥

श्वलोक्य तद्योदक्यामन्वज पतितं शत्रुं ।

विधर्मसूतिकापण्डवितस्तान्यावमायिनः ॥

मृतनिर्यातकांश्चैव परदारवतासु ये” ।

अत्र पण्डित्यर्थः ॥

(१) अनुदृष्टेरेतैः सम्भाषेत ।

(२) मत्यानिन्दितैः ।

स्कन्दपुराणे,—

“कृतं मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि कुम्भितं ।

• गुरुर्धे देवि ! द्रष्टव्याः भोमानन्दत्रिकाकराः” ॥

भोमादौर्गां यथामक्षवं विकल्पः ।

विष्णुपुराणे,—

“मम्यत्तरं क्रियाहानिर्यस्य विप्रस्य जायते ।

तस्यावसोकनात् सूख्यो निरौघ्यः भाधुभिः (१)षदा” ॥

चारीतः—

“अवगुण्डित उच्छिष्टो, अमेध्यात्तुर्यागोर्ज्ज्योतीषि वीक्षेत
न देववमस्यतोन्, प्रत्येकं निषेधः, अवगुण्डितशिराः । नेक्षेत,
उच्छिष्टहस्तो नेक्षेत अमेध्यातुरोऽमेधमध्ववर्ती । स्वयं गृह्णीऽपि,
ऊर्ज्ज्योतिषं हणाद्भूमिगतवज्रातपादिदग्ने न दोषः” ।

शंखान्निश्चितौ,—

“न स्त्रियं विवमनां । न पुंस्यमन्यतः स्त्राभाषात्” ।

स्त्राभाष्यं वाच्यान्प्रत्येकं, मांन्यायनगृह्यं,—“नग्रां परस्त्रियं न
वीक्षेत, अन्यत्र मैवुतात्, अनाप्रमकार्यकारिणं, अनाप्रं शत्रुं,
‘अकार्यकारिणं पातकिनं, नेक्षेतेत्यमुषहः” ।

विष्णुः,—

“न क्रुद्धस्य गुणोर्मुखां, न तैलोदकयोः स्त्रां श्वायां न मक्षव-
टादां, (१)न किंच नेहमानं, न यत्नं, न भ्रष्टकुञ्जरं, न विषमस्यो
दृशादिषुडं, गोमन्त्रं मर्षं ।

मनुः,—

(१) “ न स्वायाद्धार्यया मारुं नैनामीचेत चाश्रती ।
 नाश्रयन्तीं स्वके नेत्रे न चासुक्तामनावृतां ॥
 युवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखं ।
 न पश्येत् प्रसवन्तीं च तेजस्कामो (१)जितेन्द्रियः ” ॥

विष्णुः,— “ न कूपमवलोकयेत् ” ।

याज्ञवल्क्यः,— “ न च संस्पृष्टमैयुनां ” । स्त्रियमीचेतेत्यर्थः ।

मनुः,—

“ न विष्णुचमुदीचेत, न पश्येदात्मनः शक्यत् ।

(२) अत्रात्मपहणमुद्दिश्य विभेषणत्वादविवक्षितं ।

अथ त्वग्जानि स्पृश्यास्पृश्यानि । नीलाद्रिमाषव्यतिरिक्तविष्णु-
 मूर्त्तिस्पर्शनं सर्वपापहरं ।

तथा,—

“ क्षिप्तस्य दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं (३)परं ” ।

तत्र पठति,—

“ बहुशमुच्छ्रितं कृत्वा मुष्टि वद्धा तु दक्षिणे ।

पिण्डिकायां न्यस्यक्षिप्तमङ्गुष्ठेन स्पृशेत्ततः ॥

उमामहेशमन्त्राभ्यां स्पर्शनं मोक्षकाञ्चिष्णं ।

त्रिवोमामन्त्रयोगेन स्पर्शनं भूतिमिच्छतां ” ॥

(१) नाश्रयया ।

(२) अनात्म ।

(३) द्विजोत्तमः ।

(४) परं ।

तथा,—

“ गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ” ॥

विष्णुपुराणे,—

“ सुमाभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ” ।

महाभारतमत्स्यपुराणयोः,—

“ क्षारणाद्वै प्रयाण्य नामसंकीर्तनादपि ।

सृष्टिकालम्भनादापि नरः पापात् प्रमुच्यते ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ रोषसात्पातनास्तेकात् स्पर्शनाद्दर्शनाद्गुणां ।

तुल्यौ (१) दृश्ये पापं वाङ्मनःकायसंचितं ” ॥

मातर्मङ्गला(२) रत्नं ।

वामनपुराणे,—

“ दूर्वां दधिभयिरघोदकुशं धेनुं मवत्सां लवभं सुवर्णं ।

सृष्टोमयस्रक्तिकमचनानि साग्रामधुनाह्यणकन्यकाश्च ॥

शेतानि पुष्याणि तंधा शमी च ऊताशनं चन्दनमर्कटिम् ।

अश्वत्थवृक्षं च ममालमेत ततश्च सुव्याधिजजातिधमे ” ॥

तथा,—

“ अश्वत्थं तीर्थराजं च सेवते न तु वनपूजेत् ।

अश्वत्थं पशुवारेण तीर्थराजं च यजति ” ॥

अवाश्वत्यवृक्षस्पर्शनं यत्प्रातर्मङ्गलत्वेन विहितं तदतिरिक्तं
निषिद्धं । मन्दवारं चान्यदेवस्पर्शनं फलार्थं विधीयते । समुद्रस्य
स्पर्शनमपि विहितेतरं निषिध्यते । पर्वणि च दत्तोयभागे स्पर्शन-
विधिः ।

तत्र

“ मित्थोः सेतोः मरुस्वत्याः मङ्गमात् पुरुषोत्तमात् ।

स्विना पर्वं मरिच्चायं स्पृशेदन्यत्र न कश्चित् ” ॥

तेन पुरुषोत्तमादिव्यतिरिक्तस्यैव पर्वव्यतिरेकेण समुद्रस्पर्शनं
निषिद्धं । स्वाणाङ्गत्वेन समुद्रस्य विधानात् स्नानकालीनस्पर्शनं
न निषिध्यते न च स्पर्शननिषेधपरः । अविहितस्पर्शननिषेधपर-
त्वोपपत्तेः । अहमि हि स्नाननिषेधः स्यात् ।

“ स्पर्शमादिस्ववृक्षस्य दर्शनादन्वनादपि ।

अहोरात्रकृतं पापं मग्न्येव न संग्रह्यः ” ॥

अस्पृश्यानि । चाण्डालस्पर्शनविषमूषादीनि स्नानासनप्रकरणे
व्याख्यातानि ।

मनुः—

“ अनातुरः स्त्रोनि श्वानि अस्पृशेदनिमित्ततः ।

रोमाणि च रहस्यानि मवाष्येतानि वर्जयेत् ” ॥

याज्ञवल्क्यः—

“ गोब्राह्मणानलाघानि (१) नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ” ।

उच्छिष्टः केनाप्यङ्गेन स्पृशेत् । पदा च उद्धो न स्पृशेत् ।

(१) नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ।

महाभारते,— असुरनिषये लक्ष्मीवाक्यं ।

“अपवृत्तं पयोत्तिष्ठन् (१) उच्छिष्टस्य स्पृशन् घृतं” ।

तेन दानवेषु नाहं वसामीति समन्वः । उच्छिष्ट इत्यनुवृत्तौ

समन्वः ।

“न स्पृशेच्च तथाग्निः” ।

देवसः,—

“गिरोभ्यङ्गा (२) विगेषेण तैलेनाङ्गं विलेपयेत्” । नेतिप्रसन्नः ।

महाभारते,—

“अग्निः स्नातस्तु तैलेनाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत्” । एतच्च स्नानाङ्गत्वेनोक्तं । पुनः स्नानकर्ममध्ये गणनं प्रायश्चित्तविशेषार्थं । इति त्वष्टानि स्नातकर्मतानि । अथ शौचजानि । अथाय्यभेदेन द्विविधानि । तत्र भगवन्नामअदणं सर्वत्र परिहृतं । सामान्यतो विशेषतश्च । महाभारतौचनिष्णुनागस्मरणं च इदं शृणुयादित्य-मित्यादिरूपेण विहितं तत्फलार्थं ।

अथ भगवद्गीतामधिकृत्य महाभारते,—

“अद्भ्यावाननुसूयस्य शृणुयादापि धो नरः ।

शोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणा” ॥

एवं,—

“अद्भ्यापि कुरुश्रेष्ठ! श्रुतेन कथितेन च ।

गजेन्द्रमोचणे नेदं दीर्घमायुरवाप्नुयात्” ॥

इति विष्णुधर्म,—

एवं तत्र स्तोत्रश्रवणं । शिवनामग्रहणं शिवस्तोत्रश्रवणं । सूर्य-
नामश्रवणं । दुर्गानामग्रहणं । मार्कण्डेयपुराणौषदेवीमाहात्म्य-
श्रवणं ।

“श्रोष्यन्ति चैव धो भक्त्या मम माहात्म्यमुत्तमं” ।

इत्यभिधानात्फलार्थं गणेशस्तोत्रनामश्रवणं च ।

अथाश्रव्याणि,—

मार्कण्डेयपुराणे,—

“वैद्देवदिजातीनां माधुसत्यमहात्मनां ।

शुरोः पतिव्रतानां च तथार्यं च^(१) तपस्विनीं ॥

परिवादं न कुर्वति परिहामेऽपि पुत्रक ! ।

कुर्वतामविनीतानां न श्रोतव्यं कथंचन” ॥

देवस्तः,—

“गृहे पररहस्यानि नैत्रोपगृह्णुयाच्चरः” ।

धमः,—

“नैव भ्रूगान्गृह्णुयाद्दुष्टवाक्यं कथंचन” ।

दुष्टवाक्यं, परदोषाभिधायिवाक्यं ॥

तथा,—

“ब्राह्मणानां परीवादो^(२) निन्दा वापि प्रवर्तते ।

कर्णो तत्र विधातव्यो गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः” ॥

(१) तथा यच्चं तपामिनां ।

(२) निन्दायांभि ।

वायुपुराणे,—

“योगं परिवदेद्यस्तु ध्याननं मोक्षकाञ्चिषं ।

स गच्छेन्नरकं घोरं श्रोतारस्य तत्र संशयः” ॥

षाण्ड्यात्मप्रपथेषु वराहपुराणे,—

“श्रुत्वा परस्य वाक्यानि यद्भवेन्नात्मभेदना ।

तेन पापेन लियेऽहं यद्यहं नागसेत्पुनः” ॥

इति (१)अध्याअध्याणि । समाप्तानि श्लोकप्रतानि ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायान्निचिदाजपेथिनरुकिंठविरचिते

नित्याचारप्रदीपे तृतीयभागस्त्यं समाप्तम् ।

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

यत्र च ब्रह्मचारिणोऽभ्यङ्गमञ्जन चान्त्रोऽरिति मनुः
चाभ्यङ्गनिषेधादुत्तरेषां चैतद्विरोधाच्च गृहस्थस्यापि ब्रह्मचारि
धर्मातिदेशाद्भ्यङ्गनिषेधः प्रतिभाति ।

तत्तु नास्ति, -

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलापकर्षणम्” ।

इति (१)चाङ्गं मलापकर्षणस्नानाभ्यनुज्ञागात् । मलापकर्षणं
नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकमिति व्याख्यानात् ।

दक्षस्तौ च,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥

मलापकर्षणं वाह्यो मन्त्रवत्तु जले कृतं ।

संख्यास्नानसुभाभ्यां तु स्नानदेशाः प्रकीर्तिताः” ॥

इति नित्यस्नानमध्ये मलापकर्षणस्नानस्य गणनादस्य निरव
काशत्वेन गृहस्थैकधर्मत्वात्तद्विरुद्धब्रह्मचारिधर्मस्याभ्यङ्गनिषेधस्या
मतिदेशः । किं च अष्टम्यादौ तैलाभ्यङ्गनिषेधस्य तद्विहिते तद्वि
रताभ्यनुज्ञापरत्वे पर्युटासत्वेन लक्षणाप्रसङ्गादष्टम्यादावेव दोषा
पक्षेभ्यः प्रायश्चित्तविरोधाच्चरकपातस्मृतिविरोधाच्च यद्यपि नात्य
तिशयिष्यनुज्ञापरत्वं । तथापि सर्वदा निषेध्यत्वे तिथिविज्ञेयनिषेध
वैधर्म्यप्रसङ्ग एवान्यथानुपपत्त्या निश्च्यन्तरेऽनुज्ञां सूचयति । * *
दोषातिशयार्थत्वेन विज्ञेयनिषेधः सार्थकः ।

दोषातिशयकल्पनापेक्षया (१) तर्हि तत्रानुज्ञाकल्पनस्य पूर्वोक्त-
युक्तिमाहित्येन सधुत्वादिति गृह्यस्य नाभ्यङ्गनिषेधः ।

तत्र विष्णुपुराणे,—

“चतुर्दश्यामी चैव समावासा च पूर्णिमा ।

पर्वण्डेतानि राजेन्द्र ! (१) रविमङ्गलणै न च” ॥

“तैलस्त्रीमांसभोगी च सर्वस्वेतेषु पर्वसु ।

विष्णुचभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते” ॥

अत्र तैलपटस्य तिलप्रभवस्त्रेह्ये सुख्यता । सर्वपादौ च ।
कात्यायनः । तैलप्रत्ययानुशासनस्य महाभाष्यकृता च गौण-
प्रयोगेण प्रत्याख्यानार्थपैरुपलब्धे सुख्यतैलत्वभावान्यतैलनिषेधे
तन्निषेधः । यत्तु पठन्ति,—

“पक्ततैलं शन्यतैलं मार्घप पुष्यवाहितं” ।

अर्थाहत्याप्यदृष्टं स्वात् द्रव्यान्तरयुतं तथा ॥

तथा,— मार्घस्य प्रतिप्रसवोऽनुवाद एव । पक्ततैलाभ्यनुज्ञार्था
दृष्टान्तार्थः । एवं चित्राहस्ताश्रवणस्यु तैलमित्यपि वामनपुराणीयं
तिलप्रभवस्त्रेह्यविषयं । तन्तु दृष्टशान्तातपवचन,—

“आसप्तमकुलं हन्ति तेज्यहणमष्टमी” ।

। तदष्टम्यां तिलस्त्रेह्यस्य दोषातिशयार्थं ।

चतुर्दश्यां तु “आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी”ति
वचनात् शिरोऽभ्यङ्गे घृतसर्वेषादेरपि निषेधः । न चाभ्यङ्गे ।
वामनपुराणे— “नन्दासुनाभ्यङ्गसुपचरेश” । अथ सर्वस्त्रेह्यनिषेधः ।

पक्ततेजादेरग्रक्रावभ्यनुज्ञा । नन्दा प्रतिपत्षष्ठेकादशः । एवं च षष्ठीषु तैलमिति तैलपदं स्नेहमात्रपरं । दोषातिशयाद्ये वा तैलस्य पुनर्निषेधः ।

तथा,— सप्तम्यां तैलसंस्पर्शादिषु भाष्यां विनश्यतीति तत्र व्याख्येयं । तत्र तैलभक्षणमपि निषिद्धं ।

तथा,—यत्र तंलोपभोगनिषेधस्तत्र भक्षणस्यापि निषेधः ।

तथा,—

“ मोहात्प्रतिपदं षष्ठौ कुडरिकां तिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यञ्जयेद्यन्तु चतुर्भिः परिहीयते ” ॥

चतुर्भिः, आयु प्रज्ञायज्ञोवलेः । तेन चतुर्थीनवम्योरपि तैलनिषेधः ।

श्रिष्टाः,—

“ पिष्टश्राद्धे प्रगे खाने द्वादशेकादशीषु च ।

सुराखानममं तैलं तस्मात्तैल विवर्जयेत् ” ॥

गाहडे,—

‘ उपोषितस्य प्रतिनः लक्षकेग्रम्य नापितैः ।

तावन्श्रोत्रिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ” ॥

तथा,—

“ (१) दन्तापकीर्त्तिर्मरणं सुताय वित्तस्य नाशो निधनत्वमायुः ।

सूर्यादिमौरान्तदिनेश्वराणां तैलोपभोगे क्रमशः फलानि ” ॥

रत्नकुञ्जगुण्डकृत्वाण्यपि निषेधः ।

ममाचारस्तु स्त्रीणांमेव वारवर्जनविचारो न पुंसामिति ।
यत्तु चिन्तामणौ,—

“पञ्चमी दशमी चैव पूर्णिमा च चतुर्दशी ।
एकादशी द्वितीया च दशैरपि च पक्षयोः ॥
अभ्यङ्गस्नानपानाद्यै^(१)र्द्योऽत्र तैलं न संस्पृशेत् ।
चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्याद्भुनापत्यवस्त्रायुषां” ॥

अथ पूर्णिमायामपि धनादिकामस्य ^(२)विधिविषेधाभावः ।
निषेधस्तु निष्कामस्य । तत्र विचादिनक्षत्रयोगेऽपि विहितत्वादेव
न दोषः । पर्येषेण हृदिःशेषनांशमक्षयवत् ।

तथा च श्रियाः पठन्ति,—

“दशम्यां तैलमस्पृष्ट्वा यः स्नायाद्विषयणः ।
यत्वारि तस्य नश्यन्ति चायुःप्रजायभोचलं” ॥

तदुपवासमात्रे नित्यप्रतषिक्ष्या काम्यप्रतानुष्ठानाभावे ^(३)बोधं ।

देवतः,—“शिरोऽभ्यङ्गावशेषेण तैलेनाङ्गं विलेपयेत्” ।

नेतिषमन्थः । शिरःकार्म्यार्थं पृथगेव तैलमित्यर्थः ।

“नर्वंदा ॥ तिलैः स्नानं पुण्यं श्यामोऽश्वीम्भुनिः” ।

इति वचनाद्विषेधाभावाच्च तिलपिष्टेन सर्वदिने स्नाने न दोषः

यत्तु चिन्तामणौ,—

“सप्तमी चाप्यमावास्याकंकांनिपदणेषु च ।

धनपुत्रकलचार्थं तिलपिष्टं न संस्पृशेत्” ॥

(१) येऽत्र तैलं न सेवते । (२) विधिवदलाविषेधाभावः ।

(३) बोद्धव्यं ।

तथा,—सर्वदा खानविधिपुण्यतावाक्यवलाङ्गनपुत्रकलचकामस्य
काम्यो निषेधः ।

यत्तु,—

“ प्रतिपद्यनपत्यः स्यात् द्वितीयाद्यामपत्रीकः ।

दशम्यामधनं खानं सर्वे क्षन्ति चयोद्गी ” ॥

तदारोग्यत्त्वानविषये राजमार्त्तण्डोपसंहारात्परमेव ।

शिष्टाः पठन्ति,—

“ श्रीकामः सर्वदा खानं कुख्यांढामलकै^(१)र्नरः ।

तुयथामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विश्रेयतः ॥

गङ्गान्नानाधिका धात्री प्रोक्ता माधववासरे ।

विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्त्राने न वै नृणां ” ॥

अथ विशेषः,—

“ नवम्यां दशमपञ्चम्यां मङ्गलान्तौ रविवामरे ।

चन्द्रसूर्यापरामे च खानमामलकैस्त्यजेत् ” ॥

एतच्च श्रीकामनाभावेऽवगन्तव्यं । इदं च मन्त्रापकर्षणखान-
व्यावश्याकर्त्तव्यत्वात्केलनिषेधदिने तिलपिष्टेनामलकपिष्टेन वा वशि-
रुद्रतोदकेन मन्त्रापकर्षणखानं कृत्वा माथाङ्गिकखानारम्भः कार्यः ।

दशः,—

“ चतुर्थे च यथा भागे खानार्थे मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि खानं शकृत्त्रिमे जले ” ॥

तत्र स्नानदेशाः प्रातःस्नानप्रकरणेनोक्ताः । नदीषु देवघाते-
खित्यादिना । तदुपलक्षणमहचिमे जल इति ।

कात्यायनः.— अतो नित्यं स्नानं नद्यादौ सृद्धोमययत्रकुश-
तिससुमतम आह्वयोदकान्तं गत्वा शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य प्रक्षाल्य
पाणिपादं कुशाग्रप्रज्ञैः वद्धजिखायज्ञोपवीतौ चाचम्यो^(१) ह्युहाति
तोषमामन्युर्ज^(२) “द्येते गतमिति” “सुमिच्छा न” इत्यपामञ्जलि-
मादाय “दुर्मित्या” इति द्वेषं प्रतिषिद्धेदमभिमहितस्तत्तरस्यां
द्विष्टि कटिवस्तूजंघ्ने वरुणौ करौ सृष्टा तिसः ^(३)प्रक्षाल्या-
चमनमस्योदकमाहभतेऽज्ञानि सृष्टेदं विष्णुरिति सूर्याभिसुखो
मञ्जोऽपो अमानिति ज्ञात्वा ^(४)दिवाभ्य इत्युत्तम्य निमज्ज्योन्म-
ज्ज्याचम्य गोमयेन विस्त्रिमे “स्नानश्लोक” इति ततोऽभिषिद्धेदमं
“मेघच्छण” इति “तिसृभिर्मापडदुत्तमं सुच्छन्ति” मावभृयेत्यन्ते
पैतृनिमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दर्भैः पावये “दापो हितेति” तिसृभि-
रिदमापो हविव्यति “देवीरापो” इति द्वाभ्यां । “अपो देवा-
द्रुपदा” दिव” जम्नो देवी” अपागुं समपो देवि पुनस्तु ज्ञे नवभि-
स्यत्पतिर्मेत्थोकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्यादावन्ते चान्तर्जलेऽधमर्षणं
चिरात्तर्जलेद्रुपदा वायं गौरीत्युत्थ^(५) वा प्राणायामं वा अग्निर-
स्कमोमिति विष्णोर्वा स्मरणं ।

योगी याज्ञवल्क्यः.—

“सृद्धोमयतिकान् दर्भान् पुण्याणि सुरभीणि च ।

(१) रुद्धौति ।

(२) प्रक्षाल्याचम्य नमस्योदकं ।

(३) उदिदाभ्य ।

(४) गैरिति वा अक्षं वा ।

आहरेत् स्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शुचिः ॥
 गत्वोदकान्तं विह्व^(१)तुमास्याष्येतत् पृथक् चितौ ।
 त्रिधा कुर्यान्मृदनां तु गोमयं च विचक्षणः ॥
 अधमोत्तममध्यानामङ्गानां चास्ननं तु तैः ।
 भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् चास्ननं मृदसङ्करः ॥
 अद्भिर्द्विजैश्च चरणौ प्रचाख्यास्य वै शुचिः ।
 एवं हीतिरुपशोयमुपस्थाय प्रदक्षिणं ॥
 आवर्त्तयेत्तद्दुर्कं ये ते शतमिति शृणु ।
 सुमिथ्या न इत्यञ्जलिमुद्धरेद्देवतं मरेत् ॥
 सुमिथ्या न इति देव्यां ध्यायं चापः प्रसेषयेत् ।
 अद्भिर्द्विजैश्च गात्राणि क्रमशः स्ववनेजयेत् ॥
 एकया तु शिरः चान्य द्वाभ्यां नाभेरधो^(२)ऽपि च ।
 कटिवस्त्रुजघ्ने च चरणौ च विभिस्त्रिभिः ॥
 प्रक्षाल्य हस्तावापस्य नमस्कृत्य जलं ततः ।
 यत्किंचिदिति मन्त्रेण नमस्येत्प्रयताञ्जलिः ॥
 यत्र स्नाने^(३) तु यत्तौघे नदी पुण्यतमा तु या ।
 तां ध्यायेत् मनसा वाद्यादन्यचेष्टं विचिन्तयेत् ॥
 गङ्गादिपुण्यतौर्यानि कृत्विमादिषु सम्मरेत् ।
 सदुत्तममिति विशेषात्तप्त्वनं प्राङ्मुखः शुचिः ॥
 येन देवाः पवित्रेति कुर्यादाम्बानं त्रिभिः ।

(१) विवह्व- ।

(२) रथोपदि ।

(३) म्याने ।

महाव्याहृतिभिः पद्यादावामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥
 आसमेत मृदङ्गानि इदं विष्णुरिति नृचा ।
 भास्कराभिमुखो मञ्जेदापो छाष्मानिति नृचा ॥
 ततोऽवष्टय गात्राणि निमज्जोन्मज्ज्य वै पुनः ।
 आसस्य गोमयेनापि मानस्तोक्त्वा समासमेत् ॥
 ततोऽभिषिंषेन्मन्त्रेणु वारुणैश्च यथाक्रमं ।
 इमं मे वक्ष्य इत्यृग्भ्यां तन्नः मत्वन्न इत्यपि ॥
 आप उदुत्तममिति मुञ्चत्वावभृशेषु च ।
 अभिषिष्य तदात्मानं निमज्जोन्मज्ज्य वै पुनः ॥
 दर्भैश्च पाषथेन्मन्त्रैरलित्तैः पावनेः शुभैः ।
 आपोद्विष्टेति तिस्रभिरिटमापोऽविष्णतौ ॥
 देवीराप इति दाभ्यामापोदेवा म इत्यृचा ।
 द्रुपदादिव इत्यृचा शशोदेवीरणां रमं ॥
 आपोदेवो पावमान्यः पुनं प्वादाहतेन च ।
 चित्पतिर्मेति च शमेः पाद्यात्मानं समाहितः ॥
 जलमध्य स्थितो विप्रः शुद्धभावे हरिं स्मरन् ।
 ऋकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या च समाहितः ॥
 आटावन्ने च कुर्वीत अभिषेकं यथाक्रमं ।
 अपां मध्ये स्थितश्चेवं मार्जनं च विधीयते ॥
 अन्तर्जले जपन्मग्नस्त्रिलत्वमघमर्षणं ।
 द्रुपदां वा चिरादृत्य अयं गौरितिवच्युचं ॥

(१) पुनन्वादात्पृथो न वा ।

हुंसः शुचिषदितृचं त्विरावृत्य जपेदथ ।
 अन्यानि चैव सूक्तानि स्मृतिदृष्टान्वनुस्मरेत् ॥
 मध्याह्निं मप्रणवां गायत्रीं त्रिजपेदथ ।
 आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययं ॥
 विष्णुरायतनं ह्यापः स ह्यपां पतिरुच्यते ।
 तस्यैव सूत्रवस्त्रेतास्तन्नात्वं ह्यप्सु संस्मरेत् ॥
 नरादपः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृतः ।
 ता एवास्यायनं यस्माप्तेन नारयणः स्मृतः ॥
 यो हि प्रतीनां देवानां यमस्य नियमस्य च ।
 भोक्ता च यज्ञतपसां योगिनां श्रेय एव च ॥
 ध्यायेन्नारायणं देवं ज्ञानादिषु च कर्मसु ।
 प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् ॥
 प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रप्यवेताध्वरेषु यत् ।
 स्मरणादेव तद्विष्णोः मग्नूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेत्पु पुनः पुनः ।
 मृद्धिरद्विद्य कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥

इति शङ्खवचनात् स्वानस्य प्रागेवाधमोत्तममध्यमाङ्गसामनं
 मृदा कृत्वा गोमयेनापि कर्त्तव्यं एतदनन्तरमेव (१) प्रभाते विद्य-
 मानेत्येवं स्वानोपक्रमविधानादिति वदन्ति । तेन एकथा ॥
 प्रिरःसाकमं इत्यादिषाकमानन्तरं स्वानमध्यगतमत्यवगन्तव्यं ।
 “ततोभियेन्मन्त्रेण वारुण्यैय यथाक्रम”मित्यत्र त्वं नः सर्वं न

दत्त्यनयोरधिवहणत्वात्सृष्टिन्यायेन वारुणावारुणमसुदाये वारुणशब्दः,
क्रमकथनादेव मन्त्रक्रमप्राप्तेर्यथाक्रममिति प्रतिवचनं । अभिषेकस्य
प्रति मन्त्रं भेदकप^(१)नाय, अन्यथा हि मन्त्रवज्रत्वस्य विशचितत्वा-
दष्टमन्त्रकरणक एवाभिषेकः स्यात् ।

यथाक्रमं इत्यस्य लिङ्गस्थानन्यगतत्वात् तद्भेदः । सूषंस्याभि-
सुषो मञ्जेदिति तडागादिपरं ।

स्रवस्तुत्रोतः स्थित इति गरुडपुराणवचनादिति सक्तौधरः ।

शङ्कः,—

“ क्रियाज्ञानं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

मृद्भिरङ्गिषु कर्त्तव्यं त्रौचमादौ यथाविधि ॥

जले निमग्नस्तन्मञ्ज्य क्षपस्पृश्य यथाविधि ।

तीर्थं स्यात्वाहनं कुर्व्यात्तत्रवक्ष्याम्यतः परं ॥

प्रपद्ये वह्णं देवमग्नीं पतिमुष्मिन्तं ।

शाश्वितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुचये ॥

तीर्थं मावाहयिष्यामि सर्वाप^(२)दिनिमृद्वनं ।

शाश्विथमस्मिन् वै तीर्थे भवती मदनुपहात् ” ॥

अयं चावाहनमन्त्रः । याज्ञवल्कीये खानेऽन्तरानुरक्ते^(३)रवगन्तव्यं
माकांक्षत्वात् । शौधाचनः,— “हस्तौ प्रक्षान्त्य कर्मण्डलुं सृष्टिपण्डं च
परिगृह्य तीर्थे गत्वा त्रिः पादौ प्रक्षालयेत्त्रिरात्मानमथ हैति

(१) भेदज्ञापनाय ।

(२) सर्वापविनिमृद्वनं ।

(३) याज्ञवल्काखानेऽवावाहने मन्त्रान्तराख्यत्तोरवगन्तव्यमाकांक्षि-
नत्वात् ।

भुवते ग्गगानमपोदेव गृहं गौष्ठं चैवं च ब्राह्मणाः (१)प्रवाह्य तु
पादौ नान्तः प्रवेष्टव्यं ।

यथाऽम्भोभिरभिपद्यते,

“द्विरण्यगृहं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचत ।

धन्मयाभुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ॥

यस्मान्मे मनसा वाचा कर्मणा दुष्कृतं कृतं ।

तत्र इन्द्रो वरुणो वृहस्पतिः सविता च पुनः पुनः” ॥

तत्र पादप्रवाहनायें जलप्रवेशमन्त्रश्च । साक्षात्प्रवाहदेव याज्ञ-
वल्क्यस्नानविधिना गृह्यते ।

पद्मपुराणे,—

“नेमन्त्र भावशुद्धिश्च विना स्नानं ॥ विद्यते ।

तस्मान्मनोविशुद्धये स्नानमादौ विधीयते ॥

अनुवृत्तैरवृत्तैर्वा जले स्नानं समाचरेत् ।

(१) इदं प्रकल्पयेद्विद्वान् मुनमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

ॐ नमो नारायणायैति मुनमन्त्र उदाहृतः ।

दर्भपाणिस्तु विधिना स्नाचान्तः प्रयतः शुचिः ॥

चतुर्हस्तममायुक्तं चतुरस्र समन्ततः ।

प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विषधणः ॥

विष्णोः पटप्रसूतासि त्र्यम्बको विष्णुपूजिता ।

पाद्भि मन्त्रेणमस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥

तिस्रःकोट्योऽर्हकोटौ च तीर्थानां वायुरमवीत् ।

देवि भुवन्तरौचे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ! ॥
 नन्दनीत्येव ते नाम देवेषु नन्दिनीति च ।
 मन्दा पृथ्वी च शुभगा विश्वकाया त्रिवाशिता ॥
 विशाधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
 जेमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
 भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी ।
 गङ्गे देवि नमस्तुभ्यं प्रसीद परमेश्वरि ! ।
 पतानि पुष्पनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ॥
 भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा चिपचगामिनी ।
 सप्तवाराभिजप्तेन करसंपुटयोजितः ॥
 मूर्द्ध्नि कुर्वाण्णलं भृथः त्रिस्रतुः पञ्च सप्त वा ।
 स्नानं कुर्वाण्मृदा (१)नेन शामन्तु तु विधानतः ॥
 अश्वकान्ते रथकान्ते विष्णुकान्ते वसुधरे ।
 मृत्तिके हर ने पापं वन्धया दुष्कृतं कृतं ॥
 उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन प्रतवाडना ।
 नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारिणि सुप्रते ॥

अयं स्नानविधिर्वेदमन्त्रशून्यत्वात् सर्ववर्णसाधारणः । शूद्रस्यापि
 पुराणमन्त्रेण सदृशाधिकारादित्याहुः । वस्तुतस्तु “तूष्णीमेव हि
 शूद्रस्य स नमस्कारकं स्मृतं”मिति वचनाद्यम इत्युक्त्वा मध्वनमात्रं
 शूद्रस्यैत(१)सङ्गीधरः । अत्र तीर्थकल्पनसाक्षात्तनाद् याज्ञवल्क्योप-

स्वानेऽपि याज्ञं । मङ्गाश्रवण^(१)मन्त्रोऽपि तीर्थश्रवणे प्रवर्तते ।
मङ्गवारं जलाभिषेकस्त्वभिषेकान्तरादिसङ्कलान्न प्रवर्तते अनुक-
मन्त्रके मृद्गृहणे अश्वक्रान्ते इत्ययमपि मन्त्रः प्रवर्तत इति वदन्ति ।

वशिष्टः,—

“ अक्षग्निसर्वाचयेत् स्वामं मध्याह्नात् प्राग्विप्रेषणः ।

प्रथमो मृदमादाय दुर्गमाचं^(२) च गोमयं ॥

स्थापयित्वा तथाचम्य ततः स्वामं समाचरेत् ।

मृदैकधा शिरः चाल्य द्वाभ्यां नाभेरथोपरि ॥

अधश्च तिसृभिः कायमधः पादौ तथैव च ।

प्रचान्ध सर्वकायं च द्विराचम्य यथाविधि ॥

ततः संमार्जनं कुप्यांश्चूदा पूर्वं तु मन्त्रवित् ।

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुधरे ॥

मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं ।

सङ्कृतामि वराहेण हृष्येण शतवाजना ॥

मृत्तिके त्वां प्रगृह्णामि प्रजया च धनेन च ।

मृत्तिके ब्रह्मदत्तामि काश्रपेनाभिमन्त्रिता ॥

मृत्तिके जहि मः सर्वं यन्मया दुष्कृतं कृतं ।

मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥

पुमस्य गोमयेनैवमघमपमिति मुवम् ।

अघमपं परन्तीनामौषधीनां रमं वने ॥

(१) मङ्गाश्रवणमन्त्रोऽपि ।

(२) दूर्वांमदि ।

(१)श्रामासृषमपखीनां (१)पतितं कायशोधनं ।

(२)तस्यै रोगांश्च शोकांश्च पापं मे नुद गोमय ! ॥

काण्डात्काण्डादिति दाभ्यां दूर्वयाद्दुर्मयस्यृश्रेत् ।

कृत्वैवं मार्जनं मन्त्रैरयकान्तादिभिस्ततः ॥

"ये ते' शत"मिति दाभ्यां तीर्थाभ्यावाहये^(३)त्युनः ।

कुरुत्वेभ्यगयागङ्गाप्रभामपुष्कराणि च" ॥

अथ मधाङ्गात्, प्रागिति चतुर्थभागोपलक्षणं, अतएव क्रम-
विधानमात्रं स्नानादौर्ना न कालविधानमिति भ्रमो न कर्तव्यः ।
गोमयासृषमकाले क्रियमाणानुवादिसम्बन्धो अयमपमिति याज्ञ-
वल्क्ये गोमयासृषे माकाञ्चलात्प्रवर्तते मानस्योक इति मन्त्रस्य
मन्त्रकरणमन्त्रत्वेन विरोधाभावात् । काण्डादिति दाभ्यां दूर्वा-
मार्जनमधिकत्वात् याज्ञवल्क्ये वैकल्पिकं ।

याज्ञवल्क्यः—

"सन्ध्याचयं तु कर्त्तव्यं द्विवेनात्मविदा सदा" ।

तथा,—

"पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री भावित्री मध्यमा स्मृता" ।

मध्यमां सन्ध्यामभिधाय शङ्खः,—

"एव एव विधिः प्रोक्तः मन्ध्यवोस दिजातिषु ।

तस्यां मध्यमसन्ध्यायां भावित्री दिजपत्तम । ॥

युवतीं शुक्रवर्णां च सारूढ्यां चतुर्भुजां ।

(१) तासा ।

(२) यवित्रं ।

(३) त्वं मे ।

(४) शतः ।

शुक्लवामदयोपेतां तार्क्ष्ण्यगतां शुभां ॥
 ब्रह्मचकगदापद्मधारिणीं विष्णुदेवतां ।
 विष्णुलोकनिवासां तामाद्यान्तीं सूर्यमण्डलात् ॥
 रक्ता भवति गायत्री सावित्री शुक्लवर्णिका ।
 इति अथ सूर्यमण्डलादिति मन्त्रन्यर्चे पश्यमी” ।

योगीशान्नवस्वः—

“ आचम्य पश्चादात्मानं चिराचम्य जनैरमृन्^(१) ।
 अथो^(२)पतिष्ठेदादित्य^(३)मूर्ध्नि पुष्पान्वितं जलं ॥
 प्रक्षिप्योदयमुदत्यं चित्रं तच्चतुरित्यपि ।
 ईशः शुचिषदेतानि पावनानि शुभानि च ॥
 एतच्छपेदूर्ध्वाङ्गः सूर्यं वीक्ष्य ममाहितः ।
 गायत्र्या च यथाशक्ति चोपन्यस्य दिवाकरं ॥
 विभ्रादित्यमुवाकेन सूक्तेन पुरुषस्य च ।
 शिवसंक्रम्येन तथा मण्डलम्राज्ञापेन च ॥
 दिवाकीर्त्तयेत् मौर्यैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तिः ।
 जपयज्ञो हि कर्त्तव्यः सर्व^(४)यज्ञप्रण्यौतकैः ॥
 पवित्रैर्विधिद्युन्यैर्गृह्योपनिषदा तदा ।
 अध्यात्मनिष्ठा विविधा जप्तव्या जपमिदुषे ।
 प्रदक्षिण ममामाद्य नमस्तुत्योपवेश्य च ॥

(१) रमृन् ।

(३) मूर्ध्नि ।

(२) अथोपतिष्ठे ।

(४) वेद ।

दर्भेषु दर्भेषाणिः स्यात् प्राञ्जुखसु हताञ्जलिः ।
 स्त्राधार्त्तन्तु यथाशक्ति बह्व्ययार्त्तमाचरेत् ॥
 शकेशादानस्त्राये च परमं तथ्यते जपः ।
 यः अद्भुया द्विजोऽधीते स्त्राध्यायं शक्तितोऽन्वहं ॥
 आदावारभ्य वेदे तु स्वात्तोष्युंपरिक्रमात् ।
 यद्धीतेऽन्वहं शक्त्वा स स्त्राध्याय इति कृतः" ॥

तत्र मध्याह्नसन्ध्यायां जप्ताञ्जलि^(१)प्रक्षेपपुष्यान्वितत्वनिश्चयः ।
 यत्प्रदक्षिणं^(२)प्रकामति तेन पापानमवधुन्वन्तीति तैत्तिरीयश्रुतौ
 वाक्यश्रेषे उच्यन्तमन्तं यातुमितिअवणान्मध्याह्नसन्ध्यायां प्रदक्षिणं
 समन्तकं नामौदित्याहुः । तथाप्यतिदेशात्प्रवर्त्तते इत्यन्ये शिव-
 मंजुष्यस्य मध्याह्नितमसिद्धच्छकुषुहं । मण्डलमाह्वयं वक्षेत्सप्तलं
 तपतीत्यादिकाण्यप्रसिद्धं । दिवाकीर्त्या । रुद्राध्यायाडिमन्त्रा-
 श्रध्वेहप्रसिद्धाः ।

सौराः । कदाचनस्तरीरमि । कटाचनः प्रथममि । यज्ञो
 देवनामिति चथो याज्ञाः । अन्ये पवित्रमन्त्राः । अघमवैजप्रभृतयः ।
 गृह्योपनिषदाः । साक्षाद्गृह्यप्रतिपादकवेदभागेन । अध्यात्मविद्या
^(१)द्विविधाः । मृगजन्तुवरापि । अथ जपयज्ञपदं श्रुतिपरं ।
 आदावुपस्थानामिधानात् । दर्भेषाणिः पवित्रोपग्रहस्थतिरिक्त-
 दर्भत्रयहस्तः ।

प्रदक्षिणमस्कारोपवेशनादिमह्वयज्ञाहं । तेन कालान्तरे

(१) प्रक्षेपेत् ।

(२) प्रकामन्ति ।

(३) द्विविधाः ।

ब्रह्मयज्ञे । अत्र न भवति । यत्र कर्त्तव्यस्तत्र भवति । पैठीनसिः--
 माविद्या मानसेन स्वाध्यायेन जपो व्याख्यायते । जपयज्ञश्च ।
 जपः । इतरमन्त्रजपः । जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः । यथा स्वाध्याये
 मानसो माविद्या इति कर्त्तव्यता क्लृप्तं च । तथा ब्रह्मयज्ञोऽपीति ।
 कात्यायनः । प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेद्दर्भेषु दर्भपाणिः
 स्वाध्यायं च यथाशक्त्वा वारभ्य वेदं । आपस्तम्बः । तस्य विधिः^(१)र-
 क्तप्रतराग उदकान्तं गत्वा प्रातः शुचौदेशे अधीषीत् । यथा ।
 स्वाध्यायमुत्कृजन् वाचा मनसा वाऽनध्याये । यद्वधीतं तत्र ज्ञानम्
 वाचाधीयात् । मनसाऽनध्याये तैत्तिरीययुतौ ब्रह्मयज्ञेन दक्ष-
 माणः । प्रार्थां दिशि घामाङ्गच्छति । दर्शं उदीच्यां प्रागुदीच्यां
 वोदित्यादित्ये दक्षिणत उपनीयोपविश्य हस्ताववनेनिज्य चिरा-
 चामेत् द्विः परिमृज्य मल्लदुपस्पृश्य शिरस्यधुपा नामिके श्रोत्रे
 हृदयमालभ्य यत्र चिराचामति तेन अक्षः प्रीणाति यद्द्विः परि-
 मृजति । तेन यजुषि यत्सकृदुपविशति यत्सकृदुपस्पृशति । तेन
 मामानि । यत्सकृत् पाणिपादौ प्रोक्षति । यच्छिरस्यधुषी नामिके
 श्रोत्रे हृदयमालभते । ते अथवाङ्गिरसो ब्राह्मणानितिहामग्नि
 पुराणानि कल्पनगाथान् मारायण मा प्रीणाति ।

दर्भाणां बहुकृपास्तोर्योपस्थं कृत्वा प्रागाग्नीनः स्वाध्यायमधी-
 यीत् । तथा तत्रैव, दक्षिणोत्तरी पाणिपादौ कृत्वा न पवित्रा
 वोमिति प्रतिपद्यते । तदै यजुस्त्वर्थो विद्यां प्रत्येषावाचो तत्

परमव्यं । यथा भूर्भुवः स्वरित्यादिह्यै तदै वाचः मत्यं यदेव
 वाचः मत्यं तत्संयुक्ताय सावित्रीं त्रिरन्वहनकोरुंशोनवानं । सवि-
 तास्त्रियः प्रसवितास्त्रियमवाप्रोत्पयो प्रमातदेव प्रतिपदाकृन्दाऽमि
 प्रतिपद्यते । यामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत । दिवा नक्तं वाद-
 द्याश्रीचाहेय उतारखे उत वाचोतिष्ठन्नुतामीन उत शयानो-
 ऽधीयीतेव स्वाध्यायं तपस्वी पुण्यो भवति य एवं विद्वान् स्वाध्याय-
 मधीते । नमो ब्रह्मणे, नमोऽग्नये, नमः इत्यिष्ये, नम आसधीभ्यो,
 नमो वाचे, नमो वाचस्यते, नमो विष्णवे, नमो वृक्षते, करोमि
 मध्यन्दिने प्रवृत्तमधीयीत । नमो ब्रह्मणे इति परिधायतिरन्वाह-
 उपसृष्ट्य गृह्णाणेति नमो यत्किञ्चिद्ददाति वा दक्षिणा । तत्र
 यामे मनसाऽधीयीतेति विशेषः । अरण्ये उच्चैरित्यनुवादः ; रात्रौ
 मनसा वाचा वेति विकल्पः । रात्रिरपि ब्रह्मयज्ञस्य एकः कालः ;
 शेषं प्रयोगकाले व्याख्यास्यामः । स चार्वाङ्क् तर्पणात्कार्यः ।
 पश्चादा प्रातराहुतेः । वैश्रदेवावसाने वा, नान्यथोक्तनिमित्तत्वा-
 दिति कन्दोमपरिशिष्टाक्कास्यस्य सृष्टुकं, रात्रौ देवाः कालः
 सृष्टुकः, अतपद्यश्रुतिः,—अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वे ब्रह्मयज्ञः ।
 यावन्तः वाता इमां इत्यिषीं विभेन पूर्णां ददन् लोकं जयतीति
 तावन्तं । जयति भूयाऽ स वाचयं य एवं विद्वानहरहः ।
 स्वाध्यायमधीते तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ।

पय-आहुतयो इत्या(१) एता देवानां यदृचः स एव एव
 विदानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते पय-आहुतिभिरेव तदेवाऽसर्प-

यति^(१) योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाग्निः पुण्याभिः
संपतद्भिर्घृतकुक्ष्यामधुकुक्ष्यापितृस्वधामभिवहन्ति ।

आज्याहुतयो हवा एता देवानां यद्यजुष्मि स य एवं विद्वान्
यजुष्म्यहरहः स्वाध्यायमधीते आज्याहुतिभिरेव तद्देवाः तर्पयति
त एनं तप्ता-इत्यादित्यमानं^(२) । एवं सोमाहुतयो हवा एष देवानां
य मामानि, स य एवं विद्वान् मामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते
सोमाहुतिभिरेव तद्देवाः तर्पयति ; त एनं तप्तास्तर्पयन्ति इत्यादि-
मानं । मेद-आहुतयो हवा एता देवानां यद्यवाङ्गिरमः स य
एवं विद्वानयवाङ्गिरमोऽहरहः स्वाध्यायमधीते मेद आहुतिभिरेव
तद्देवाः तर्पयति, त एनं तप्तास्तर्पयन्तीत्यादि ममानं । मधा-
हुतयो हवा एता देवानां यवकुशममानि विद्यावाक्ये वाक्यमि-
तिहामपुराणं गाथाम^(३)राघः स इत्यादि । तथा, स वेदपि
प्रवल्गमिव स शक्रुयादप्येक वेदपटमधीयीतैतन्नथाभूतेऽप्यो न
शौचते, तथा, यदि हवा अयमक्रोऽलंकृत सुहितः सुखे प्रयते
प्रयानः स्वाध्यायमधीत अहैव^(४) स नसापेभ्यस्तप्यते (५) यदद्यवा अयं
इन्दमः स्वाध्यायमधीते न तेन हेवास्य यशक्रतुनेष्टं भवति, तथा,
तप्तादप्युच वा यजुर्वा माम वा गाथा वा कुम्भ्यां^(६) वाभिद्या-
हरेद्भूतस्य श्वश्वेदाय, अतः एष-आहुतिभिरेव तद्देवाः तर्पय
इत्यादेर्यवा^(७) इत्य, न च रात्रिमववत्फलमावे यो निर्देशादि-

(१) त-एनं तप्तास्तर्पयन्ति ।

(२) इत्यादिमानं ।

(३) न— ।

(४) अ्यां हवः ।

(५) यद्यदाहं ।

(६) पुण्या वा ।

(७) अर्घवाहुतं ।

त्यर्थं^(१)वादमेव फलं स्यादिति वाच्यं, पुरोज्ञानिष्पत्तिद्वारा
 क्रतुफलनिराकांक्षप्रयनादेर्यज्ञपतिमेव प्रजया पशुभिश्च प्रथयति
 इत्याद्यर्थवादोक्तफलानाकांक्षवत् दुष्टरूपक्रतुज्ञानाभ्यामद्वारा क्रतु-
 फलसिद्धिर्निराकांक्षत्वेन क्रतुपरभागाध्ययनस्यार्थवादीनां तु फला-
 कांक्षाभावात् । तदुक्तं महाशार्यैः,—

“कर्माभ्यामाहुमन्भानं विध्यर्थश्चाव गम्यते,” इति ।

यत्प्रयत्नेधादिभागस्य ब्राह्मणेनाध्ययनं तस्यादृष्टकल्पनावशकत्वेन
 तेन तेनेहैवास्तु यज्ञक्रतुगेष्टं भवतीति क्रतुफलमेव स्वल्पतरं
 कल्प्यते इति न ह्यतकुल्यादि फलं । यदा का ते च वाच्यं न
 ह्यविद्वान् विहितो भवतीत्युक्तदिशा श्रुत्विविद्वत्ताया अपि
 कर्माङ्गत्वात् कर्मविधिभिन्नस्याप्यपेक्षितत्वेनात्विज्वाये ब्राह्मणस्याद्य-
 नेधादितुल्यप्रज्ञयज्ञाभ्यासः । अथ यथादौगा कथंचिदपि दृष्टार्था-
 सम्भवेन तदध्ययनप्रज्ञयज्ञस्यापि क्रतुकर्ममेव किंचिदर्थफलं कल्प्यते,
 तत्र फलभावे षो निर्देशादिति न्यायात्, न चैकस्य विधेः पुरुष-
 भेदबोधकत्वमदृष्टतरं । प्रारब्धकाम्यस्य वैशुष्ये समापनविधेः तत्-
 फलकामं प्रति तत्फलबोधकत्वमन्यपापचयफलं प्रति बोधकत्व-
 मिति महाशार्यैरेवोक्तत्वात् नानाशास्त्रोचनानाविधानात् कश्चाच्चत्
 प्रतिफलभेदबोधकत्वाच्चेति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“वेदायर्षपुराणानि येतिष्ठामानि शक्तिः ।

(१) दञ्जुतै — ह्यनुमानं— स्यादित्युक्तं । निशाश्रीवादिकमेकफलं
 स्यादिति वाच्यं ।

जंपयजार्थमिद्वयै विद्यां चाध्यात्मिकौ जपेत् ॥ ।

एवं क्रमेण वेदाध्ययनशक्तो “ब्रह्मयज्ञे जपन् सूक्तं पौरुषं
चिन्तयन् हरिं” इति तावन्मात्रस्य जपः ।

अन्यच्च,—

“अनुष्टुप् त्रिष्टुप् गायत्री विज्ञेया सा शताक्षरा ।

शताक्षरां समावर्त्य चतुर्वेदफलं लभेत् ॥”

अनुष्टुप् त्र्यम्बकः, त्रिष्टुप् जातवेदाः ।

याज्ञवल्क्यः,—

“गायत्रीमि^(१)त्यधिकृत्य विज्ञेया सा शताक्षरा ।

शताक्षरां समावर्त्य चतुर्वेदफलं लभेत् ॥”

बौधायनः,—

“प्रणवो व्याहृतयः सावित्री^(२)त्येते पञ्च ब्रह्मयज्ञा अहरश्च
ब्राह्मणं किल^(३) पावयन्ति,” आपस्तम्बः,—“भूर्भुवः, स्वः, मृत्यं तप
अद्वायां जुहोमीत्येते जेषाम्य तद्दहः स्वाध्यायः समाप्तो भवति।
आयर्वणीयतापनीयश्रुतौ,—“यः प्रणवमधीते ॥ सर्वमधीते एते
सर्वे अग्रजस्य कल्प्याः । तर्पणं, शातानपः,—

“तर्पणं तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्वातको दिजः ।

देवेभ्यश्च पित्रेभ्यश्च पित्रेभ्यश्च यथाक्रमं ॥”

शुचिर्मन्त्रस्त्राणादिनापीति ऋषीधरः । एवं प्रधानतया
तर्पणमुक्तं प्रत्यहमिति वचनान्वित्यं ।

(१) गायत्रीमधिकृत्य ;—“मंत्रिकाया चतुर्माहता— ।

(२) सावित्रीत्येषां च— ।

(३) किन्विधानं ।

मनुशातातपयाज्ञवल्क्याः,—

“यदेव तर्पयत्यग्निः पितृन् खात्वा द्विजोत्तमः ।
तेनेव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलं” ॥

तर्पणाधिकारे कन्दोगपरिशिष्टे,—

“कायां शयञ्जे रदातपानैः,
पथःपिपासुः बुधितो यथाश्रं ।
वालो जनिर्षी जननी च वालं,
योषित् पुमांश्च पुरुषश्च योषां ॥
तथा सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
विप्राद्युदकमिच्छन्ति सर्वे ह्युदककाञ्चिणः ॥
तस्मान् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैरेषा ।
पुष्यते ब्राह्मणः कुर्वन् सर्वमेतद्भवन्ति हि” ॥

विष्णुः,—

“खातस्त्रार्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमस्त्रश्च एव क्षुप्यात् परि-
वर्षितशामाश्वेत्तीर्षतीरमुत्तीर्य” ।

पद्मपुराणे,—

“देवान् ब्रह्म ऋषीन् सर्वान् तर्पयेदसतोऽकैः” ।

श्रवता यवाः,—

यदाभि^(१)तर्पयेद्देवानिति कन्दोगपरिशिष्टात् ।

शंखलिखितौ,— “नेष्टकापिते पितृन्तर्पयेत्” ।

स्वाधी तडागोदकपानकूपेषु पंच चीन् पिण्डानुद्धृत्य देव-
पितृस्तर्पयेत्” ।

उशनाः,—

“न वेष्टितशिराः कृष्णकाषायवाससा वा पिष्टतर्पणं कुर्यात्” ।

शंखः,— “स्वातः हतजपोऽन्तर्जानुददकुखथ दिव्येन तीर्थेन
देवानुदकेन तर्पयेत्” ।

तथा,—

“विना रूप्यसुवर्णं विना तास्रमयेन वा ।

विना दर्भेय मन्त्रेय पिष्टणां नोपतिष्ठते ॥

सुवर्णरजताभ्यां तु शङ्खेनोदम्बरेण वा ।

दत्तमचयता याति पिष्टणां तु तिलोदकं ॥

हैमेन सह यद्दत्तं क्षीरेण मधुनायथा ।

तदयच्छयतां याति पिष्टणां तु तिलोदकं” ॥

अथ सौवर्णेन पात्रेण रजतौदम्बरशङ्खेन पात्रेण शङ्खेनायुदकं
पिष्टतीर्थं स्पृशन् दद्यादिति शङ्खेनैवापीत्यभिधानात् । सुवर्ण-रजत-
तास्रशङ्खानां प्रत्येकं समस्तेन वा यथासम्भवमद्भुतं मधुक्षीरचन्द-
नानां गुणफलार्थेन तर्पणमन्त्रः पिष्टतीर्थं स्पृशन्निति पात्रेणापि
दाने यथा पिष्टतीर्थं जलमंगी भवति तथा कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

“सौवर्णं रजतं तास्रं भुष्यं पात्रं प्रकौर्त्तितं ।

तद्भावे स्मृतं पात्रं भवते यत्र धारितं” ॥

नारिकेलकाष्ठादिपात्रमित्यर्थः ।

ग्रंथः,—

“चातः स तर्पणं कुर्वात्पिट्ठं तु तिलाभ्रपा ।
पिट्ठलोकमवाप्नोति प्रीणाति च यथा पिट्ठन्” ॥

मरीचिः,—

“मुक्तदस्तं तु दातयं न मुद्रां तत्र धारयित् ।
वामहस्ते तिसान् पाद्याम् मुक्ता दस्तं तु दक्षिणं” ॥

मुद्रा तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोग इति लक्ष्मीधरः. एवं मुक्तदस्त इत्यनेन मुद्रानिरासनाद्यैव विवरणं न मुद्रां दर्शयेदिति मध्यमाङ्गुष्ठादि-संयोगस्य प्राप्तेरेव निषेधः । पिट्ठतीर्थलाभाय तर्जन्या एव दानौचित्यात् ।

योगियाश्वल्क्यः,—

“यदुद्धृतं प्रविशेदौ तिसान् संमिश्रयेत्सैः ।
अतोऽन्यथा तु शब्देन^(१) तिसा पाद्या विचक्षणैः” ॥

मानेन वामहस्तास्य तिस्रप्रक्षेपकत्वमुच्यते, किन्तु वामहस्ते तिला पाद्या इति मरीचिविचक्षणादधिकरणत्वं तद्यमित्यर्थः यदुद्धृतं कूपादितः पाचान्तरे स्थापितं नद्यादेर्वा पात्रेण हस्ते गृह्येतं किंचेत्तदा जले कूपोद्धृत-जलपूर्ण-भृशियुष्पात्रगते जले नद्या-गुद्धृततर्पणपात्रे वा जले तिसान् मिश्रयेदुद्धृतपदस्थाविशेषात् ।

अतोऽन्यथा । यदा पाचामेदेन भृशियुष्पात्रगते जले अत्र-लिस्य-पात्रगतजले वा मिश्रणं न संभवति तदा जलपट्टणात्पूर्वं

(१) दर्शयेत् ।

(२) सव्येन ।

वामहस्तभागे तिलान् दक्षिणहस्तेनैव स्थापयित्वा जनाञ्जलिं
गृहीत्वा तर्पणं कार्यं, एवं सर्वं दुष्टार्थत्वे नियममात्रविधाना-
न्मघुलं । कृपोद्भूतभूमिष्ठपात्रगते अनेकाञ्जलिं तर्पणार्थं सृष्टदेव
जलेन मिश्रणस्य तत्र न्यायभिद्धत्वात्, तेन कृपोदकभूमिष्ठपात्रा-
त्पात्रं विनाञ्जलि^(१)ग्रहणेऽपि न वामहस्ताधारकतिलग्रहणपूर्वकं
जलग्रहणं, भूम्यपात्रतिन्नेनैव सति कालशुद्धौ प्रयोगविधे^(२)र्व्यापारा-
न्तरप्रवेशामहनात् "अङ्गस्यैर्न तिलैः कुर्याद्देवता-पिष्टतर्पणं,"
इति स्मरणाद्पूर्वादेौ स्थापनीयं । तिलसंख्यानियमे मानाभावात्
कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन बडवचनस्य चिध्वेव चरितार्थत्वं, अधिक-
प्रवेशे तस्यानङ्गत्वादेव न दोषः ।

"तिलैः सप्तेषुभिर्वापि समवेतात्मनाञ्जलीन् ।

भक्तिमघः समुद्दिग्ग्य भुव्यस्माक प्रदाम्यती"ति विष्णुपुरा-
णीयं । अङ्गामश्रवे प्रत्याज्ञाततर्पणविषयं, न तस्येह असङ्गः ।

मरौचिः—

"तिलानामप्यलाभे तु सुवर्णरजतान्वितं ।

तदभावे निपिञ्चेत दर्भैर्मन्त्रेण नाप्यथ" ॥

अङ्गा^(१)मश्रवे प्रधामानुष्ठानात् प्रत्यवायपरिहारात् ।

अङ्गवैगुण्येऽपि यद्यपि न दोषस्तथापि विज्ञेयाभ्यनुष्ठानादभि-
मत्तमात्रयुक्ततर्पणेऽपि पापक्षयरूपफलमपि भवतीत्यवगम्यते ।

(१) अङ्गलिना ।

(२) प्रयोगविधिना ।

(३) तत्रामश्रवे ।

अत्र पठन्ति,—

“ पित्र्याह्ने रवौ शुक्रे सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
 संक्रान्त्यां जन्मदिवसे न क्षुर्यात्तिलतर्पणं ॥
 अयमे विपुत्रे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 उपाकर्माणि शोत्सर्गं युगादौ पित्र्यामरे ॥
 रविशुक्रदिने वापि न क्षुर्येत्तिलतर्पणं ।
 तीर्थं तिथिविज्ञेये च गङ्गाद्यां प्रेतपक्षके ॥
 निषिद्धेऽपि दिने क्षुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितं” ।

अथ पित्र्याह्ने निषेधो युगाद्यनविपुत्रमृताहप्रेतपक्षव्यति-
 रिक्रविषयः, रविशुक्रदिने निषेधः सर्वापवादविषयः, सप्तमीनिषेधः,
 तीर्थव्यतिरिक्ते तिथिविज्ञेये चेत्यभिधानात् ।

सन्ध्यारात्रिनिषेधोऽपवादाऽभावः, संक्रान्तिनिषेधोऽयनविपुत्र-
 गङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषयः, जन्मदिवसनिषेधेऽपि गङ्गाप्रेतपक्ष-
 व्यतिरिक्तविषय-इति देवसः ।

बौधायनः,—

“ छातः^(१) पञ्चभिर्ब्रह्मवशैरङ्गिरेवाप्सु देवतास्तर्पयति,” पञ्च
 ब्रह्मवशा बौधायनोक्तप्रणवव्याहृतिप्रवगायत्र्यः, ब्रह्मवशोत्तरमित्युक्तं
 भवति, तथा च स्थूलतर्पणेऽपि तर्पणजलप्रक्षेपो जले कर्मस्य इत्युक्तं
 भवति । पुनर्बौधायनः,—

“ नाह्नेवामा नेकवस्त्रां देवानि कर्माण्युपसंचरेत्पितृकर्माणि
 चेत्येकेषां,” अत एव स्थूलतर्पणमेव बौधायनेनोपह्वान्तं ।

एकेषामिति वचनाञ्जलतर्पणे पुनरार्द्र्वाशसेत्युक्तं भवति ।

शंखः,—

“नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते” ।

तेन शंखमते स्थलस्थेन स्थल एव कर्त्तव्यमिति एवं च स्थलस्थे स्थले प्रक्षेपो जले वा प्रक्षेपः कर्त्तव्यः, एवं च “उदकेनोदकं दद्यात्पितृभ्यश्च कदाचन,” जले जलप्रक्षेपनिन्दावचनं शंखस्थलप्रक्षेपस्तुत्यर्थं, उदितहोमनिन्दायां अनुदितप्रशंसापरतवत् । केवलं व्यवस्थासम्भवे अव्यवस्थानौचित्यात् । नद्यादित्तीरस्थेन स्थले स्थित्वा नद्यादौ तर्पणे क्रियमाणे जले प्रक्षेपः कर्त्तव्यः । गृहादा- बुद्धतोदकेन तर्पणे शङ्खमतेन स्थल—एवेति व्यवस्थापचः माधीयान् । जल एव तर्पणे जल—एव प्रक्षेपः । यदाह सुमन्त्रः,—“आकाशे त्विषेदारि जलस्थो दक्षिणामुखः,” आकाशे जलोपर्याकाशे ।

अत एवाह वृहस्पतिः,—

“भूमौ यदापो दीयेत दाता चैव जले स्थितः ।

वृथा नदीयते तोयं नोपतिष्ठति कस्यचित्” ॥

तथा,—

“अमंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याञ्जलाञ्जलिं” ।

इत्यविशेषज्ञस्येन स्थलस्थेन वा अमंस्कृतप्रमीतानां स्थल एव वस्तनिःपौडितानि^(१) तोयानि देयानीत्यर्थः ।

तथा,— “प्रादेशमाचमुद्धृत्य मज्जिनं मज्जिले विपेत्” ।

(१) वस्त्रनिष्पौडिततोयं देयमित्यर्थः ।

कात्यायनः—

“ यदाङ्घ्रिर्भर्षयेद्देवान् सलिलैश्च पितृनपि ।

नमोऽन्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ” ॥

ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवान् कृन्दांसि, देवान् षष्ठीन्
पुराणाचार्यान् गन्धर्वाचार्याञ्छितराचार्यान् सम्बत्सरं भावयन् देवी-
रफरसोदेवानुगान् नागान् सागरान् पर्वतान् सरितो दिव्यान्
मनुष्यान् यक्षान् रक्षांसि पिशाचान् सुपर्णान् पृथिवीमोषधीः
पशून् वनस्पतीन् भूतयामपतुर्विधमित्युक्तं भवति ।

ततो निवीति मनुष्याश्च

“ सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चाशुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखलाया ” ॥

ततोऽपसर्ष्यं तिलमिश्रं कथ्वास्त्रनलं सोमं च यममर्षमर्षं च,
अग्निस्त्राप्तान् सोमपा पितृन् वर्द्धिषदः पितृन् धर्माद्यैरे ।

“ यमाय धर्मराजाय मृत्युने चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

शैदुमराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

सृकोदराय पिपाय विचगुप्ताय वै नमः ॥

एकैकस्य तिलैर्मिश्रा(१)-प्रदद्यात् सलिलाभ्रलौन् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ” ॥

श्रीवत्पितृकोऽप्यनन्याद्यैतरः, उदीरतामङ्घ्रिरशोभ आयातुनोर्जे
वहन्ति पितृभ्यो ये चेह मधुवाता इत्युक्तं, अपन् मिश्रेत् । द्रव्यध-

(१) स्त्रां स्नान् दद्यान्ललाभ्रलौन् ।

मिति चिः, नमो व इत्युक्त्वा मातामहाचार्य्यगृह्णिष्यति-
ज्ञातिवान्भवाः, अतर्पिता देहाद्द्रुधिरं पिवन्ति ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं, योगियाज्रवल्क्यः,—

“ततः सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा ।
 ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं ॥
 देवाम् कृन्दांसि वेदांस्य ष्षोडशैव समातमान् ।
 आचार्य्यांस्यैव गन्धर्वाणाचार्य्यामितरांस्तथा ॥
 समक्षर आवयवं देवीरप्सरसस्तथा ।
 तथा देवानुगास्त्रागान् सागरान् पर्वतानपि ॥
 भरितोऽथ मनुष्यांस्य यक्षान् रक्षांसि चैव हि ।
 पिशाचांस्य सुपर्णांस्य भूतानि च पशूंस्तथा ॥
 वनस्पतौद्यौषधींस्य भूतयामचतुर्विधं ।
 अन्वारक्षेण मध्येन पाणिना दक्षिणेन च ॥
 दृष्यतामिति शक्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ।
 आशाद्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य्यं च कृत्वा शुभान् ॥
 प्राग्येषु शुभान् मन्त्र्यक् दक्षिणायेषु वे पितृन् ।
 मध्यं पाणि ततो न्युल्लपाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
 तद्भिद्भेत्तर्पयेन्मन्त्रैः पितृन् पितृगणांस्तथा ।
 मातामहांस्य मततं अद्भुता तर्पयेद्द्रुधः ॥
 प्राचीनावीत्युदकं च प्रमिष्टेदौ तिलान्शितं ।
 यत्पुद्गतं प्रमिष्टेदौ तिलान् ममिशयेष्वले ॥
 अतोऽन्यथा तु मध्येन तिला याद्या विचक्षणैः ।

दक्षिणे पिष्टतीर्थेन जलं सिञ्चेत् यथाविधि ॥
 दक्षिणेनैव गृहीयात् पिष्टतीर्थं समागतः ।
 तिलानामथलाभे तु सुवर्णरजतान्वितं ॥
 तद्भावे निषिञ्चेत्तु दर्भेभ्यश्च वायस्य ।
 जलशक्लनलं सोमं यममयंमणं तथा ॥
 अग्निस्वाप्तांसोमपांसु तथा दर्शिवदः पिष्टन् ।
 यदि स्वाप्तीवपिष्टक एतान् दिव्यपिष्टंस्तथा ॥
 शिभो वापि पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्रः प्रदापयेत् ।
 एतांश्च वक्ष्यमाणान्च प्रमीतपिष्टको द्विजः ॥
 वसून् वृद्धान् तथादित्याम् नमस्कारस्त्रधान्वितान् ।
 एते सर्वस्य पितर एष्यायत्ताश्च मातुषाः ॥
 आषाढ्यांश्च पिष्टन् स्वांश्च पिष्टप्रभृतिनामतः ।
 मन्त्रैश्च देवमुदकं पिष्टणां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 उदौरतामङ्गिरसो न आद्यान्तुनोर्धमिच्छापि ।
 पिष्टभ्य इति ये चेह भधुवाता च इत्युचम् ॥
 पिष्टन् ध्यायन् प्रसिञ्चेद्दे जपन् मन्त्रान् यथाविधि ।
 तृणधूमिति च शिर्वे ततः प्राञ्चलिरानतः ॥
 नमो व इति जप्त्वा च ततो मातामहान् सखीन् ।
 मन्तर्पयेदादृष्ट्यर्थं धमे परममाश्रितः ॥
 माता मातृस्वभा चैव मातुलानी पिष्टस्वभा ।
 दक्षिता च स्वभा चैव शिथिलिकृशातिबान्धवाः ॥
 नामतस्तु स्वधाकारेणैषां सुरगुर्वृशः ॥

सवर्णभ्यो जलं दद्यान्नामवर्णं कदाचन ।
 पूर्वं स्वपितरस्तर्प्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ॥
 नाप्तिक्रमभावाद्यश्वेताश्च तर्पयति वै सुतः ।
 पिवन्ति देहिनन्तीर्थं पितरश्च जलार्थिनः ॥
 ततः स तर्पयेद्देवान् ऋषीन् पितृगणांस्तथा ॥

इत्यत्र ऋषितर्पणं मनुष्यतर्पणं च पद्मपुराणीयं सूचितं ।
 तथा पद्मपुराणे, देवतर्पणामन्तरं ।

" कृतोपवीती देवेभ्यो निवीति च भवेत्ततः ।

मनुष्यांस्तर्पयेद्दत्त्वा ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥

सनकश्च सनन्दश्च हनूयश्च समात्मनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वोढूः पञ्चशिखस्तथा ॥

सर्वे ते हस्तिमायान् मद्दत्तेनाम्बुना मदा ।

मरीचिमश्चङ्गिरभौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥

प्रचेतमं वशिष्ठं च भृगुमारदमेव च " । एतेन समकादि-

मरीच्यादितर्पणं याज्रवक्ष्यानुक्तत्वाद्द्वैकस्विकमिति निरस्तम् ।

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वमिति निर्देशादेव पूर्वत्वे ज्ञाते पूर्वपदं प्रत्येकं

तर्पणप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । पुराणानित्याचार्यविशेषणं कात्यायन-

मन्नादात् । गन्धर्वानित्याचार्यां^(१) निति भवन्धः । भावयवमिति

सम्भारविशेषणं । अश्वारभ्येनेति अश्वारभाः, कुशैरेवेति श्रौत-

परिभाषायां इह प्रवेशे मानाभावात् । पलाशशाखया पशु-

सम्भारभते । भृत्वा समम्भारभेरचित्यादौ परम्परसंस्पर्शसम्भारभ-

(१) गन्धर्वानि तथाचार्यमिति सम्बन्धः ।

शब्ददर्शनादामहस्ये च वाङ्मयग्रन्था^(१)चारः । दृश्यतामिति दृषि-
धातोः परस्मैपदित्वेऽपि ह्यन्वस आत्मनेपदप्रयोगः । ब्रह्मणेति
कर्त्तृवाचित्वात्तृतीयान्तपदाध्याहारेण भावे प्रत्ययादात्मनेपदसाधुलो-
पपत्तेः ह्यन्वसत्वं कथं कल्प्यमिति चेत् ; इत्थं नाद्या सेकस्यमिति
नात्तः श्लोकं प्रति करणत्वं निरपेक्षस्य तृतीयाश्रुत्योच्यते । समर्थः
पदविधिरिति नैरपेक्षलक्षणसामर्थ्यं विभक्तिविधानात् । पद-
विधि^(२)रिति सार्वविभक्तिविधानपि नैरपेक्षस्य महाभाष्ये लिख-
नात् । नाम्नश्च करणत्वमर्थज्ञानवारकं दृष्टे सत्यदृष्टाकल्पनात् ।
तथा च प्रयोगकाले कारकविभक्त्यन्तनामोच्चारणे विधिवाक्यश्रुतं
नैरपेक्ष्यं नाद्या वाध्यते । कारकज्ञानसहितनामार्थज्ञानस्य तर्पण-
क्रियाङ्गत्वापत्तेः । तेनानधिकारार्थप्रथमान्तनामोच्चारणं शब्दसाधु-
त्वाय कार्यमिति दृश्यतामिति कर्त्तृत्वं ह्यन्वसमात्मनेपदमिति ।
अतएव दृश्यध्वमिति च त्रिवै इति कर्त्तृवङ्गत्वापेक्षं वङ्गवचनमये
दृश्यते ।

भावे प्रत्यये वङ्गत्वामंगतेः । अतएव कल्पतरुकारो ब्रह्मा दृश्यता-
मिति देवतर्पणवाक्यमाह । कर्काचार्येण ब्रह्माणमिति तर्पण-
क्रियाकर्मत्वेन ब्रह्मादीन्^(३)विधाय भूतपामचतुर्विधसृष्टयतामिति
प्रयोगमाचार्यो दर्शयति । तस्य ब्रह्मा दृश्यतामित्येवं वाक्य-

(१) —समाचारः ।

(२) पदविधिरिति सर्वविभक्तिरसमाश्रयणेन पदाय विधिरिति-
विभक्तिविधानपि नैरपेक्षस्य महाभाष्ये लिखितत्वात् ।

(३) आच्चादीन् विधाय— ।

मित्युक्तं । एवं देवाः^(१) कृप्यन्तामित्येवं बह्वचनान्तप्रयोगः कर्त्तव्यः ।
दिव्यान्मनुष्यानि हि कुन्दोगपरिशिष्टस्मरणान् । मनुष्ये दिव्यपदं
विशेषणमित्येके । अत्र श्रेष्ठव्यमित्युक्तेऽपि प्रथमं ततः सन्तर्पये-
द्देवानिति अङ्गिरेव देवताः पितृस्तर्पयतीत्यादिवाक्याच्च द्रव्य-
देवतासंयोगप्रतीतेः । देवतासुद्दिग्य जलत्यागः प्रचेपमकालं
कर्त्तव्यः । श्रेष्ठव्यमिति प्रचेपस्यापि विधानाद्देवतासुद्दिग्य त्यागः
प्रचेपस्येति त्रयं तर्पणशब्दार्थः । न तत्प्रचेपस्याङ्गं,^(२) चेकानुवादेन
मन्त्रविधानात्तस्य तर्पणानन्तभावे तर्पणाङ्गमन्त्रसम्बन्धायोगात् ।
उक्तं च द्रव्यतामिति श्रेष्ठव्यमिति । एवं पितृतर्पणेऽपि ।

तत्र च ।

“ चिरपः प्रीणनार्थाय देवानामुप^(३)वर्जयेत् ।

पितृणां च यथान्यायं बहुधापि प्रजापतेरिति ” ॥

विष्णुपुराणवचनाद्देवतातर्पणे चिरभ्यामः ।

यत्तु ; “ एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु मनकाद्यः ।

अर्हन्ति पितरस्तांस्तान् पितृन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिं ” ॥

इति । तेन देवतातर्पणे बहुभिर्वेति विकल्पः ।

अत्र मन्त्रेण देवतोद्देशत्यागो मानस इति केचित् ।

तद्युक्तं । चतुर्थ्यन्तपदेनैव देवतोद्देशात् । अस्मा द्रव्यतामिति

मन्त्रे द्रव्यपदाभावेन देवतोद्देशत्यागस्मारकेनैवाङ्गत्वात् । प्रतिषेपं

च भोमयागवहाभ्यामन्यायेन देवतोद्देश इति मन्त्रस्य तत्करणत्वेन

(१) देवास्तृप्यन्तामित्येवं बह्वचु— ।

(२) -तत्र प्रचेपस्याङ्गत्वं ।

(३) मपवर्जयेत् ।

त्रिरावृत्तिः । यत्तु, मन्त्रे द्रव्यवाचकद्रव्यपदाभावात् । वेदिं त्रि-
 प्रोच इति वेदिप्रोचणमन्त्रवत् मन्त्रप्यानावृत्तिरिति तत्र । एक-
 द्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनमित्येवं वेदिप्रोचणेन मन्त्रावृत्ति-
 (१)रभ्यामविशिष्टस्य सकृदेव स्मृत्यानुष्ठानात् । इदं जलात् पृथक्करणं
 विना जलाञ्जलौ त्यागस्याशक्यत्वेन त्यागममान^(१)कालीनस्य
 देवतोद्देशत्यागस्यापि प्रत्यञ्ज्यावृत्तौ तत् स्मारकमन्त्रस्याप्यावृत्ते-
 र्नाय्यत्वात् । न ह्येकदा भिन्नकालीनोद्धृतजलाञ्जलिषु त्यागसम-
 कालो देवतोद्देशः सम्भवति । न च तन्त्रेण सकृत् पूर्वं कृतो
 देवतोद्देशः त्यागचयमन्वयीति वाच्यं । इदमिति द्रव्यनिर्देशं विना
 देवतोद्देशाभावात् । द्रव्यसम्बन्धित्वेन हि देवतोद्देशो न स्मृतः ।
 प्रथमाञ्जलिकाले द्वितीयतृतीयाञ्जल्योरभावेन तत्रेदमिति निर्देशा-
 शक्तेः^(२) । यत्पुनर्होमादौ सकृदेव सर्वाङ्गतीर्षुद्धौ कृत्वा देवतो-
 द्देशेन ^(३)त्यागममाचार^(४)सप्तानेककर्तृहोने प्रत्येकयजमानेन
 देवतोद्देशस्य समकालं कर्तुंशक्यत्वेन तुल्यकालतावाधे सकृदेव
 साधवात्करणं युक्तं । तत्र च मन्त्रस्य दृष्टार्थत्वेऽपि यजमानकर्तृक-
 देवतोद्देशे स्मारकत्वेनाङ्गत्वं । किंत्वध्यर्गुगतदेवतहविःपथे चास्मार-
 कत्वेनैव कर्माङ्गत्वं । अन्यथा तत्र मन्त्रवर्णिकदेवताकल्पनापत्तेः ।
 व्याधितिभिर्जुष्टयादिति विधौ देवताविधानाभावेन मन्त्रवर्णा-
 देवाग्निवायुसूर्याणां देवतान्वकल्पनात् । तत्र मन्त्रस्याध्यर्गुगता-
 म्यादिमन्त्रिहविःप्रकाशकत्वे दंगच्छते । नान्यथा । जुष्टं चाग्ने

(१) त्रिरभ्यास— ।

(२) सम— ।

(३) शक्तेः ।

(४) यमाचारात् ।

(५) वचा— ।

जुष्टं निर्वपामि इत्यादि मन्त्राणां देवतासम्बन्धिहविःस्मारकत्वेन
 दृष्टार्थत्वं । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादीनां तथात्वेन देवताकल्पकत्वं
 च । अन्यथा, यजमानगतदेवतोद्देशार्थत्वे तत्र यजमानेन गृह-
 देव देवतोद्देशस्य कृतत्वात् पश्चाद्गोत्रेषु मन्त्रप्रयोगो न स्यात् ।
 इह तु स्वयं क्रियमाणे प्रत्यञ्चन्नित्यागो नेमौ कर्तुं (१) शक्त्वा-
 विति वैशम्यं । आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरिति याज्ञवल्क्यमन्त्रितार्या
 आहुप्रकरणोक्तैर्मन्त्रैरित्यर्थः । तत्र विशेषः । आहुते प्राङ्मुखे
 दिवपिचावाहन, देवे प्रागयकुशचयास्तरणपूर्वकं तत्र देवतानामा-
 वाहनं । पितृषु तु (२) पितृप्राङ्मुखात् पूर्वं तदेव कुशचयं दक्षिणार्धं
 कृत्वावाहनं । एतेनामृतकुशेष्वेव प्रागयदेवताङ्गत्वेन पितृवाङ्मतेन
 च दक्षिणायतामंस्कार उच्यते । न तु कुशास्तरणमिति भ्रमः
 कार्यः । अत्र च आहुते प्राङ्मुखे देवतावाहन । तत्रैव हविःप्रक्षेपः ।
 एवं दशादौ चाग्नौ देवतावाहन, हविःप्रक्षेपश्च दृष्ट इति
 तर्पणजनप्रक्षेपेषु आवाहनाधारकुशेष्वेव कर्त्तव्य इति केषिन् ।
 तद्युक्त्वा सामान्यतो दृष्टस्य धर्मं प्रमाणत्वात् । जलस्यस्था-
 जलस्यस्य वा प्रक्षेपाधारस्य विहितस्य कुशान्तर्हानि मानाभावाच्च ।
 तेन कुशानामौर्ध्वं कुशेषु प्रागप्येव पितृनावाह्यं दृश्यतामिति
 सेक्तव्यमिति प्राचीनान्वयः कर्त्तव्यः । अन्यथा वाह्योक्तत्वात् प्रत्य-
 यस्यामंगतिप्रसङ्गात् । एवमुच्यते वामसा धौतेन परिधायेत्युप (३)-
 क्रम्य स्यन्तर्पणस्य प्रस्तुतत्वात्तत्र च भूमिः प्रक्षेपाधारत्वस्य शङ्कोर-

(१) शक्त्वाविति — ।

(२) पितृप्राङ्मुखात् — ।

(३) परिधयेत्यपक्रमेण ।

ज्ञानस्य जले कुशानास्तौर्यं तत्रावाह्य तत्रैव जलशेकः कर्त्तव्य इति वाक्यार्थः । जले तर्पणे तु यदि जलाशये प्रक्षेपाधारे कुशान्तरण-सम्भवस्तदा तत्र कुशेष्वेव जलप्रक्षेपः । प्रवाहादिनाम्तरणसम्भवे गुणलोपे तु मुख्यस्थेतिव्यायेन यथा कर्त्तव्यत् कुशान् यत्र क्वापि कृत्वा तत्रावाह्य जले जलप्रक्षेपणं इति विवेकः । अत्रावाहनमन्त्र-मात्रातिदेशेऽपि प्रश्नस्थानुज्ञानार्थत्वाद्नुज्ञालोपे प्रश्नस्यापि लोपः । कार्यकारकत्वाद्दिदेशस्य कार्योभावेऽप्रवृत्तेः । न च प्रश्नस्यावाहनस्मारकत्वेन इह सम्बन्धः स्यादिति नाश्वं । विहृतौ कार्यान्तराकल्पनात् । तथा सति कृष्णश्लेष्मवधातस्यादृष्टकल्प-नथाङ्गत्वापत्तेरिति प्राचीनावीत्युदकमिति, निवीती च भवेत्तत्र इति मध्ये मनुष्यतर्पणार्थं निवीतित्वं बोध्यं । मनुष्यत्वाविशिष्टाश्च मनकाद्युपिपुत्रतर्पणे मरीच्याद्युपिपुत्रतर्पणे च निवीतित्वं । (१)निवीतमनुष्याणामिति श्रुतेरर्थवाद्त्वेऽपि संवीते (२) मानुष-मिति श्रुतेरनन्यपरत्वाद्यज्ञोपवीतप्रकरणे पाठान् ।

यह, योगियाज्रवक्ष्यीते:—

“ ब्रह्मादीनुपवीती तु देवतीर्षेण तर्पयेत् ।

निवीती कायतीर्षेण मनुष्यान् मनकादिकान् ॥” इति-

मनकादितर्पणं (१) तदपि पद्मपुराणे मनकाद्यनन्तरं मरीच्या-द्युपादानात् मनकादिग्रहणेन मरीच्यादीनामपि भंगः । अतएव पद्मपुराणे,— “ निवीती च भवेत्तत्र ” इत्युपक्रम्य मनकादि-

(१) निवीतिं ।

(२) संवीति ।

(३) यद्वयं ।

मरीच्यादितर्पणमुक्त्वा पथादेवापस्यं, ततः कृत्वेति अपस्यता
विहिता । किंच वौधायनेनापि निवीतौ ऋषीन्तर्पयामौति
वक्तव्यमेव मनुष्यतर्पणे निवीतित्तमुक्तं । तथा च तैत्तिरीयश्रुतौ
यज्ञोपवीतप्रकरणे अजिनं वासो दक्षिणत उपवीत्यदक्षिणं वाङ्-
मुद्धरेत् । अविधत्ते मय्यमिति यज्ञोपवीतं विपरीतं प्राचीना-
वीतं । अथ विपरीतमिति दक्षिणेऽवधत्ते मय्यमुद्धरत एवमपस्य
भवतीत्युक्तं । मवीतं कण्ठपार्श्वदयलयं ; तच्च मानुषमित्यर्थः ।
निवीतित्वं प्राचीनावीतित्वं चोत्तरीयवस्त्रस्यापि कर्त्तव्यं । यज्ञ-
सूचत्वाविशेषात् ।

“ यथा यज्ञोपवीत तु धार्यते च दिजोत्तमैः ।

तत्र मंधार्यते यन्नादुत्तरान् साधनं शुभम् ” ॥

इति वाक्यदर्शनाच्च । अतएव आहूप्रकरणे अपस्यं वासो
यज्ञोपवीते कृत्वेत्युक्तं । दक्षिणेनैव गृहीत्यादिति जन्माञ्जलिप्रणं
दक्षिणहस्तपिट्ठतीर्थद्वारा । पात्रे पाणिसहणे तेनैव मन्त्रैर्दंभेणेति ।

“ ऋजुर्दंभेय देवं स्यात् कार्यं मानुषकं तथा ।

मूलाग्रशिष्टदंभेस्तु पिट्ठणां तर्पणं स्मृतं ” ॥ इति -

वाक्याद्वैवे मानुषे च ऋजवो दर्भाः । पित्वे दिग्गुणोक्तताः ।
तथा ।

“ अग्रे तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पिट्ठंश्च कुशमृषाघेरिति व्यवस्था मन्तव्या ” ॥

अग्निष्वात्तानित्यादिषु त्रिषु पिट्ठनिनि मन्वध्यते ।

एतदनन्तरं यमांशैक इति कात्यायनवचनाद्यगतर्पणं

वैकल्पिकं । यदि स्याज्जीवत्पितृक इति कात्यायनेन यमतर्पणा-
नन्तरमेवमुक्तेर्वैकल्पिकं यमतर्पणमिव जीवत्पितृकस्य । यत्तु,
माहमर्णे माहत्तर्पणे समाचारः ; म ; “येभ्यो वापि पिता
दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदायचेदि”त्युक्तपञ्चाशत्यादेव ; तस्य च पितृ-
संस्कारत्वात्पितामहादीनां पितृतर्पणे (१)निषिद्धे पुत्रेण मातुः
क्रियते । नमस्कारस्वधान्वितामिति वंस्त्रादितर्पणमात्रविषयं ।
अवायेन भिन्नवाक्यत्वात् । तेन कथञ्चालगलक्षयतामित्येव
प्रयोगः । ह्यतामिति सेक्यमित्यविशेषोपादानात् । यमतर्पणे
तु यमाय नम इत्येवं वाक्यं । वंस्त्रादितर्पणे वक्ष्यसृष्टान्तामिदं
जलं तेभ्यः स्वधा नमः । इत्येवं वाक्यं । आचार्यायेति चकारेण
वंस्त्रादिवन्नमस्कारं स्वधान्वितमितिदिश्यते । पितृवंस्त्रां स्त्रधेति
नमःस्वधान्वितामिति दृश्यते चकारेण । पितृशब्दस्य मन्त्रि-
शब्दत्वे पितृमित्युक्ता स्वस्यैव पित्राद्यो जन्मन्त एव । स्वानिति
पुनर्वचनं प्रयोगवाक्ये स्वप्रकाशकपदोच्चारणार्थं । तेनास्मत्पिता
इत्येवं प्रयोगः । एवं नामतदिति नामोच्चारणे प्राप्ते पितृप्रभृतिपदं
पित्रादिपदोच्चारणार्थं । एवं पितृप्रभृतीनि पदानि नामत इति
द्वन्द्वः । तातसृष्टीयार्थे(२) पितृपितामहप्रपितामहादिपदमामाभ्यां
द्वेषमित्यर्थः ।

अतएव पद्मपुराणे,—

“दर्शपाणिस्तु विधिना प्रेतान् स्वान् तर्पयेद्दुधः ।

पित्रादिनामगोत्रेण तथा मातामहानपि ” ॥

(१) तपसेन निज्जे ।

(२) द्वितीयार्थं तच्छ्लोकः ।

अत्रापि स्वानित्यस्मत्शब्दप्रयोगार्थं । गोत्रवाचकपदोच्चारणं
अस्मादेव वचनात् ।

“नामतस्तु स्वधाकारैरिति योगियाज्ञवल्क्यवचने नामगोत्र-
स्वधाकारैरिति पाठान्तरपक्षे च व्यक्तमेव गोत्रपदोच्चारणं । नाम-
पदस्य विग्रेष्यपरत्वेनाभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातेऽपि नामगोत्रयोः
प्रयोगे षौर्वापर्ष्यनिघमे मानाभावात् प्रयोगकाले विग्रेषणसमर्पक^(१)-
त्वेन गोत्रस्य पूर्वं निर्देशः, पिढप्रभृतिपदस्य नास्तीं समासेन
नामपूर्वं निर्देशः । तत्र सन्ततिगोत्रचरणमिति पद्यांशपाठात्
पुत्रपौत्रगोत्रशब्दार्थः । पुत्रपौत्रपरम्परामात्रविशिष्टमिति विग्रेष-
लाभाय तदादिभूतपुरुषेणावच्छिन्नं गोत्रशब्दार्थः । यद्यप्यनादि-
संभारे सृष्ट्याद्यभावपक्षेऽनादिपुरुषसम्भवस्तथापि कौत्सस्य ये
पिशादयः पूर्वं ये च तत्पुत्रादयोऽर्वाचः सर्वे कौत्ससेन गोत्रान्तरेभ्यो
व्याहृताः कौत्सोपलक्षितपुत्रपौत्रपरंपरात्वेन गोत्रशब्दाभिधेयाः ।
एवं च गोत्रशब्दस्य परंपरारूपधर्मवाचित्वात्तद्धर्मविशिष्टव्यक्ति-
लाभाय सगोत्र इति । तेनावच्छेदकपुरुषसमानपुत्रपौत्रपरंपराक
इत्येवं विग्रेषणविग्रेष्यभावात् । कौत्ससगोत्र^(२) निर्देशो भवति ।
अतएव “सगोत्रा मातुरथेक्ये नेच्छत्युदाहकर्मणौ”ति ।
“अमगोत्रा इ या पितुरिति स्मृतिषु निर्देशः । यत्तु ;
अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु स्वधा नमः । तद्धर्मवाचिगोत्रपदस्य
व्यक्तिनिरूपणया न च स्वायत्ते प्रयोगे लक्षणा युक्ता । अत्र च

(१) सम्बन्धकत्वेन ।

(२) कौत्ससगोत्र-इति निर्देशः ।

इति मातामहादितर्पणस्य पूर्वमेव विहितत्वादिवचनं क्रमार्थमेव ।

तथा च कात्यायनः, नमो व इत्युक्त्वा मातामहानां च ।

विष्णुपुराणे,—

“ पितृणां प्रीणनार्थाय चिरपः पृथिवीपते ! ।

पितापिता^(१)महेभ्यश्च प्रीणयेत् प्रपितामहान्” ॥

मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।

दद्यात् पेषेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुष्व मे ॥

मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्ये तथा नृप ! ।

गुरवे मातुलादीनां क्षिप्रपिषाय भुञ्जते” ॥

प्रमाता पितामहभार्या, तन्माता पितामहस्य बुद्धिम्यत्वा^(१)-
त्पितामहौ, एवं याज्ञवल्क्यकात्यायनयोर्मातृतर्पणमन्यत्र पतिना
महेतिन्यायेन पितृतर्पणान्तर्गतत्वान्न पृथक्कर्त्तव्यं, माताहन्निविशेष-
कामनया पृथक्कर्त्तव्यं चेन्मातामहादितर्पणान्तरं कर्त्तव्यं । न
कथंचिदपि पितृपितामहप्रपितामहतर्पणान्तरं मातृपिता-
महौप्रपितामहौतर्पणं कार्यं, कल्पतरुकारेण तु मात्रादितर्पणमपि
नित्यमेव स्मृत्यन्तरात् काम्यत्वं तु नित्यमैव सतः संयोगपृथक्का-
दिति वदता मातामहादितर्पणान्तरं नित्यमेव मातृतर्पणमित्युक्तं,
नित्यतोक्त्या याज्ञवल्क्यौयकात्यायनौययोर्मात्रादितर्पणं न पित्रादि-
तर्पणान्तर्गतं । अत्र मातुः पृथक्पृथगन्यत्र पतिना महेत्यस्य
श्राद्धपदस्य तर्पणविषयत्वे मानाभावे न याज्ञवल्क्यौयादौ मात्रादि-

(१) पितामहेभ्यश्च तथा— ।

(२) बुद्धिम्यत्वान्-तत्पितामहभार्या ।

तर्पणमनुक्तमेव विष्णुपुराणाद्वाह्यं, तथा च तन्मतेऽपि न माता-
महादितर्पणात्पूर्वं मादृतर्पणं ।

यत्तु शङ्कः—

“ पित्रे पितामहाभ्यां च मात्रे दद्यात्ततो जलं ।

पितामहस्ततो दद्यान्मातामहकुले ततः ” ॥ इति ।

तथा च मरीचिः—

“ पिद्वर्णां तर्पणं पूर्वं मादृर्णां तद्मन्तरं ” ।

इति, गोभिलः, चौम् पिद्वर्णः, चौम् मादृतः, तदपि याज्ञ-
वल्क्यीयक्रात्यायनयोर्वाजसनेयिपरिगृहीतत्वेन, स्रग्नाशाश्रयत्वात्,
विष्णुपुराणीयस्य प्रायेण वाजसनेयिणां परिगृहीतत्वेन ।

“ येनास्य पितरो धाता येन धाताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत्सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ” ॥

इति मनुवचनाद्वेकन्तिकविषये पूर्वपरिगृहीतमार्गाश्रयत्वस्य
स्वातकधर्मत्वेन कथ्यमात् तस्यागे स्वातकव्रतलोपापत्तेर्वाजसनेयिभिः
पिद्वर्तर्पणानन्तरं मातामहादितर्पणं, तद्मन्तरं च मादृपितामही-
प्रपितामहीतर्पणं कर्त्तव्यमिति, तथा शाखान्तराधिकरणे,—

“ स्त्राध्यायग्रहणेनेकशाखाभिः परिगृह्यते ।

एकार्थानां विकल्पस्तु कर्मकले भविष्यति ” ॥

इति शाखानां विकल्पेनाध्ययनमुक्त्वा तर्हि शाखाध्ययने
न नियमः पित्रादिक्रमागतशाखां त्यक्त्वा शाखान्तरमपि कथं
नाधीयत इति शङ्कायां वार्त्तिककारः संप्रदायगतमुक्त्वा स्त्रां
समाख्यामनुवर्त्तिनी ।

“शाखां शाखान्तरं युक्तं नाध्येतुं मद्गो मने” इति पूर्व-परिग्रहीतस्य ग्रहणमावश्यकमित्याह, यत्तु होलाधिकरणे स्मृतीनां सर्वधर्मत्वमुक्तं तदपि स्वशाखाश्रयाविरुद्धपरशाखाश्रयस्मृतिबोधि-ताधिकर्मण्यधिकारमिद्विपरं ।

स्वशाखाश्रयसम्भवे वानुकल्परूपेण परशाखागतस्यापि पक्षस्यानु-ष्ठानेऽपि नाधिकारहानिरित्येवं परं च ।

अन्यथा,

“ स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः ।

कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितं ” ॥

इत्यादिश्रवणानां निरालम्बनत्वापातात् । तथा बलाबलाधि-करणे स्वशाखाश्रयेण परशाखाश्रयं वाध्यत इत्युक्तं, यत्तु विकल्पि^(१)-माष्टदोषेषु, अङ्गीकृत्यापि तौ दोषौ पूर्वं केनापि चेतुना प्रयोगान्तर-काले तु पुनर्दोषद्वयं भवेदिति, एकस्यैव विकल्पे पक्षद्वयाश्रयणमुक्तं । तत्पक्षान्तरस्य पूर्वपरिग्रहीतत्वेन व्यवस्थितप्रायविकल्पव्यतिरिक्त-विकल्पविषयमेव । एवं च “ कुह वाजपेये अप्तदोषे वा गवासां कुरुवाजपेयमित्याचक्षत ” इति परशाखागतहीनकल्पदक्षिणाश्रयणं वाजसनेयिनामनुकल्पमेव, यदा, वेदान्तर्गतशाखात्वात्सामशाखापि ^(१)स्वशाखा । चय्या विद्येति वेदध्यात् शाखात्रयस्य सर्वेषां पूर्वपरिग्रहीतत्वादिति । एवं च यत् पठन्ति;—

“ मातामहानां यः कृत्वा मातृणां संप्रयच्छति ।

उदकं पिण्डदानं वा नरकं स तु गच्छती”ति तदाज-

(१) विकल्पस्यास्य दोषेषु — ।

(२) यच्छाखा ।

मनेयिव्यतिरिक्तविषयं । प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदधा-
 ङ्कुङ्कति येऽग्निहोचमिति निन्दायथोदितहोमप्रसङ्गायं । नलनुदित-
 होमनिषेधार्थमिति सपत्न्यादिमाहविषयं चेति । न च याज्ञ-
 वल्क्ये, माहृतर्पणस्याप्यनुक्तस्य स्मृत्यन्तरात्मसुक्षये स्मृत्यन्तरोक्तस्थानस्य
 समुच्चयाश्रयणात् शाखान्तरीयाङ्गप्रवेश इव क्रमहानेरदोषत्वात्
 स्रग्शाखाश्रयविरोध इति वाच्यं । ततो मातामहानिति श्रुति-
 क्रमबाधप्रसङ्गात् । विष्णुपुराणोक्तस्थाने निवेशविरोधाभावात् ।
 शाखान्तरीयाङ्गमपि श्रुतिक्रमादिविरोधेनाङ्गानां पाठक्रमबाध एव
 शाखान्तराधिकरणे उक्तः । मातामहतर्पणानन्तरं माहृतर्पण-
 प्रवेशेन श्रुतिक्रमबाध इति सर्वमनवद्यं, अथवा, ततो मातामहान्
 सखीनितिमथे सखितर्पणमुक्त्वा माता^(१)माहृतर्पणेति याज्ञवल्क्य आह,
 ततो माहृतर्पणं स्मृत्यन्तरसम्वादात् पितामहादितर्पणोपसृष्टणं ।
 “पूर्वं स्रपितरसर्प्याः पश्चादन्यास तर्पयेत्” । इति वचनात् ।
 सखितर्पणस्य पश्चाद्भावः, स्रपितृपदस्य सपत्नीकस्रकीयप्रेतपरत्वात्
 सख्यादीनां स्रपितृत्वाभावात् । अथ यदि ध्याष्ठीवत्पितृक एताने-
 वेति नियमवन्मातामहे जीवति तर्पणनिषेधाभावात् । प्रमाता-
 महादिषु पुरुषत्रयतर्पणं । “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा
 अपी”तिनियमवचनात् बहूनां प्राप्ते तर्पणोत्पत्तिवाक्ये च “माता-
 महायं भन्तमि”ति मातामहपदोपस्थापितपितृमाचादिवर्गस्य
 बह्वं प्रापितमिति प्रमातानहृद्ब्रह्ममातामहयोरेव द्वयोस्तर्पणं
 न द्वितीयस्येति मतमिति संबन्धः, माहृतर्पणे तु “न

(१) मातापितृत्वसा ।

जीवितु^(१)मितिदद्यादि”तिनिषेधो जीवितु^(२)मिति पुंस्त्वस्योद्देश्य-
विशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्मातामहवर्गवत्पितृपूजामाहित्यनियमस्य
“मातामहांश्च भतत”मितिवत्तर्पणनियमवचनस्य च निषेध-
प्रतिप्रसवहेतोरभावात् । मातरि जीवन्त्यां न पितामह्यादितर्पणं ।
पितामह्यां जीवन्त्यां माहृमाचतर्पणमिति ।

“पिता यस्य तु वृत्तः स्यात्स्वीवेदापि पितामहः ।

पितुः स्तनाम संकीर्त्तं कीर्त्तयेत् प्रपितामह” ॥ इति-

वत्प्रतिप्रसवाभावेन जीवितुमितिदद्यादितिनिषेधप्रवृत्तेः, पितुः
स्तनाम कीर्त्तयेदित्यत्र पितृपदस्य माद्युपलक्षणपरत्वे पितामहपदस्य
पितामह्युपलक्षणपरत्वे मानाभावात् पितृपदेऽपि पितामाचेत्येक-
शेषः कथंचित् स्यात् । न तु प्रपितामहपदस्य प्रमातामहपरत्वे
किंचित् प्रमाणमस्ति, पितृप्रातिपदिकोत्पन्नप्रपितामहपदस्य
माहृपरत्वे प्रमाणसत्त्वे तद्वारा प्रमातामहसत्त्वकः स्यात्तत्र प्रमाण-
मिति, प्रमाणसत्त्वे भवतु तथा, मातामहादितर्पणे । केचिदन्ते
नमः शब्दं नेच्छन्ति, पितृम् स्नानितिवचने पितृशब्दस्य स्वकीय-
मपिण्डीकृतप्रेतपरत्वेन मातामहादिमंप्रहात् । तत्र स्वधानम
इति संगतेः । मत्त्यादितर्पणे तु नामतस्तु स्वधाकारेरितुक्त्वा
नमः शब्दाभाव इति वदन्ति, नामशब्दस्य गोचमस्त्वन्धयोरुप-
लक्षकवत् स्वधाशब्दस्यापि पूर्वोक्तनम शब्दोपलक्षणपरत्वं न्याय्यं
प्रतिभाति; अन्यथा, दृष्यतामिति पदं नामादिप्रणवोच्चारणमपि
परिमितं । तेनानुवादित्वात्तर्पणान्तरतुष्यं, तेनात्र यथामग्रदायं

नमःशब्दप्रयोगः । अत्र सख्यादिच्छत्विगन्तानां तर्पणं तर्पयेदा-
नृग्रंभार्थमिति वचनात् काम्यमिति केचित्, तदसत्, कात्यायनेन
ज्ञातिवान्धवान्तानामेषामेव तर्पणमुक्त्वा अतर्पिता देहाद्गुधिरं
पिवन्तीति दोषोक्तेः, तेनानृग्रंभार्थं स्तुतिमात्रार्थं । अत्र माता-
महीप्रमातामहीदृष्टप्रमातामहीनां आचार्याचार्यपत्नीगुरुगुरु-
पत्नीनां बौधायनोक्तं वैकल्पिकं, ज्येष्ठभ्रातृपितृथमातुलादीनां
कन्दोगपरिशिष्टोक्तं वैकल्पिकं, स्मृतिशास्त्रविकल्पन्यायात्, अत्र
क्रमवाक्यं पठन्ति;—

“दैवं पिता च माता च मातामहपितृथकी ।

भ्राता च पितृभगिनी मातुलः यशुरस्तथा ॥

मातुः स्वसा च भगिनी पत्नी पुत्रस्तथैव च ।

गुरवः स्वामिनश्चैव भानुकशान्धवान्भवाः ॥

पितृतर्पणकाले च कारुणात् आहूकर्मणि ।

क्रमेणैते प्रथोक्तथाः मौनकस्य वचो यथा” ॥ इति—

अस्य च क्रमस्य पूर्वं स्वपितरस्तथा इति याज्ञवल्क्यविरोधात्
तद्विरोधं विहायायं क्रम आदरणीयः, न च प्रथोगो लिख्यते ।

“यथा आहुं यथा प्रकाशं” इति शङ्खवचनात् । यस्य नाम
प्रकाशते तत् स्मर्यते, अह्नायां सत्यां तस्य तर्पणं कार्यं । मासवर्षे
कदाचनेति निषेधात् । ब्राह्मणेभ्य एव देयं, विष्णुपुराणे, “धिग्ध-
मित्राय भुभुञ्ज” इत्यन्तं पितृतर्पणमुक्त्वा—

“इदं चापि जपेदस्य दद्यादात्मेच्छया नृप ॥

उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः” ॥

“ देवासुराम्नाथा यक्षा-नागा-गन्धर्व-राक्षसाः ।
 पिशाचाः गुह्यकाः सिद्धाः कुशाण्डान्तरवः खगाः ॥
 जलेचरा भूनिजया वाय्वाहाराद्य जन्तवः ।
 दृष्टिमेते प्रयान्ध्याग्द मद्दत्तेनाम्बुना ऽस्त्रिन्ताः ॥
 नरकेषु ममलेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
 तेषामाप्यायनायेतद्दीयते मलिनं भया ॥
 ये वाञ्छवा अवाञ्छवा अन्यजन्मनि वाञ्छवाः ।
 ते दृष्टिमखिलां धान्तु ये चास्मत्तोयकांक्षिणः ॥
 काम्योदकप्रदानं ते मयेनत्कथितं^(१) नृप ! ” ।

इदं जपेदम्बुदद्यादिति लिङ्गवाक्याभ्यां मन्त्रस्याम्बुदाने मन्त्रः ।
 अग्निहोत्रं जुहोति, यवाः पचतीतिवत्करणश्रुत्यभावेऽप्यदृष्टा-
 र्थत्वप्रसङ्गभयेन लिङ्गवाक्याभ्यां विनियोगात्, न तु मन्त्रपाठो
 नित्यः, अम्बुदानं मन्त्रेण वैकल्पिकं, मन्त्रकाम्बुदानमेव काम्यं,
 काम्योदकप्रदानमित्युपसंहारात्, अम्बुदानेन मन्त्रमन्त्रस्य काम्यत्वे
 तदभंगतेः । पिबतर्पणानन्तरं पाठाच्च प्रायश्चित्तदर्शने न पौत्रेण
 तीर्थेण इति पूर्वांकानुसङ्गात् पितृव्यविधया तर्पणं पाठक्रमे बाधका-
 भावाच्च, यथापाठमिहैव कृतदेवादितर्पणमिति लिङ्गाच्च, इदं च
 सर्वं स्थानाद्गतर्पणेऽपि । तथाच विष्णुः,— ततः मन्त्रन्धिवान्धवाः,
 ततः सुषटः, एवं नित्यधावो भवतीति श्रुत्यन्तरोक्तानां सर्वेषां
 तर्पणं स्थानाद्गमित्युक्तं भवति । कात्यायनः,— निष्पीड्य स्थान-
 माधम्यं ब्राह्मणवैष्णवरौद्रमाविचीमैधावरुणेस्तु लिङ्गैरर्षयेत् ।

स्नानवस्त्रमित्येकत्वमविवक्षितं, “स्नानश्राव्यां प्रदातव्या मृदस्त्रिस्रो विशुद्धये,” इति. वचनान्मन्त्रत्रयेण शोधयित्वा निष्पीडनं ।

याज्ञवल्क्यः,—

“वस्त्रनिष्पीडनं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनां ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले” ॥

अक्षप्रकरवत्तस्यापमध्येन पीडनं, तथा,— “असंस्कृतप्रमौतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिं,” एतच्च प्रतिपत्तिकर्मापि, स्त्रिष्टयावत् यागाङ्गाग्नेनादृष्टार्थं च, तेन भ्रान्त्या स्नानवस्त्रस्य निष्पीडनेनाग्ने वा अक्षतस्नानस्य वा तर्पणे तिस्रान्तरेणास्य असंस्कृतप्रमौतानुद्दिश्य जलत्यागः कार्यः । स्नातस्येति वाक्येन प्रकरणं वाधित्वास्य स्नानाङ्गत्वं । तेन तर्पणरहिते क्रियाङ्गस्नाने पादं प्रवर्तत इति केचित् । तत्र, स्नानपदस्य प्रकृतमाध्याह्निकस्नानपरत्वात्, अन्यथा, प्रयागे कृष्णसं जुहोतीत्यत्र प्रकृतप्रयाजवाधेन सर्वथागाय प्रयाज-प्रेषतापत्तेः, वै (१) मृधेऽपि न प्रकरणवाधो व्यवस्थामात्रं तु प्रकरणेन दर्शाङ्गतापि प्राप्ता, तत्र उच्छिद्य पौर्णमासमात्रे व्यवस्थापनात् । भास्वाय्यधर्माणां सिद्धेन दर्शाङ्गत्वात् ।

याज्ञवल्क्यः,—

“पीडयित्वा ततः पद्याञ्जपं कुर्यात् सुविस्तरं” ।

“अजपौ पूयशोणित”मित्यादिना विष्णुपुराणे नित्यजपो य उक्तस्तस्यायं कालविधिः । ततो ब्रह्मयज्ञ एव जपयज्ञः ।

(१) वै मृधेऽपि ।

“ ये पापयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञममन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशौ ” ॥

इति ब्राह्मण्यज्ञे जपयज्ञप्रयोगात् ।

तथा,—

“ यद्य अतिजपः प्रोक्तो जपयज्ञः स चथ्यते ” । इति वाच्यं ।

याज्ञवल्क्ये,—

“ तर्पणात् पूर्वमारभ्य वेद ” मित्यादिना ब्रह्मयज्ञमुक्त्वा तर्पणान्ते पुनर्जपं क्षुर्ध्यादिति विधानात्, न च तस्यैव कालविधिः । अनुपादेयं कालं प्रति जपकरणे विधाने कर्मान्तरत्वात् । माममग्निहोत्रं जुहोतीतिवत् । न च विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिवत् रूपाज्ञानादकर्मान्तरत्वं । नाद्यमर्पणात्पर-
मन्तर्जले जपो न व्याहृतिभ्यः पर होमेन सावित्र्याः परं जप्य इति शंखेन जपमामान्यमुद्दिश्य गायत्रीविधानात् । न च तथा सति तर्पणाङ्गत्वमङ्गः, त्वानवस्त्वजलप्रतिपत्त्या तर्पणममापनात् । “ निष्पीडयति यः पूर्वं त्वानवस्त्वं तु तर्पणा ” इति पृथं तर्पणममाप्तेः पूर्वं बह्वनिष्पीडने दोषकथनं । अत्र (१) च वस्त्वनिष्पीडनकथनं आचमनान्तं तर्पणममाप्तिं चोत्तयन्ति । न च ममाप्तस्य पुनरङ्ग-
सम्भवः । किंच मनुना त्वातकप्रतकरणे,— “ अविद्यज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञमित्यथ अविद्यज्ञपदेन ब्रह्मयज्ञमुक्त्वा,—

“ मद्ब्रह्मागारयुक्तानां नित्यं च प्रवृत्तात्मनां ।

जपतां जुहुतां चैव विनिपातो न विद्यते ” ॥

इति जपस्य फलार्थत्वमुक्त्वा 'वेदमेव जपेन्नित्यं' मिति तस्यैवं जपस्य वेदमन्त्रसाध्यस्य नित्यत्वमादर्शितं । मन्ध्याजपादिकं च पृथक् तत्रैव कथितं । तेन पुरुषार्थस्यैव जपस्यायंकालः । एतेनाप्य चानाहुत्वं प्रत्युक्तं । अतएव ब्रह्मविष्णुप्रमुखानां देवानां पूजनमपि न चानाहुत्वं । न वा तर्पणाहुत्वं । वस्त्रनिष्पीडनान्ते तर्पणज्ञानयोः समाप्तत्वात् । तीर्थविमर्जनमात्रमेव हि चानाहुत्वात् तदादायैव चान^(१)विधिरेव इति कात्यायनस्थान्ते उपसंहारः । यथा श्रान्तपनीयां वह्निर्गृहमेधीयस्य करणादहिर्हेम-माशस्योत्कृष्टस्य गृहमेधीय समाप्तौ श्रान्तपनीयाः सः स्यायेति वचनं वह्निर्हेममाशमपेक्ष्य, अतएवैषां तर्पणोत्तरकर्म इति समाख्या, यत्तु याज्ञवल्क्ये,—

" उपस्थानादिर्यस्तावान् मन्त्रवान् कीर्त्तितो विधिः ।

निवेदनान्तं तत्स्थानमित्याहुर्महावादिनः" ॥

इति, षड्गुणैतितोयमुपस्थापयेदित्यादि देवाः पान्तुत्विदं जय निवेदनमित्यन्तकर्मकलापस्य चानपरिभाषा, नानेन^(२) तर्पणादीनां मन्ध्याब्रह्मयज्ञादीनामपि चानाहुता ।

तथा सति प्रातःश्रानादावनिदेशे बह्विरोधात्, किन्तु ^(१)श्रान्तप्रसङ्गेर्द्धयं । बह्विरोधत्वेन यथासम्भवं, तीर्थविमर्जनान्तरित-कर्ममस्या, अन्यथा उपस्थानप्राशनपाटप्रचाक्षनाश्रमनादे^(३)रङ्गतापत्तेः, न च परिभाषायाः प्रयोजनान्तरं दृश्यते । तथा सति

(१) विधिरेव ।

(२) अन्तर्गतानां ।

(३) श्रान्तप्रसङ्गैव ।

(४) रङ्गतापत्तेः ।

तदेव प्रयोजनं, न तु तत्तन्मध्यगतानां सर्वेषां पुरुषार्थलेनावगतानां दर्शप्रकरणगतगोदोहादीनां स्वानाङ्गत्वं । अतएव यदिष्णुसृती,—
 वस्त्रनिष्पीडनानन्तरं ततो यज्ञोपवीती भूत्वा सटाचम्य पुरुष-
 सूक्तेन प्रत्यूचं पुरुषाय पुष्याञ्जलिं दद्यात्, उदकाञ्जलिं वा एवं
 नित्यस्त्राथी स्यादिति तेनापि पुरुषसूक्तपूजायाः स्वानाङ्गत्वं, येन
 प्रातःस्नानेनेतिदेशः, एवं पदेन वस्त्रनिष्पीडिना तु पदार्थानामेव
 परामर्शात् । तत् मिद्ध नित्य^(१)स्त्राथं कालः ।

विष्णुपुराणे,—

“ आचम्य च ततो दद्यात्सूप्याथ सलिलाञ्जलिं ।
 मनो विवस्त्रते प्रच्छन् भास्त्रते विष्णुतेजसे ॥
 आगच्छ^(१) भवित्रे शुचये भवित्रे कर्मदायिने ” ।

नरसिंहपुराणे,—

“ ततोऽपि^(१) भाजने दद्यात्तिलपुष्यजलान्वितं ।
 उत्थाप्य मूर्ध्नि पर्यन्तं हंसः शुचिपदित्यूषा ” ॥

हंसः शुचिपदित्यूष्ये दद्याद्भानवे इत्यर्थः ।

प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् । तथाच मनो विवस्त्रत-
 इति मन्त्रेण सह विकल्पः ।

पद्मपुराणे,—

“ आचम्य विधिवत्सम्यगालिख्येत्पद्ममयतः ।

अक्षताभिः सपुष्याभिः भतिलारुणचन्दनैः ॥

(१) नित्यजपस्य — ।

(२) जगत्प्रवित्रे ।

(३) ततोऽर्घ्यं भानवे— ।

(१) अथं दद्यात्प्रयत्नेन सूर्यनामानुकीर्त्तनैः ।
 नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते विष्णुरूपिणे ॥
 सहस्ररश्मये तुभ्यं नमस्ते सर्वतेजसे ।
 नमस्ते रुद्रवपुषे नमस्ते भक्तवत्सल ! ॥
 जगत्स्वामिन्ममस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभृषित ! ।
 पद्मनाभ ! ममस्तेऽस्तु दिव्यचन्द्ररूपष्टक ॥
 नमस्ते सर्वलोकेभ्यः ! सुप्तानामपि बुधसे ।
 सुहृत्तं दुष्कृतं चापि सर्वं (१) पश्यति सर्वदा ॥
 सत्यदेव ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर ! ।
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ॥
 एवं सूर्यं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणं ।
 दिजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं प्रजेत् ॥

अथ अक्षताभिः अथ्यं दद्यादिति पूर्वेण समन्धः ।

सूर्यनामानुकीर्त्तनैः—

नमस्कृत्येति परेण समन्धः, तेनार्घदानानन्तरं नमस्ते विष्णु-
 रूपायैत्यादिना सूर्यनमस्कारः प्रदक्षिणत्रयं चार्घदानाङ्गदं ।

पाञ्चवक्त्रः,—

“ निष्पीड्य ध्यानवत्स तु चाचम्य प्रयतः शुचिः ।
 देवानामर्चनं कृत्वा ब्रह्मादीनाममन्तरः ॥
 ब्रह्मवैष्णवरौद्रेस्तु माविषेर्मन्त्रवारुणैः ।
 तन्निद्रेस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् देवान् समाहितः ॥

ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु दैवतं तु समाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक् ॥
 आवाहनादिकं कर्म यत्तु नोक्तं मया विद्व ।
 तत्सर्वं प्रणवेनेव कर्तव्यं चक्रपाणिनः ॥
 दद्यात् पुष्पसूत्रेण यः पुष्पाण्यप-एव वा ।
 अर्चितं श्यामगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥
 विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुदेवो दिवाकरः ।
 तस्मात् पुण्यतमं^(१) नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥
 सावित्र्या दद्याद्गुपादि यथाशक्ति समाहितः ।
 एवं संपुण्य देवेर्गं लणं ध्यात्वा निरञ्जनम् ।
 ततोऽवलोकयेदकं हयः शुचिपदित्यूषा ॥
 स घाति ब्रह्मणः सद्यः स्नातैवं क्षतशान् तु यः ।
 अदृश्यमन्येति मन्त्रैरुपस्थाय दिवाकरम् ॥
 मंत्रसंज्ञेति पाणिभ्यां तोयेन विन्देत्सेन्युषम् ।
 स्वयभूरित्युपस्थाय सूर्य्येति प्रदक्षिणम् ॥
 आहृत्य तु नमः कुर्याद्दिग्भोदिग्देवता अपि ।
 ब्रह्मणेऽप्ये श्रुतिये श्रापधीभ्यस्तथैव च ॥
 वाचे च वाचस्पतये विष्णवे महते तथा ।
 एताभ्य देवताभ्यश्च नमस्कारादि वै जलं ॥
 दत्त्वा नमस्ते क्रमशः स्नान्ते वै सर्वकर्मणां ।
 नमोऽवभ्योऽपां पतये वरुणाय नमो नमः ॥

इत्युक्त्वापो नमस्कृत्यावनौ वेदांस्य नामवत् ।

इदमापः प्रदहत धासो धाम्नतथैव च ॥

विमोचनं तु तीर्थस्य आप्यायस्वेति वै जपेत् ।

देवा गातु^(१) विद् इति कृत्वा जप्यनिवेदनं ॥

प्रचान्य तीर्थदेशं तु गत्वा स्वं धर्ममाचरेत् ” ।

ब्रह्माविष्णुमहेश्वरा एकैकेन मन्त्रेणार्चनीयाः, सविता मित्रो
वहणश्च चिभिरेव उपादेयगतवङ्गत्वस्य विवक्षितत्वात् तन्निर्दि-
ष्टैर्ब्रह्मादिदेवताप्रकाशनममर्थैः । ध्यात्वेति पुराणोक्तं देवता-
मूर्त्तिं ध्यात्वा तन्निर्दिष्टस्य तदन्ते प्रणवदेवतानां नमःपदा-
न्युक्त्वा, ॐ ब्रह्मणे नम इत्येदं पृथक् पृथक् प्रतिदेवतं पुष्पं
विन्यसेत्, जले चिपेदिति पूजाप्रकारः पुष्पदानमन्त्रेणेत्यर्थः,
विष्णुपूजायां विशेषः, प्रणवेनावाहनादि पुरुषसूक्तेन ममस्तेन
पुष्पदानं, ममस्तस्य करणत्वेन श्रुतेः, तेन तद्विरुद्धं, विष्णु-
कृतिगतं प्रत्येकस्य पुष्पदानमाधनत्वमन्त्रं न याच्छं, उदकदानं
वा पुष्पाभावे, गायत्र्यानुपकामनान्तं कर्म निरञ्चनं निष्पृष्टं ब्रह्म,
अथ नियुक्तान् पुरुषान् ब्रह्मपुरुषेण नारायणेनाभिष्टौतीत्यच-
श्रुत्या 'मन्त्रगतपुरुषपदस्य नारायणपरत्वेन व्याख्यानात्तन्मन्त्रनिर्दि-
ष्टादि नारायणपरत्वादिरुद्धश्रुतिगतपुरुषोत्तमनरमिंहनिष्णुशक-
पाणिपदानां पूजावाक्यश्रुतानामप्यनादरः, नरकिंहपुराणे, ध्येयः
मदेति नारायणमूर्त्तिं ज्ञानमुक्तं एवं नारायणाय पुष्पं ददानीति
प्रयोगः, अतएव प्राचीनपद्धतौ तथैव लिख्यं ममाचारोऽप्येवं, दिग्गः

प्रतिच्यादिकाः, दिग्देवता इन्द्राद्या । दिग्भ्यो नमः, दिग्देवताभ्य
इति केचित्, श्रवनौ भूमौ देवनमस्कारो नामवत्, अग्नेदाय
नम इत्येवंक्रमेण, आप्यायस्वेति जपस्य देवाः गातु विद् इति-
वेदनं चनेन जपेन परमात्मा प्रीयतामित्येवं रूपेण ।

अथ स्नानपद्धतिः, चतुर्थभागे-उक्तलक्षणमृत्तिकास्त्रीगोमन्त्रि-
दिवसगृहीतगोमय-तिल-पुष्प-शब-कुश-दूर्वा-चन्द्रनादिकमादाय
पामात् पूर्वेणोत्तरेण वा षड्भिर्भुज्य जलाशयं गत्वा जलाशयसमीपे
स्नानोपकरणस्थापनं द्विवासां पवित्रोपयस्य^(१) आचमेत्, नारायण-
नमस्कारः, त्रिमात्रप्रणवोच्चारणं, नारायणमन्त्रेण समन्ताच्चतुर्दक्ष-
परिमिततीर्थकल्पनं ।

“ विष्णोः पादमसूताभि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
पाद्मिनस्त्वेनसप्तम्नादाजगत्प्रणान्तिकात् ॥
तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च तीर्थाणां वायुरब्रवीत् ।
दिवि भुवन्तरौत्से च तामि ते सन्ति जाङ्गवी ॥
नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नन्दिनीति च ।
नन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा श्रिता ॥
विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोक^(२)प्रसाधिनी ।
सेमा च जाङ्गवी चैवं शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
भागौरथी भोगवती जाङ्गवी चिदग्रेथरी ।
गङ्गे! देवि! नमस्तुभ्यं प्रभोद परमेश्वरी ॥

(१) त्र्योपयस्यः ।

(२) प्रसादिनी ।

गङ्गेऽनागच्छेत्यावाहनं मृदः किञ्चित् शृथक् स्थापयित्वा अपरं च वक्ष्यमाणविनियोगानुरोधेन अधिकन्वूनमध्यपरिमितिं कृत्वा स्थापनं, गोमयं द्विधा विभञ्ज्याद्दुस्य विभागकरणम् ।

“अथक्रान्ते! रथक्रान्ते! विष्णुक्रान्ते! वसुन्धरे! ।

मृत्तिके! हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं ॥

उद्धृतासि वराहेशं कृष्णेन व्रतवाङ्मना ।

नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारणि सुव्रते!” ॥ इति—

मन्त्रेण मृद्गागानामभिमन्त्रण । आद्यभागेकदेशेन नाभेरधः, द्वितीयभागांशेन शिरसस्तृतीयभागांशेन मध्यकायस्य चालनं, मृद्गागानां शिष्टानां रचणं ।

“अयमद्यं चरन्तीनामोषधीनां रक्षं वने ।

तामामृषभपत्नीनां पवित्रं कायग्रोधनं ॥

तन्मे^(१) रोगांस्य गोकांस्य पापं च मुद गोमय!” ।

इति चालनकाले पठता गोमयाद्यभागेनाधःकायस्थ, द्वितीयभागेन शिरसः, तृतीयभागेन मध्यकायस्य चालनं । विधा कृतगोमयस्य न रचणं कायाभावात् । मृत्त्रयेण पादयोः चालनं, एतच्चाङ्गप्रचालनं पादचालनं च तीरे कृत्वा सहदाचमनं ।

“हिरण्यगृह्णं वरुणं प्रपद्ये तीर्थे मे देहि धापितः ।

यन्मया भुक्तममाधुनां पापेभ्यस्य प्रतिपहः ।

यन्मे वाचा च मनसा कर्मणा दुष्कृतं कृतं” ॥

“तत्र रन्द्रो वरुणो वृहस्पतिः सविता पुनातु पुन”रिति.

जले प्रवेगः । शूनःश्रेष्ठयिः त्रिष्टुप्कन्दः, वरुणो देवता । जलो-
पस्थाने विनियोगः । “ॐ उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय
पन्था मन्वे तदाऽथ । अपदेपादाप्प्रतिधातवे कुरुतापवक्ता इदया-
विधयिष्यन्” । इति ब्रह्माञ्जलिं तोयाभिमुखं पाठः । शूनःश्रेष्ठ-
यिः (१)अनुष्टुप्कन्दः, वरुणमविष्टविष्णुविश्वमहत्स्वर्का देवताः,
जलावर्त्तने विनियोगः । “ॐ ये ते-शतं वरुण-ये महत्सं यज्ञियाः
पाशावितता महान्तः, तेभिर्त्रो अद्य सवितोतविष्णुविंशये सुद्यन्तु
महतः स्वर्गाः” । इति जलस्य हस्तेन प्रदक्षिणावर्त्तनं । परमेष्ठिष्ठयिः,
यजुः, वरुणो देवता, “ॐ सुमिचिद्यानऽ आपऽ श्रोषधयःऽ सन्तु”
इति वरुणं स्मृत्वा जलाञ्जलिग्रहणं, परमेष्ठी प्रजापतिष्ठयिः, यजुः,
वरुणो देवता, ॐ दुर्मिचियास्तस्मै सन्तु योऽन्मान् देष्टि यं च वयं
द्विष इति द्वेष्यं ध्यात्वा यथा दिशि (२)देष्टास्ति तत्र जलाञ्जलि-
प्रक्षेपः, द्वेष्याभावे त्वत्तरस्यां प्रक्षेपः ।

कटिनाभ्यधोदेशोरुदय-जंघादयपाददयानां प्रत्येकं आद्यभाग-
मृदा चिः चालनं, द्वितीयभागमृदा नाभ्यूर्ध्वकण्ठपर्यन्तं द्विःचालनं,
ततो हस्तदयोर्मृदा चिः प्रचालनं, सर्वकायचालनं, द्विराचमनं,
जलाय नम इति जलनमस्कारः, त्रिष्टुष्ठयिः, त्रिष्टुप्कन्दः, वरुणो
देवता, यत्किञ्चेदं दैव्ये जनेऽधिद्रोऽहं (३)मनुष्याश्चरामि, अचिन्तय
(४)भव धर्मायुपोऽमि मिमानन्तस्मादेनसो देवरीरिपः । जलाय
नम इति जलनमस्कारः ।

(१) त्रिष्टुप्कन्दः ।

(२) द्वेष्योऽस्ति ।

(३) मनुष्याश्चरामि ।

(४) तव ।

“ प्रपद्ये वरुणं देवमश्वसां पतिमूर्जितं ।

याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वापदिनिमूदनं ।

सान्निध्यमस्मिन् वै तोये भजतां मदनुग्रहात् ” ॥

गङ्गेऽबागच्छेत्येवं तीर्थमामन्यावाहनं, उद्धृतस्नाने यस्मात्तीर्था-
ञ्जलमाहृतं तस्यैव तीर्थमन्यावाहनं, आवाहनकाले मनसा तीर्थ-
देवता-सान्निध्यचिन्तनं, क्वचिमेऽक्वचिमे प्रसिद्धमामके कुरुक्षेत्र-
गयागङ्गापुष्करान्यतमस्मरणं । शुभःश्रेष्ठश्चिः, चिष्टुपूजन्दः,
वरुणो देवता, “ उदुत्तमं वरुणपाशमस्रदवाधमं विम धमः
अपायः, अघावयमादित्यमते तवानागसो ऽदितये स्याम ” । इति
मन्त्रेण प्राप्नुवस्य नारायणस्मरणेन अक्षप्रवेशपरिकल्पिततीर्थं
स्नानन्तराञ्जलावतरणनिमित्तकं सकृदाचमनमिति केचित् ।
नाभिमात्रे प्राप्नुवस्य स्मरणं । येन देवाचयस्य मधुक्कन्दश्चिः,
द्वायोरनुष्टुप्कन्दः, तृतीयस्य चिष्टुपूजन्दः, (१)पवमानः सोमो-
देवता, जलाक्षन्ने विनियोगः । “ येन देवाः पवित्रेण आत्मानं
पुनते सदा, तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु मां ” ।
“ प्राजापत्यं पवित्रं च ततोद्दामं हिरण्यथं, तेन ब्रह्मविदो वध पुत्रं
ब्रह्मापुनीमहे, ” “ इन्द्रः सुनीती सहसा पुनातु सोमः (१)धन्यावरुणः
समीच्या । यमोराजा(२)प्रसृष्टिभिः पुनातु मा जातवेदा मूर्जयन्त्या
पुनातु, ” इति परिकल्पिततीर्थजलस्य हस्तेना(३)वमर्षः, ततस्तीर्थं

(१) तीर्थमान ।

(२) प्रसृष्ट्याभिः ।

(२) खलु ।

(३) स्पर्शः ।

गत्वा भूर्भुवः स्वरिति व्याधतित्रयेण द्विराचमनं, सकृदा, मेधा-
 तिचिच्छपिः, गायत्रीकन्दः, ॐ विष्णुर्देवता, “ इदं विष्णुर्विचक्रमे
 वेधानिदधे पदं समूलमस्य पाशसुरे ” इति चिधाकृतव्यतिरिक्तमृदा
 सर्वाङ्गलेपनं, नाच चालनं, सकृदाचमनं, नारायणं स्मरतः शनैर्जले
 प्रवेष्टः, प्रजापतिर्छपिः । यजुः, आपोदेवता । “ ॐ आपोऽस्मा-
 न्मातरः शुन्धयन्तु एतेन नो एतः पुनन्तु, विश्वप्रहिरिप्रं प्रवहन्ति
 देवोः ” इति मन्त्रेण प्रवाहाभिसुखस्य प्रवाहाभावे सूर्याभिसुखस्य
 वा जलमज्जनं, हरिस्मरणं, प्रजापतिर्छपिः, यजुः, आपोदेवता,
 “ ॐ उदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमिं उथ्यानं, ” ततो गात्रसुदृष्ट्य
 पुनःपुनर्निमज्जोमज्जनं । सकृदाचमनं पुनस्तीरगमनं । कुत्स-
 छपिः, जगती कन्दः, रुद्रोदेवता, “ मानसोके तनये मानगोषु
 मानोऽश्वेपुरीरियः, मानोवीरायुद्भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सद-
 मिलाह्वामह ” इति गोमयेन सर्वाङ्गलेपनं, लेपनकालेऽपमयं
 चरन्तीनामित्यस्य क्रियमाणानुवादिनोऽपि जपः । वशिष्ठोक्त-
 काण्डादितिदूर्वथा अङ्गक्षर्जनं वैकल्पिकं । गोमयस्निग्धे गात्रस्यैव
 जलस्यस्याभिषेकः । स च यथाक्रममितिवचनात् प्रत्येकमन्त्रेण
 शिरशि जलाञ्जलिदानरूपः, मन्त्रस्याष्टभेदादष्टभिन्नः, शुनःश्रेफ-
 छपिः, गायत्रीकन्दः, वरुणोदेवता, “ ॐ इमं मे वरुण श्रुधी हव
 मद्या च मृस्य त्वामवसुराचके, ” प्रथमाभिषेकमन्त्रः, शुनःश्रेफछपिः,
 त्रिष्टुप्कन्दः, वरुणो देवता, “ तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशा-
 स्तेयजमानोहविर्भिः, अहेलमानो वरुणेहवोय्युरुश्र स मान
 आयुः प्रमोषीः, ” द्वितीयः, प्रजापतिर्छपिः त्रिष्टुप्कन्दः अग्नि-

वरुणोदेवता, “ तन्नो अग्ने वरुणस्य विदान्, देवस्य हेन्नो अवयामि-
 शीष्टाः, यजिष्ठो वज्रितमः शोशुचानो विश्वाद्देषाःसि प्रमुमुग्ध-
 स्मत् ” । तृतीये च, प्रजापतिश्चरिः, त्रिष्टुप्कन्दः, अग्नीवरुणौ
 देवता, “ सतन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अम्ना सवसो व्यष्टौ,
 अवयस्सन्नो वरुणः रराणो वीहिमृलीकः सुषवो न एधि ”
 चतुर्थः, (१) प्रजापतिश्चरिः, गायत्रीकन्दः, वरुणोदेवता, “ ॐ
 मापो मौषधीर्हिंस्रौर्ह्रांसो धासोराजंस्ततो वरुण मो सुध ” ।

“ यदाऽऽरुष्या इति वरुणेति प्रपामहे ततो वरुण मो सुध ” ।
 पञ्चमः, उदुत्तममिति । षष्ठः, अथर्वणश्चरिः, अनुष्टुप्कन्दः, ओषधयो
 देवता, “ सुधन्तु ना प्रपथ्यादपो वरुणादुत । अयो यमस्य पक्षीशात्
 सर्वस्माद्देवकिष्किषात् । सप्तमः, प्रजापतिश्चरिः, यजुः, अवभृथो
 देवता, “ अवभृथ निचुम्बुण निचेररसि निचुम्बुणः । अवदेवे-
 र्देवहत मेनोऽयाषिषमवमर्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णोदेवरिषस्याधि ” ।
 अष्टमः, इदमाप इति स्थाने पञ्चम्याभिषेको मापो मौषधीरिति
 यजुर्मुञ्चेत्यन्तं, कष्टिकात्मकं चेत् कुर्वन्ति पाठभेदमभ्युपगम्य प्राचं
 निदमाप इति पाठः, ततः पूर्ववच्चले निमज्ज्योग्नाश्याचमनं, ततो
 मार्जनारम्भः, कुशचयेणान्तर्गर्भं, सापेण शिरसि जलप्रक्षेपः, प्रणवेन
 शिरस्यञ्जलिनाभिषेकः, ततो थाहतिचयेणाभिषेकः गायत्र्या-
 भिषेकः, पुनः प्रणवेन शिरसि कुशैर्मार्जनं, अथ थाहतिचयेण,
 अथ गायत्र्या मार्जनं, आपोहिष्ठेति चक्ष इत्यन्तेनैकं मार्जनं,

प्रजापतिश्चपिः, यजुः, चित्पतिर्देवता, “ॐ चित्पतिर्मा पुनात्
 देवो मा सविता पुनात्क्षिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य
 विच पते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुनेतच्छक्रेयं” । द्वाविंशं
 प्रजापतिश्चपिः, यजुः, “ॐ वाक्पतिर्देवता, वाक्पतिर्मा पुना-
 त्क्षिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्र पते पवित्र-
 पूतस्य यत्कामः पुनेतच्छक्रेयं” । त्रयोविंशं, प्रजापतिश्चपिः, यजुः,
 देवः सविता देवता; “ॐ देवो मा सविता पुनात्क्षिद्रेण
 पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य
 यत्कामः पुनेतच्छक्रेयं” । चतुर्विंशं, मार्जन, एवं मार्जनं कृत्वा
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण हरिस्मरणं, पुनः प्रणवस्थाद्धतित्रयगायत्रीभि-
 रभिषेकत्रयं पूर्ववत्, पूर्ववन्मार्जनत्रयं च, (१)पूर्ववदिमं मे वरुणे-
 त्यष्टमन्त्रेण अभिषेकाष्टकं वैकल्पिकं, अन्ते चैतदिति कात्यायन-
 वचनात्, अन्ते माह्वानान्ते च-शब्दान्मार्जनपूर्वं च कथितमेव,
 पुनर्जले निमज्ज्य, अधमर्षणसूक्तस्य, अधमर्षणश्चपिः, इत्यादि-
 स्मरणपूर्वकं चिचारं जपः, द्रुपदामन्त्रस्य वा, “ॐ आद्यं गौः
 इन्द्रो रक्षन्तीदित्यस्य वा, वामदेवश्चपिः, अतिजगतिहृन्द्ः,
 सूर्योदेवता । ॐ हंसः शुचिपदसुरन्तरोचसद्भोतावेदिपदतिधि-
 दूरोणमत् । नृपद्मरमदृतसद्भोमसदन्नागोजाश्चतजा अद्रिजाश्चतं
 वृषत्” । अनेन वारत्रयमन्तर्जलजपः अन्वादि(१)सूक्तानि “ॐ
 यद्देवा देवहेसन”मित्यादिश्चकृत्रयं कुम्भाण्डाख्यं पुरुषसूक्तं, शिव-

संकल्पसूत्रं, एतेषामन्तर्जलजपः, कात्यायनानुक्तत्वाद्द्वैकस्विकः,
शशिरस्कादशप्रणवयुक्तगायत्र्यान्तर्जलजपो वा प्राणायामो वा कात्या-
यनवचनात्, प्रणवव्याहृतिचयसहितगायत्र्यन्तर्जले चिवारं जपः ।

प्रणवमाचक्ष्य वा चिवारं, “ॐ तद्विष्णो”रिति मन्त्रेण विष्णोः
शाकारस्य निराकारस्य वा प्रणव^(१) अन्तर्जले स्मरणं, तत्रोत्तमा-
धिकारिणं प्रतीति कर्काचार्यः, एतच्च यद्यपि वैकल्पिकेनोक्तं,
पश्चात् प्रायश्चित्तत्वेनोक्तेराग्रं कृततद्द्वैगुण्यसमाधानायावश्यमेव विष्णु-
ध्यानं, प्रजापतिश्च विः । “ॐ गायत्रीहृन्दः, विष्णुर्देवता ।
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं” ।
एतेन स्रोताभिमुखस्य वारचयं मार्जनं, संभवे—

“दक्षिणावर्त्तग्रंथेन तिलमिश्रोदकेन च ।

उदके नाभिमाषे तु यः कुर्व्यादभिषेचनं ॥

प्राक् स्रोतसि वै नद्यां नरस्तेकायमानसः ।

यावज्जीवहतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ” ॥

इति बराहपुराणोक्तं प्राक् स्रोतसि नद्यां नाभिमाषोदके
स्थित्वा शङ्खस्थितिलमिश्रोदकेनाभिषेकः, सर्वजन्ताशयेषु तन्नाश-
पाषोपरि दक्षिणावर्त्तग्रंथं कृत्वा तत्र जलं पूरयित्वा शिरसि पश्ये
भग्नजन्महतपापचयः, तदुक्तं,—

“दक्षिणावर्त्तग्रंथेन पात्रं त्रौदुमरे स्थितं ।

उदकं यः प्रय^(१)च्छेत्तु शिरसा चष्टमानसः ।

तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥

इति वराहपुराणोद्यं कर्त्तव्यं ।

विष्णुः,— “(१) गृह्णोदकं, गर्वा पुष्यं सर्वापदिनिस्तृणं” ।

ब्रह्मपुराणे,—

“पुष्टे भग्नं च यच्छृङ्गं दक्षिणं पतितं भुवि ।
निर्माणं प्राप्य विधिवत् पूजयित्वा^(१) जलेन च ॥
द्याम कृतं तु मुनिभिर्देवैः मिद्वैस्तु सर्वदा ।
अमृच्छीनाशनं धन्य सर्वसौभाग्यवर्द्धनं” ॥

एवं

“आङ्गुलेनोद्धृतं तोयं मूर्ध्नि गृह्णाति यो नरः ।
सरित्क्षपि प्रयातानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्वरजोदकेन च ।
स्रोतस्यपि नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

इदं वराहपुराणोक्तं कार्त्तव्यं ।

वराहपुराणे,—

“(१) गृह्णेण यो गर्वा स्नायाद्गोशिलां द्विजसप्तमः ।
स सर्वपापजातानि दहत्याग्नु न संग्रहः” ॥

तथा,—

“धेगोक्षनातिनिक्रान्तं धारोष्णं वापि यः पयः ।
शिरसि प्रतिगृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

(१) शंखोदकं गर्वा मूत्रं ।

(२) पूजयित्वा ब्रजेन च ।

(३) प्रवेशे ।

अथ काम्यान्तर्जलजपाः, हारीतः, शंखः, “ॐ देवीरापः
 उष्टाः” “ॐ हिरण्यवर्णाः शुचयः” । “ॐ आपोऽस्मान् मातर”
 इति शुद्धवतीरष्टजपे पूतो भवति, “ॐ त्वं सोमतनुकृद्भ्य” इति
 अष्टु जपेत्तनुकृतादन्यकृताच्च पूतो भवति । “ॐ अग्न आयुष्मि
 एव स” इति सप्तवारमष्टु जपेत्, सर्वपापेभ्यः पूतो भवति, ॐ
 हंसः शुचिषदिति विमलं पतितं अष्टु जपेत् सर्वपापेभ्य इति
 पूतो भवति । “ॐ देवीराप” इत्यनुवाकमष्टु जपेत् पूतो
 भवति, अघमर्षणमन्तर्जलचिरावर्त्तयित्वा मुच्यते ब्रह्महत्यायाः,
 सर्वार्त्तिषु अष्टु वा आसमाप्तिकं जपेदापदो मुच्यते ।

योगीयाश्वत्थः—

“द्रुपदा (१)मानसा देवो सर्जर्वदे (२)व्यवस्थिता ।

अन्तर्जले चिरावृत्य मुच्यते ब्रह्महत्याया” ॥

विद्याकरपद्धतौ, “ॐ आर्षं गौ पृथ्विरकमीदेत्यृषं गायत्रीं
 पञ्चोर्द्ध्वशः, सर्वां वा अन्तर्जले जप्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते, तथा
 आचरति प्रणवं वा, चत्वारिष्टकेति जले जप्तं सर्वपापघ्नं, “ॐ आपो
 हि षेति” पापदयमोचनं, “ॐ देवहृतस्ये”त्यादि मन्त्रपट्कजपः
 पापापघ्नः, (१)कुम्भकाय स्वाहा इति सहस्रमन्तर्जले जप्तं मन्त्रसर-
 हृतसैन्यं पापघ्नं, अयं पददयात्मक एव मन्त्रो न तदुपलक्षिताच्छक,
 (२)कुम्भकाय द्विपदेत्यमुकमणि वचनात्, “ॐ यत्किंचेदं वक्ष्ये”-
 मित्यन्तर्जले जप्त्वा सर्वपापघ्नः, “ॐ अग्नेवापिति” शतजपादुप-

(१) नामसा ।

(२) प्रतिष्ठिता ।

(३) जम्भकाय ।

(४) जम्भकाय ।

पातककोटिभूषणहत्या-शत-ब्रह्महत्यादिष्वर्षपापत्रयः, ॐ आप
हि हेतृचं कुशाण्डत्रयमेव ।

“ वृषभं (१)वीरजं, चैव गायत्रीमिति षोडशः ।

अन्तर्जले जपेन्नित्यं सर्वपापैः प्रसुच्यते ” ॥

कुशाण्डत्रयं, “ ॐ यद्देवा देवहेलनमिति ” (१)द्वयं, “ ॐ
द्रुपदा ” चतुष्टयं उदयमित्यनेन सह ।

वृषभस्यत्वारिंशदङ्गेति, (१)वीरजं द्द्वयः शुचिषदिति एतेषां
समुदितानां जपेन फलं, उपादेयगत संख्या विवक्षागतः ।

“ शतं ज्ञात्वा तु गायत्र्या शतमन्तर्जले जपेत् ।

अपः शतेन पीत्वा च सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥

अथाष्वाम् याजयित्वा च तथान्यद्वापि पातकं ।

न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीं च ससागरां ” ॥

जायात् शतेन गायत्र्येति योगीयाश्वष्वश्च पाठादिकल्प-
भये गायत्र्या शतं जप्त्वा ज्ञात्वा इति साध्याहारं ज्ञात्वा, तेन शताष्टकं
गायत्रीं ज्ञत्वा ज्ञानमेकमेवेति बोद्धव्यं, पुरुषसूक्तजपः, अश्वेद-
जपसमफलः । तथा,

“ अष्टाक्षरेणाभिधिं चैदभ्युच्चेदथवा पिवेत् ।

पञ्चविंशतिह्रलो हि सुच्यते तेन चैनसः ” ॥

तथा—

“ नारसिंहे न च जलं प्रविषेन्मूर्द्ध्नि मग्नवित् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्मसनातनं ” ॥

तथा, नाभिमाचजले स्थितः, प्रतह्यतः ॐकारमुक्त्वा जलं
पिवेत्, सर्वपापनाशाय, बौधायनोक्तं, ॐ भूर्भुवः स्वरिति चिराचम्य
दिमुखं विमृज्य सद्यं पाणिं संयोज्य पादौ शिश्रे हृदयं नाभिके
श्चक्षुषी श्रोत्रे चोपस्पृशेत्, एतत् सर्वपापकनाशनं, तथा यदवाक्
महापातकेभ्यः सर्वमनेन पूयत इति उपक्रम्य वशिष्ठेनोक्तं तथा-
शानेत्, तथा “ ॐ अग्निं मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युहृतेभ्यः
पापेभ्यो (१)मुच्यन्तां यदङ्गा पापमकार्षे मनसा वाचा हस्ताभ्यां
पद्भ्यां उदरेण शिश्रा ऽहस्तदवलुम्बतु यत्किंचिद्दुरितं मयि, इद-
महमापोऽमृतयोगौ (२)सूर्यं ज्योतिषि परमात्मनि जुहोमि
स्वाहा” । “ ॐ सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युहृतेभ्यः
पापेभ्यो रक्षन्तां । यद्राव्या पापमकार्षे मनसा वाचा हस्ताभ्यां
पद्भ्यामुदरेण शिश्रा रात्रिस्तदवलुम्बतु, यत् किंचित् दुरितं
मयि । इदमहमापोऽमृतयोगौ सूर्यं ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा” ।

“ ॐ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मणसतिर्ब्रह्म पूता पुनातु मां ॥

यदच्छिष्टमभोव्यं च यदा दुश्चरितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापो अमतां च प्रतिपहः स्वाहा” ॥

अन्तर्जलजपस्य, जलमग्नस्यैव जपक्रियाया उच्चारणरूपाया
जलमग्नाधारत्वस्यान्यथा मग्नवात्, इति कात्यायनि, एवं ध्यात्वा
तेस्तस्मान्न-शिश्रोवस्ता (३)वधूनम-स्त्रेष्वाण्यपतितमग्नापकपर-पात-

जलताड़न-जलमध्यसंचलनप्रतरण-वस्त्रमल-निर्णोजनपात्रमलचासन-
 हस्तपादकरण-जलताड़न-जलचोभणानां वर्जनं, प्रमादात् करणे
 “ ॐ नमोऽग्रयेऽष्मते, नम इन्द्राय, नमो वरुणाय, नमो वाइष्टे,
 नमोऽप्स्य ” इत्यपासुपस्थानं प्रायश्चित्तं, अन्यदपि प्रातःस्नानोक्तानि
 स्नानाङ्गानि तद्देशुष्ये विष्णुस्मरणं प्रायश्चित्तं, ततः प्रातःस्नान-
 कथितमार्गेष्वसन-वस्त्रपरिधानतिलकपहणादिकरणम् ।

भविष्यपुराणे—

“(१)घ्रातस्य वर्णकं इधं नित्यं कुर्याद्विशांपते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां वा विष्णेन तगरेण वेति” ॥

नाच मृत्तिकायज्ञं, इति केचित् । समाचाराङ्गान्मृत्तिका-
 यज्ञमिति कर्काचार्याः, ततः मध्या प्रातःमध्यावत् अञ्जलि-
 दानान्तरं अञ्जली पुष्यमिश्रणनियमः, मायचौधानं, मध्यमध्या-
 वैष्णवी शङ्खचक्र-गदापद्महस्ता युवती शुकवर्णां शुकाम्बर-
 दयोपेता गरुडमारुह्य विष्णुलोकादागत्य सूर्यमण्डले प्रविष्टेति
 ध्यानं, तेजोऽमीत्यावाहनं, उपस्थाने विग्रेषः, प्रकृत ऋषिः
 अनुष्टुप्कन्दः, सूर्योदिवता, उपस्थाने विनियोगः । “ ॐ उद्वधं
 तममस्परि स्रः पश्यन्त उत्तरं ज्योतिः देवं देवषा सूर्यं
 मगन्त ज्योतिरुत्तमं” । अनेन सूर्योपस्थानं, उपस्थाने चाप
 (१)यादित्यनियमः, एवं “ ॐ उदुत्य”मित्यनेन । ॐ चिचमित्यनेन
 ॐ तस्यचुरित्यनेन शोपस्थानम् ।

ॐ हंसः शुचिषदित्यनेन चोपस्थानं, ततो गायत्र्या षड्यादि-
स्मरणं, (१) पञ्चाङ्गन्यासः, गायत्र्युपासनपूर्वकमुपस्थानं, यथोक्तार्थज्ञान-
नियमेन, तिर्यक्पाणिना गायत्रीजपः, शतमष्टदशं वा, ततो
गायत्र्युपस्थानपूर्वकं गायत्रीविसर्जनं, ऊर्द्धवाक्कोः सूर्याभिमुख्योप-
स्थानं, अक्षयक्रपाष्णैरित्यादि प्रातर्घत्, विभ्राडित्यनुवाकस्य, ब्रह्मा-
स्रयभूषणैः, विभ्राडिति वृहस्पतिजगती, ॐ उदुत्यं ॐ येन
पावकः, ॐ दैव्या अध्वर्युगायत्र्यस्तिस्रः, ॐ तं प्रज्ञया जगती, ॐ
अयस्वेनः ॐ चित्रं देवानां, ॐ आनरुत्ताभिस्तिस्रस्त्रिष्टुभिः, ॐ
तरणिविद्यं, ॐ यदहस्तस्यदेव्यै गायत्र्यै, ॐ तत्सूर्यस्य । ॐ
तन्निचस्य, हे त्रिष्टुभौ, ॐ वसुधाए, ॐ वट्सूर्यश्रवसा, ॐ आयन्त
रवेति वृहत्याः, ॐ अद्यादेवा, ॐ आरुण्येनेति हे त्रिष्टुभौ,
अथ ॐ तं प्रज्ञया, ॐ अथस्वन चोदनाशिवं देवानामिति षड्चपयं,
प्रतीकोक्तं, (२) पूर्वस्थापितं स्मारितं, ॐ लोकं शृणु, ॐ अस्तेन्द्रं विद्या
इतिवात्, अतएवं च मन्त्रदशर्षो भवति, प्रथमं विभ्राडित्यनुवाकः,
“ ॐ विभ्राड् वृहत् पिवतु सोम्यस्रध्वायुर्दधद्यज्ञ पतावविडतं ।
वातकूमोयो अभिरचति त्मना प्रजाः पुषोष पुरुधा विराजति ।
ॐ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृगे विशाय सूर्यं । ॐ
येनापावक षड्चपभुरथ्यन्तं जनाए चतु । ॐ त्वं वहन्ए पश्यसि ।
ॐ दैव्या अध्वर्यु आगतए रथेन सूर्यत्वचा । मध्वायजाए सामञ्जये,
तं प्रज्ञया पूर्वया विश्वये मथान्वेष्ट तातिं वर्ध्विषदए स्वर्विटए ।
ॐ प्रतिचीनं वृजिनं दोहये धुनि माशुश्चयन्त मनुयासुवर्द्धसे ।

ॐ अयमेनस्योदयत् पृथ्विगर्भा ज्योतिर्जराधुरजसा (१) विमाने ।
 ॐ इममपाः सङ्गमे सूर्यस्य शिशुन्नाविप्रामतिभिरिहन्ति । ॐ चिदं
 देवानामुदगादनीकं चतुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः, आप्राधावा पृथिवी
 अन्तरीक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषस्य । ॐ आनदलाभिर्विदधेसु-
 ग्रन्ति विश्वानरः सवितादेव एतु, अपियथाद्युवानो मत्सथानो
 विश्वं जगदभिपौले मनीषा । ॐ यदद्य कञ्चवृत्रहनुदगा अभिसूर्य्यं ।
 मधं तदिन्द्रते वशे । ॐ तरणिर्विश्वदग्गतो ज्योतिष्कृदसि सूर्यं ।
 विश्वमा भासि रोचनम् । ॐ तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महितं मथा
 कर्त्ताविततः सं जभार । यदेदपुत्र हरितः सधस्या-दाद्रापी
 वासन्तनुते सिमस्यै । ॐ तन्मिषस्य वरुणस्याभिषवे सूर्य्यो रूपं
 कृणुते शोरुपस्ये, अनन्तमन्यहयदस्य पाणः कृष्णमन्यद्वरितः संभरन्ति
 ॐ वण्महाः असि सूर्य्यवलादित्य महाः असि । महतो मतो-
 महिमापनस्य तेऽद्वादेव महाः असि । वट्सूर्य्यं श्रवसा महाः
 असि । सवितादेवमहाः असि । गङ्गादेवानामसूर्य्यः पुरोहितो
 विभुज्योतिरदाम्भं । आयन्त इव सूर्य्यं, विशेदिन्द्रस्य भवत । वसूनि
 जाते जनमान ओजसा प्रतिभागं न दौधिम । ॐ अद्या देवा
 उदिता सूर्य्यस्य निरःहमः पिपृता निरवधात् । तस्यो मिषो-
 वरुणो मामहन्ता-मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः । “ ॐ
 आरुष्येन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च हिरण्ययेन
 सविता रपेना देवो याति भुवनानि पश्यन्” । पुरुषसूक्तस्य
 नारायणश्रुतिः, पञ्चदशशानुष्टुप्कन्दः षोडशाविष्टुप्कन्दः जग-

द्वौजं, पुरुषो नारायणो देवता, पुरुषमेधे विनियोगः, पुरुषो वै
 नारायणो कामयत इति ब्राह्मणं, सहस्रग्रीषां पुरुषः सहस्राक्षः
 सहस्रपात्, सभूमिं सर्वतः स्पृष्ट्वा अत्यतिष्ठद्ग्राह्णुत्सं । पुरुष-
 एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं, उतामृतत्वस्येग्रानो यदन्ने
 नानिरोचति, एतावानस्य मर्हिमातो ज्यायाश्च पुरुषः । पादोऽस्य
 विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि, त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः
 पादोऽस्येहाभवत्पुनः, ततो विश्वं यत्कामत्साग्रनानग्रने अभि,
 ततो विराडजायत विराजो अधिपुरुषः, सजातोऽत्यरिच्यत
 पञ्चाङ्गनिमयोपुरः तस्माद्यज्ञा सर्वङ्गतः संभृतं पृषदास्यं,
 पशुःसाश्चक्रे वायव्या नारय्या घाम्याश्च ये, तस्माद्यज्ञाः
 सर्वङ्गतश्चक्षुःसामानि जज्ञिरे, कन्दाश्चि जज्ञिरे तस्माद्-
 यज्ञुस्तस्मादजायत तस्मादस्या अजायन्त ये के चोभयादतः,
 गावोऽजज्ञिरे तस्मान्तस्माज्जाता अजावयः ।

तं यज्ञं वर्हिषि प्रोचन्पुरुषं जातमग्रतः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या अपयस्य ये ॥

यत्पुरुषं यदधुः कतिधाव्यकल्पयन्, मुखं किमस्यासीत्किं
 वाङ् किमूह पादा उच्यते ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदाङ्ग राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्वः पद्भ्याश्च शूद्रो अजायत ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।

श्रीचादायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं ग्रीश्रोः श्रोत्रोः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिग्गः श्रोत्रान्तथा लोकानकल्पयन् ॥

यत्पुरषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो आसीदान्वं योश्च इधः शरद्भुविः ॥

सप्ताशा सन् परिधय स्त्रिः सप्तसमिधः कृताः ।

देवा यद्यज्ञं मन्वामा श्वधन् पुरुषं पशुं ॥

“यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्, तेऽनाक महिमानः सस्यन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः,” यज्जापत इत्यस्य षड्भ्यः प्रजापतिर्ष्वधिः, विष्टुप्लन्दः, मनोदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः, “यज्जापतो दूरसुदैति दैवं, तदुसुप्तस्य तथैवैति, दूरज्ञमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः, शिवसंकल्पमस्तु” । “येन कर्माण्यपसोमनी यिषो यज्ञे कृण्वन्ति । विदयेषु धीराः, यदपूर्वं यत्तमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । “यत्प्रज्ञानसुत चेतो धृतिश्च यत्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु, यस्मात्प्र स्रते किंचन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । “येनेदं भूत भुवनं भविव्यात्परिगृहितममृतेन सर्वं, येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । “यस्मिन्मृचः साम यजूंश्चि यस्मिन् प्रतिष्ठितारचनाभाविवाराः, यस्मिन्श्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । “सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीष्टभिर्वाजिन इव । इत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । मण्डलब्राह्मणं, विनियोज्यत्वेन मन्त्रकार्यकरतामन्त्रधर्मलाभेन ऋष्यादिभरणं, प्रजापतिर्ष्वधिः, यजुः, सूर्योदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः । “ॐ यदेतन्मण्डलं तपति तन्मण्डुद्वयन्ता

अरुचः सऽरुचां लोकोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि
सामानि समासांल्लोकोय य ऽएष ऽएतस्मिन् मण्डले पुरुषः
योऽग्निस्तानि यजूषि सयजुषां लोकः । १ । सैषात्रये विद्या तपति
तद्देतद्व्यविदाः स आङ्गम्ययी वा एषा विद्या तपतीति वाग्धेव
तप्यन्ति वदति । १ । स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले
पुरुषोऽपैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यते तस्मान्मृत्युर्नश्चियते मृते-
र्हन्तस्तस्माद् न दृश्यते मृतेर्हन्तः । २ । तदेष लोको भवति,
अन्तरमृत्योरमृतमित्यवरः तन्मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहित-
मित्येतर्हस्मिन् हि पुरुष एतन्मण्डलं प्रतिष्ठितं तपति मृत्यु-
विवस्वन्तं वस्त ऽरात्यसौवा ऽआदित्योन्विवस्वानेषश्चहोरात्रे विवस्ते
तमेष वस्ते सर्वतो ह्यनेन परिदृमोश्च्योरात्मा विवस्वतीत्येतस्मिन्
हि मण्डल एतस्य पुरुषस्यात्मैतदेष लोको भवति । ४ । तयोर्वा
ऽएतयोर्हमयोरेतस्य चार्चिष ऽएतस्य च पुरुषस्येतन्मण्डलं प्रतिष्ठा
तस्मान् महदुक्तं परस्मैशः श्रेतेदेतां प्रतिष्ठां क्षिण्टा इत्येताः
वं स, प्रतिष्ठां क्षिण्टोऽजो महदुक्तं परस्मैशः सति तस्मादुक्तग्रमं
भूयिष्ठं परिचक्षते प्रतिष्ठा क्षिण्टो हि भवतीत्यधिदेवमं । ५ ।
"अथाधियज्ञ" । यदेतन्मण्डलं तपत्यथः स इकोऽथ यदेतदर्चि-
र्दीप्यत इदं तत्पुष्करपर्णमापोहेताऽआपः पुष्करपर्णमथ य ऽएष
ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषोवमेव स योयः हिरण्मयः पुरुषस्तदेतदेवै-
तन्नयः सःसृष्ट्ये होपधत्ते तद्यज्ञस्यैवानुसःस्वामूर्द्धमुत्क्रामति
तदेतमप्येति य ऽएष तपति तस्माद्गिनाद्रियेत परिदृन्मुसुष
ह्येष तदा भवतीत्यु ऽएवाधियज्ञं । ६ । "अथाध्यात्मं," यदे-

तन्मण्डलं तपति यश्चैषरुक्मं इदं तच्छुक्रमचक्रय यदेतदचिर्दीयते
 यच्चैतत्पुष्करपर्णमिदं तस्त्रिणामचक्रय य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो
 यश्चैष हिरण्मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयं दक्षिणेचन्द्रपुरुषः । ७ ।
 स ऽएष ऽएव लोकं पृष्ठातामेव सर्वोऽग्निरभिसंपद्यते तस्यैतन्मिथुनं
 योऽयं मथेचन्द्रपुरुषोऽर्द्धमुहैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै स ह-
 मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायै तद्यत्ते हे भवतो इन्द्रं हि
 मिथुनं प्रजननं तस्माद् हे हे लोकं पृष्णे ऽवपधीयेते तस्माद् दुःखाभ्यां
 दुःखाभ्यां चितिं प्रणयन्ति । ८ । स ऽएष ऽएवेन्द्रः । यो यं दक्षिणे-
 चन्द्रपुरुषो येषमिन्द्राणी ताभ्यां देवा ऽएतां विधृतिमकुर्वन्नासि-
 कान्तोऽस्माञ्जायाया ऽश्नन्ते नाश्रीयादौर्यवान् हास्माञ्जायते वीर्य-
 वन्तमुह सा जनयति यस्या ऽश्नन्ते नाश्राति । ९ । तदेतद्देवव्रतं
 राजन्यवन्भवो मनुष्याणामनुतर्मा गोपायन्ति तस्माद् तेषु वीर्य-
 वाञ्छायते मृतवाका ययमां सञ्चिप्राग्नेनं जनयति । १० । तौ
 इदमस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ यदा मिथुनस्थान-
 ष्णं च्छतोऽय हे तत्पुरुषः स्वपिति तद्यथाहैवेदं मानुषस्य मिथुनस्थानं
 गत्वा संविद इव भवत्येव इवैतदसंविद इव भवति देवः
 ह्येतन्मिथुनं परमो ह्येष ऽश्नानन्दः । ११ । तस्मादेवं विमत्स्वप्यात् ॥
 लोकाश्च हैते ऽएव तद्देवते मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति
 तस्माद्दुह स्वपन्तं धूरेव न बोधयेन्नेदेते देवते मिथुनीभव
 दिनन्धौभानीति तस्माद् ऐतत्सुरसुपुषः श्लेषणमिव मुखं भवत्येते
 ऽएव तद्देवते रेतः भिद्यतमास्माद्देतम इदं सर्वं संभवति
 यदिदं किञ्च । १२ । स ऽएष ऽएव मृत्युः । य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले

पुरुषो यथायं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये पादावतिहतौ
 तौ हैतदाच्छिद्योत्क्रामति च यदोत्क्रामत्यथ हैतत्पुरुषो विधते
 तस्माद् हैतमेतमाहुराच्छेषेति । १२ । एष ऽउ एव प्राणः ॥
 एष हीमाः मनाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः स्वाः स
 यदास्त्रपित्यथैममेते प्राणाः स्वा अपियन्ति तस्मात्स्वाण्यः स्वाण्य-
 योहवैतः स्वप्न इत्यावृत्ते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः । १४ ।
 स ऽएतैः सुप्तो न कस्यचन वेद न मनसा संकल्पयति न
 च वाचास्त्रस्य रसं विजानाति न (१) प्राणेन गन्धं विजानाति न
 चक्षुषा पाद्यति न श्रोत्रेण शृणोत्येतः क्षेते तदा पीता भवन्ति
 स ऽएष एकः संप्रजासु बद्धधा व्याविष्टस्तस्मादेका मती लोकं
 वृणा सर्वमग्निमनुविवत्यथ यदेक ऽएव तस्मादेकः । १५ । तदाहुः ।
 एको मृत्युर्वहव इत्येकस्य बहवस्येतिह ब्रूयाद्यदहाभावमुच्यते
 तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु बद्धधा व्याविष्टस्तेनो बहवः । १६ ।
 तदाहुः, अन्तिके मृत्युर्दूरा इत्यन्तिके च दूरेचेतिह ब्रूयाद्यद-
 हायमिहाद्यात्मन्तेनान्तिकेऽथ यदाभावमुच्यतेनोदूरे । १७ । तदेष
 श्लोको भवति । अन्ये भात्यपश्रितो रमानाः संचरेऽमृत इति
 यदेतन्मण्डलं तपति तदस्रमथ च ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः
 शोचाम ऽएतस्मिन्मण्डलेऽपश्रितो भातीत्यधिदैवतं । १८ । “अथाधात्मं”
 इदमेव शरीरमस्य योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषः शोचाम ऽएत-
 स्मिन्मण्डलेऽपश्रितो भाति । १९ । तमेतमग्निरित्यध्वयं च उच्यते,
 यजुरित्येव हीदः सर्वं युगकि धामेति कन्दोगा ऽएतस्मिन् हीदः

(१) न सा प्रादेव — ।

सर्वं समानसुक्यमिति वङ्गुचा ऽएष हीदः, सर्वमुत्थापयति
 यातुरिति यातुविद् ऽएतेन हीदः सर्वं यतं विषमिति सर्पाः
 सर्प इति सर्पविद् ऽउगिति देवा रथिरिति मनुव्यामायेत्यसुराः
 स्वधेति पितरो देवजन ऽइति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा
 गन्ध इत्यसुरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवति, तद्धैमान् भूत्वा
 ऽवति तस्मादेनसेवंवित्सर्वैरेवैतैरुपासीत सर्वं हैतद्भवति सर्वं
 हैनमेतद्भूत्वा ऽवति । १० । स ऽएष चीष्टकोऽग्निर्द्विर्गङ्गा यजुरेका
 सानैका तद्याङ्गास्त्राचर्षोपदधाति रुक्म ऽएव तस्या ऽश्रायतनमथ-
 यां यजुषा पुरुष ऽएव तस्या ऽश्रायतनमथथाः शान्नापुष्करपर्णमेव
 तस्या ऽश्रायतनमेवं चीष्टकः । ११ । ते वा ऽएते उभे ऽएष च
 रुक्म ऽएतच्च पुष्करपर्णमेतं पुरुषमपीत ऽउभे ह्युक्त्यामे यजुरपीत
 एवमेकेष्टकः । १२ । स ऽएष ऽएव मृत्युः, ऋ ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले
 पुरुषो यद्यायं दक्षिणेक्षन्पुरुषः, स ऽएष ऽएवंविद् ऽआत्मा
 भवति स यदैवंविदस्माः श्लोकात्प्रैत्यैतनेवात्मानमभिसम्भवति मो
 ऽमृतो भवति मृत्युर्ह्यन्वात्मा भवति । १३ । नैव वा इदमपे
 मदामीशैव सदासीत् । इति मण्डलब्राह्मणं दिवाकीर्त्तं प्रतद्द्रीय
 प्रतैरिति क्षत्मीधरः ।

नमस्ते इति त्रिमूर्णां प्रजापतिशिविः, गायत्रीहृन्दः
 दयोरतुष्टुहृन्दः, इन्द्रोदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः । “ॐ
 नमस्ते इन्द्रमन्यव सतोऽतदृषवे नमः वाङ्मभ्यामुत ते नमः, या
 ते इन्द्रशिवा तनूरघोरा पापकाश्रिनी, तथा मस्तुषा श्रन्तमया
 गिरिशन्ताभिषाकश्रीहि, यामिषुं गिरिशन्त इप्ते विभर्यन्तवे,

शिवां गिरिच तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत्” । सौराः
परमेष्ठिप्रजापतिर्ह्यसिः, द्वयोरनुष्टुप्कन्दः, तृतीया विराट्
आदित्योदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः । “कदाचन स्रुरीरसि
नेन्द्र सस्यसि दाशुषे, उपोपेन्द्रमघवन् भूय इन्द्र ते दानं
देवस्य पृथ्यते, आदित्येभ्यस्त्वा” । “कदाचन प्रयुञ्जसुभे
निपासि जग्मनी, तुरीयादित्य सवनंत इन्द्रियमातस्यावमृतं
दित्यादित्येभ्यस्त्वा” ।

“यज्ञो देवानां प्रथेति सुव्रमादित्यासो भवता नृडयन्तः,
आ वोऽर्वाचि सुमतिर्वृत्त्याद्दृष्टोसिद्या वरिवो वित्तरासदादि-
त्येभ्यस्त्वा । अथमर्षणसूक्तेनोपस्थानं, शुद्धोपनिषत्, पूर्णमदः
पूर्णमिदं, पूर्णात् पूर्णमदुच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते, ॐ खं ब्रह्म खं पुराणं
वापुरं खमिति ह्यस्माद् कौरव्याणां पुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा-
विदुर्वेदेनेन यदेतितयं, अथश्रवे मण्डलब्राह्मणान्तः, अथकौ
विधाङ्गित्यनुवाकमात्रेण वोपस्थानं, ततः प्रदक्षिणमाहृत्य नम-
स्त्रायोपवेशनं, आसनस्थेषु प्रागग्रे दर्भेषु प्राङ्मुखत्वेन सव्यतयोपवीत
परामर्शः, हस्तयोश्चोथेनाघमर्षणं, त्रिराचमनं, अङ्गुष्ठमूलेन
श्रीष्ठयोर्द्विमाज्जनं, श्रीष्ठयोरेवाङ्गुष्ठ्यैः सकृदुपस्पर्शनं, उदकेन
वामपाणिप्रोक्षणं, पादयोश्च प्रोक्षणं, त्रिरस्यनुदयनासिकादय-
श्रीष्ठदयानां हस्तेन स्पर्शनं, पवित्रलक्षणेपेतकुशत्रयेण इन्द्रियस्पर्शनं,
तदेव पावनं, पञ्चदशमात्राभिः प्रणवेन प्राणायामत्रयं, दक्षिण-
जानूपरि पवित्रोपग्रहव्यतिरिक्तपवित्रलक्षणेपेत-कुशत्रययुक्ताञ्जलि-

धारणं, प्रणवमुच्चार्य व्याहृतिचयोच्चारणं, गायत्र्या द्विपा^(१)दादीन,
 व्यस्तानामुच्चारणं, पुनर्गायत्र्याः पादद्वयरूपमर्द्धचंमुच्चार्य तृतीय-
 पादोच्चारणं, पुनराचामवान् सर्वं गायत्र्या उच्चारणं, तत आदावारभ्य
 मन्त्रमंहितायाः, प्रथमाध्यायक्रमेण अनुवाकानुवाकक्रमेण वा प्रति-
 दिनं यावत्समाप्तिं पाठः, मन्त्रसमाप्तौ ब्राह्मणमंहिताया,
 अध्यायाध्यायक्रमेण, ब्राह्मणब्राह्मणक्रमेण वा यावत्समाप्तिं पाठः,
 अशक्तौ कण्डिकाक्रमेण वा, एवमेकां शाखां समाप्य यस्थानेक
 वेदाध्ययन तस्यापरस्य वेदस्य एवमेव क्रमेण समापनं, पश्चादाथर्वण
 प्रणवपुराणेतिहासाङ्गानामपि यथाक्रमेण समापनं ।

(१) एभिर्धावद्भिर्दिर्दिर्नैरेतेषां समाप्तिः, पुनरादावारभ्य वेद-
 मित्येवं क्रमेण यावत्सर्वमभ्यासः, अशक्तौ गायत्रीमात्रं, व्याहृति-
 चयं वा प्रणवमात्रं वा फलावशेषार्थं^(२) पुरुषसूक्तस्य जपनियमः,
 भूर्भुवः स्वः मयं तपः अह्वाद्यां जुहोमीत्येतावन्मात्रं वा, अशक्तौ
 सर्ववेदफलार्थिनः, सांकारचतुरारुत्तिगायत्रीजपः, अम्बक-
 जातवेदा गायत्रीरूपशताक्षरे जपो वा काम्यः, एवं ब्रह्म-
 यज्ञं कृत्वा अन्ते भुतप्रणवोच्चारणं, ॐ नमो ब्रह्मणे, नमोऽग्ने,
 नमः पृथिव्यै, नमः ओषधीभ्यः, नमो वाचे, नमो वाचस्पतये,
 नमो विष्णवे, नमो महते, करोमीति चिर्जपः, भूमिं
 सृष्ट्वाचमनं, इति तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मयज्ञविधिः, यस्य
 प्रत्यक्षश्रुतिगतत्वात् प्रकारान्तरं न गृह्यते स्मृत्युक्तत्वात् ।

(१) गायत्र्याः — पादानां — ।

(२) एवं — ।

(३) फलावशेषार्थिनः — ।

अथ तर्पणविधिः, प्रागस्यकुशचयास्तरणं ततः, पृच्छमहा
 ष्विः,^(१) गायत्रीहृन्दः, विश्वेदेवा देवताः, आवाहने विनियोगः,
 “ॐ विश्वेदेवाः स आगत इष्टुता स इमं हव, एदं वहिर्निषीदत,”
 इत्यक्षतपुष्पाभ्यां ब्रह्मादयो विश्वेदेवा अन्नागच्छेत्यावाहनं,
 धवान् विकीर्य, सूत^(२)होषष्विः, क्षिष्टपृच्छः, विश्वेदेवा देवता,
 जपे विनियोगः, “ॐ विश्वेदेवाः इष्टुतेमः हव ये मे अन्नरीचे
 य उपशविष्ठ, ये अग्निजिह्वा उत वा यजथा आसद्याग्निन्
 वहिषि मादयध्वं,” इति जपः, दक्षिणजानुपातनं, उदङ्मुखत्वं
 अशुक्रुशचयस्य दक्षिणहस्तेन तर्पणार्थं ग्रहणं, वामहस्तेन दक्षिण-
 हस्तस्पर्शनं, ॐ ब्रह्मा ह्यप्यतामिति देवतीर्षेण ^(३)यवाभिः प्रादेश-
 माचं उद्धृतजले जलप्रक्षेपणं ब्रह्मतर्पणं, इदं ब्रह्मण इति
 त्यागः, एवं पुनर्वारद्वयं, धवाभावे प्रतिनिधित्वेन तण्डुलाः,
 चिन्तामणिकारस्तु धवानां वैकल्पिकमाह. एवं विष्णुसृष्ट्यामिति
 तर्पणचयं, ॐ रुद्रसृष्ट्यामिति वारद्वयं,^(४) प्रजापतिसृष्ट्यामिति
 कनिष्ठाङ्गुष्ठमूलप्रजापतितीर्षेण सकृत् देवासृष्ट्यां, हृन्दांश्चि
 ह्यन्तां वेदासृष्ट्यां, अथयसृष्ट्यां, पुराणाचार्यांसृष्ट्यां,
 इतराचार्यांसृष्ट्यां, सम्बत्सराः सावयवासृष्ट्यां, देव्यसृष्ट्यां,
 अक्षरससृष्ट्यां, देवानुगासृष्ट्यां, नागासृष्ट्यां सागरासृष्ट्यां,
 पर्वतासृष्ट्यां, सरितसृष्ट्यां, दिव्या-मानुषासृष्ट्यां, यज्ञा-

(१) पृच्छमहर्षिः ।

(२) यवैः ।

(३) उद्योप — ष्विः ।

(४) त्रयं ।

सृष्ट्यन्तां, रचांसि दृष्यन्तां ; पिशाचासृष्ट्यन्तां ; सुपर्णासृष्ट्यन्तां,
 भूतानि दृष्यन्तां, पशवसृष्ट्यन्तां, वनस्यतयसृष्ट्यन्तां, पृथिवी
 दृष्यतामिति वा, श्रोत्रधयसृष्ट्यन्तां, भूतधामचतुर्विधसृष्ट्यन्तां,
 एतेभ्यो ॐकारनाम्ना देवतीर्थेनाम्नारभ्येन वारद्वयं तर्पणं,
 प्रतिर्तर्पणं इदं विष्णवे इत्यादिरूपेण त्यागः, जलप्रक्षेपश्च
 जलस्य जले मलस्य तौरमनीषे, चेज्जले स्यले चेद्दुद्धतोदकेन
 स्यले मन्त्रे चावाहनस्थानकुशेषु जलप्रक्षेपः, जले स्यले वापि, ततो
 यज्ञसूचीत्तरीययोः, कण्ठावसक्तकरणं, तर्पणार्थं कुशचयमध्यस्य
 तोयाभिमुखं धारणं, उदङ्मुखमस्येव सव्याम्नारभ्ये दक्षिणहस्तेन
 प्राजापत्यतीर्थेन वारद्वयं द्वयं, मनुष्या अचागच्छतेत्यावाहनं ; नाच
 मन्त्रः, मनकसृष्ट्यन्तां, इदं समकाय, पुनरपरतर्पणत्यागौ, मनन्द-
 सृष्ट्यन्तां ; समानसृष्ट्यन्तां ; कपिलसृष्ट्यन्तां, बोदुसृष्ट्यन्तां, आसुरि-
 सृष्ट्यन्तां, पञ्चशिखसृष्ट्यन्तां सर्वेषां प्रणवादिनाम्ना वारद्वयं द्वयं,
 श्रित्तर्पणमिति समकादितर्पणवत् प्राजापत्येन तीर्थेन वारद्वयं
 द्वयं च, कुशमध्येन निवीतीत्सेन च कर्त्तव्यं ; मरुचिसृष्ट्यन्तां, इदं
 मरिचये, पुनरपि वा तर्पणत्यागौ, अशिसृष्ट्यन्तां, अङ्गिरासृष्ट्यन्तां,
 पौलस्त्यसृष्ट्यन्तां, प्रचेतासृष्ट्यन्तां, वशिष्ठसृष्ट्यन्तां, भृगुसृष्ट्यन्तां,
 मारुदसृष्ट्यन्तां, प्रणवादिनाम्ना वारद्वयं तर्पणत्यागौ, ततोऽपमन्त्र-
 करणं, यज्ञोपवीतवासयोः, दक्षिणाभिमुखत्वं, सव्यजानुपातनं,
 आवाहनस्थानात् कुशानां^(१) ग्रहणं, तिष्ठंपुष्यमादाय । ग्रंथश्रुतिः

(१) आवाहनस्थानकुशानां दक्षिणापकरणं ।

चिष्टुप्लन्दः पितरोदेवता, आवाहने विनियोगः “ॐ उग्रन्तस्त्वा-
निधीमद्भुशन्तः समिधीमहि ; उग्रन्नुशत आवह पितृन् हविषे
अत्तवे” । ॐ कथ्यवालनलादयो यमो^(१) वैवस्वतादयो ऽम्नत्पितृ-
पितामहप्रपितामहा अस्मिन्मातामह-प्रमातामह-दृष्टुप्रमातामहा
अस्मिन्मातृपितामही-प्रपितामहाः अवागच्छत, पितरोऽवागच्छतेव
वा, सर्वेषां, तिलविकिरणं, ग्रंथच्छयिः, चिष्टुप्लन्दः पितरोदेवता,
जपे विनियोगः, “ॐ आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निस्वाप्ताः पथि-
भिर्देवयानैः, अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवस्वस्मान्”
इतिजपः, राजतेन पात्रेण शीवर्णेन वा, तदभावे खड्गेन तदभावे
ताम्रेण अथभवे नारिकेलादिपात्रेण वा दादशाङ्कु^(२)वाहणे वा ;
पात्राभावे रजतादि, तिलयुतेनाञ्जलिना वा तर्पणं । अत्यन्ता-
वभवे गुणलोपे तु मुख्ययेति केवलाञ्जलिना वा, तर्पणसाधन-
कुग्रथयस्य दिगुष्णीकृत्य जलेन मोटककरणं, कुग्रमूलापयोर्जले
प्रवेष्टाय मध्यहस्तेन कुग्रमथधारणं ; पितृतीर्त्तन पात्रे जलपूरणं,
दक्षिणहस्ते अङ्गुष्ठतर्जनीयोगरूपमुद्रां परिहृत्य पात्रेण जलेषु
तिलमिश्रणं, शूद्राञ्जलिना ग्रहणे जलग्रहणात्पूर्वमेव दक्षिण-
हस्तेन तिलमादाय वामहस्ते करणं, उद्धृतोदकतर्पणे च भूमिन्म-
जलपूर्णपात्रे तिलमिश्रणं, तस्मात्पात्रेण अतिलग्रहणं, जीवत्पितृ-
कथं तिलमिश्रणाभावः न जीवत्पितृकः हृष्येस्तिनेरिति

(१) यमावस्तादयोऽ — ।

(२) दादशाङ्कु—काळे शिलावरेण वा ।

निषेधात् । कृष्णत्वस्य पितृकर्मणोचितं प्राप्तानुवादित्वेन मल-
वद्दामोनिषेधवद्विशेषणपरत्वाभावात् ।

ॐ कव्यवालनलसृप्यतां, इति पितृतीर्थेन गोसङ्गमात्रं
उद्धृत्य चिपेत्, (१) इदं कव्यवालनलादयः पुनर्वारद्वयं, एवं सर्वेषु
प्रणवपूर्वकनाम्ना वारचयतर्पणत्यागः, सोमसृप्यतां, यमसृप्यतां
अर्यमासृप्यतां, अग्निष्वात्तापितरसृप्यन्तां, सोमपाः पितरसृप्यन्तां,
वर्हिषदः पितरसृप्यन्तां ; ततो यमतर्पणं वैकल्पिकं संयोगप्रचक्षतात्
यावज्जीवं पापक्षयश्चास्य फलकरणपक्षे ; तच्च देवतीर्थेनेत्येके,
देवतीर्थपक्षे ऽप्यपस्यदक्षिणासुखत्वादयः सन्त्येव, यमाय नम इति
वाक्येनाञ्जलिचयतर्पणं, इदं यमाय एवमन्येभ्योऽञ्जलीचयं चयं तर्पणं,
धर्मराजाय नमः, मृत्यवे नमः, अन्निकाय नमः, वैशद्यताय नमः,
कालाय नमः, सर्वभूतक्षयाय नमः, ज्ञानाय नमः, शौदुम्बराय नमः,
दध्राय नमः, लोलाय नमः, परमेष्ठिने नमः, वृकोदराय नमः,
शिवाय नमः, चित्रगुप्ताय नमः, कृष्णचतुर्दश्यासुषसि नदीक्षान-
पूर्वकं यमतर्पणं सर्वपापक्षयार्थं, नदीक्षानसहितं कर्मान्तरमेव काम्यं,
एतावज्जीवत्पितृकस्य मातरि मृते पितरि जीवति समाचारा-
न्मातृपितामहीना अत्रैव तर्पणं, ततो मृतपितृकस्य कथ्यतेऽधिकं,
एवं ; ॐ वसवसृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानम इति त्रिवारं इदं
वसुभ्यः, ॐ इन्द्रासृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, ॐ आदित्या-
सृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, ॐ आचार्यासृप्यन्तामिदं जलं

तेभ्यः । अथ पित्रादितर्पणं, प्रजापतिर्ष्वविः, त्रिष्टुप्कन्दः, पितरो-
 देवता; “ॐ षडौरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः,
 “असुं यद्दयुरवृकाक्षतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु” ॐ असुक-
 सगोत्रोऽस्मत्पिता असुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा
 नमः, इदमस्मत्पित्रेऽसुकदेवशर्मणे, अथ मन्त्रादौ प्रणवोच्चारणं,
 नामविशेषेण गोत्रादौ च एवं वक्ष्यमाणेषु सर्वत्र, अङ्गिराश्चविः,
 त्रिष्टुप्कन्दः, पितरो देवता, तर्पणे विनियोगः, “ॐ अङ्गिरसोनः
 पितरो भवन्ता अथर्वाणो ऋगवः सोम्यासः, तेषां वधं सुमतौ
 यज्ञौघानामपि भद्रे वीमनसे स्याम” । ॐ असुकसगोत्रो
 ऽस्मत्पिताऽसुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, इद-
 मस्मत्पित्रे, शंखश्चविः, त्रिष्टुप्कन्दः, पितरोदेवता, तर्पणे विनि-
 योगः, “ॐ आयन्तुनः पितरः सोम्यासो ऽग्निध्यात्ता पथिभिर्देवयानैः,
 अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिभ्रुवन्तु ते ऽवन्वस्मान्” । असुक-
 सगोत्रोऽस्मत्पिताऽसुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः,
 इदमस्मत्पित्रे, प्रजापतिर्ष्वविः, यजुः, पितरो देवता, तर्पणे विनि-
 योगः, “ॐ ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयःकीलालं परिश्रुतं, स्वधास्य
 तर्पयत मे पितृन्” । असुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहोऽसुकदेवशर्मा
 तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत्पितामहायाऽसुक-
 देवशर्मणे, प्रजापतिर्ष्वविः, यजुः, पितरोदेवता, तर्पणे विनियोगः,
 स्मार्त्तकर्मणि परादिना पूर्वान्त इति श्रोतवन्मन्त्रपरिच्छेदहेतु-
 दर्शनात्कण्डिकापरिच्छेदस्य स्मार्त्तविनियोगार्थत्वात्, यजुस्त्वयमन्त्रः
 एकः; “ॐ पितृभ्यः स्वधाभिभ्यः स्वधानमः, ॐ पितामहेभ्यः

स्वधायिभ्यः स्वधानमः, ॐ प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः,
 “अचन्वितरो ऽमुमदन्त पितरोऽतिवृष्यन्तु पितरः * पितरः
 शुन्धध्वं” । असुकसगोचोऽस्मत्प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा वृष्यतामिदं
 जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे । प्रजापति
 ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, पितरो देवता, तर्पणे विनियोगः ।

“ ॐ ये चेह पितरो ये च नेहयाऽस्य विद्ययां उचन प्रविद्य,
 त्वं वेत्य धति ते जातवेदः सुधामिर्धञ्जं सुह्वतं जुषस्व ” । असुक-
 सगोचोऽस्मत्प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा वृष्यतामिदं जलं तस्मै
 स्वधानमः, इदमस्मत्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे । गौतम ऋषिः,
 गायत्री छन्दः, विश्वेदेवा देवता, तर्पणे विनियोगः, “ ॐ मधुवाता
 कृतायते मधु चरन्ति सिन्धवः, माध्वीर्नः संलोषधीः” । असुक-
 सगोचोऽस्मत्प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा वृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा-
 नमः, इदमस्मत्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे । गौतम ऋषिः,
 गायत्रीछन्दः, विश्वेदेवा देवता, तर्पणे विनियोगः, “ ॐ मधुमक्त-
 सुतोपसो मधुमत्पार्थिव रजः मधुश्चौरस्तु नः पिता ” । असुक-
 सगोचोऽस्मत्प्रपितामहो ऽमुकदेवशर्मा वृष्यतामिदं जलं तस्मै
 स्वधानमः, इदमस्मत्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे । गौतम ऋषिः,
 गायत्रीछन्दः, विश्वेदेवा देवता, तर्पणे विनियोगः ।

“ ॐ मधुमासो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः, माध्वीर्गावो
 भवन्तु नः” । असुकसगोचो ऽस्मत्प्रपितामहो ऽमुकदेवशर्मा वृष्यता-
 मिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे ।
 असुकसगोचोऽस्मत्प्रपितामहप्रपितामहा असुकदेव-असुकदेव-

अमुकदेवशर्माणः, दृष्यतामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, इदमस-
त्पितृपितामहप्रपितामहेभ्योऽमुक-अमुक-अमुक-देवशर्मभ्यः, एवं
पुनर्वारद्वयं तर्पणत्यागौ, पितामहे जीवति प्रपितामहे पितामह-
सम्बन्धिमन्त्राः, वृद्धप्रपितामहे प्रपितामहमन्त्राः; एवं प्रपितामहे
जीवत्युद्धं, ततः कृताञ्जलिरिमं मन्त्रं पठेत् । प्रजापति ऋषिः, धनुः,
पितरो देवता, जपे विनियोगः, “ नमो वः पितरः शृङ्गा^(१),
नमो वः पितरस्तपसे, नमो वः पितरो यज्जीवं तस्मै नमो वः
पितरो रमाय, नमो वः पितरो घौराय मन्यवे स्वधाथै वः पितरो
नमः” । ततो मातामहादितर्पणं, अमुकसगोचोऽसन्मातामहो-
ऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमसत्-
मातामहायामुकदेवशर्मणे, एवमपरवारद्वयं तर्पणत्यागौ, अमुक-
सगोचोऽसत् वृद्धप्रमातामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै
स्वधानमः, इदमसत् वृद्धप्रमातामहायामुकदेवशर्मणे, एवमपर-
वारद्वयं तर्पणत्यागौ ।

मात्रादितर्पणं, अमुकसगोचाऽसन्माताऽमुका^(२)देवी दृष्यता-
मिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमसन्मात्रे अमुका देव्यै एवमपर-
वारद्वयं तर्पणत्यागौ, अमुकसगोचासत्पितामहो अमुका देवी
दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमसत्पितामहो अमुकादेव्यै,
एवमपरवारद्वयं तर्पणत्यागौ, अमुकसगोचाऽसत्पितामहो
अमुका देवी दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमसत्पितामहो

अमुकादेव्यै एवमपरवारद्वयं तर्पणत्यागौ, अमुकसगोत्रा अस्मत्-
 ज्येष्ठमाता अमुकादेवौ दृष्यतामिदं जज्ञं तस्यै स्वधानमः,
 एकोऽञ्जलिः, इदमस्मत्ज्येष्ठमात्रे, ततः कनिष्ठमात्रे, ततो ज्येष्ठ-
 कनिष्ठरूपेण पितृतर्पणं, अनेनैव क्रमेण भ्रातृतर्पणं, एवं माता-
 मही-प्रमातामही-दृष्टप्रमातामहीनां, भगिनीनां ज्येष्ठादिक्रमेण,
 एवं मातुलादीनां, शरुरमातृभगिनीनां ज्येष्ठादिक्रमेण, ततः
 स्वपत्नीनां ज्येष्ठादिक्रमेण, ततः स्वपुत्राणां ज्येष्ठादिक्रमेण, ततः
 स्वदुहितृणां, ततो गुरुणां, शिष्याणां, भिषाणां यथास्मरणं-
 मन्त्रिण्यज्ञातीनां क्रमेण, भावुक-शाल-बान्धवानी च, स्वामिना-
 मन्येषां च, काश्चात् स्मरणे तर्पणं, एतेभ्योरेकैकाञ्जलिः,
 यथानाम त्यागः, ततः,

“ देवासुरास्तथा यज्ञा नागा गन्धर्वराक्षसाः ।

पिशाचाः गृह्यकाः सिद्धाः कुम्भाष्टास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूनिक्षया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।

दग्निमेते प्रयान्वाग्नु महत्तेनाम्बुनाखिलाः” ॥

इति जज्ञाञ्जलिदानं ।

एते च प्रेतभावं गता इति बुद्ध्या तर्पणं । तथा,—

“ नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।

तेषामायायनायैतद्दीयते खलिलं मया ” ॥

इत्येकोऽञ्जलिः ।

“ ये बान्धवा अबान्धवा अन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाक्षिणः” ॥

इत्येकोऽध्वनिः, ततो मृत्तोयं दत्त्वा वन्द्यालनं, समाचारा-
दान्तरणकुगचयं तर्पणकुर्गायेकौष्ठ्या भूमौ मंत्राय तत्र
वन्दनिय्योदनं ।

“ये चाग्रतःकुले जाता अपुत्रा गोचिणो मृताः ।

ते गृहन्तु मया दत्तं नम्रनिष्योदितोदकं” ॥

निष्योदनकाले चामंछृतप्रमृताणां बुद्धौ करणं, तथात्यागिनां
कुक्षयोपितां, दामवर्गतत्पितृवर्गस्य च, ततो यज्ञोपवीती भूत्वा
पूर्वमुखस्यः महदासनं, प्रातःस्थानं काम्यतौर्यंयामादौ तर्पणाङ्गत्वेन
एतावत्पर्यन्तकरणं, मथाङ्गे तु श्रानवत्तर्पणमपि प्रधानं प्रधान-
भूतेनापि तर्पणेन श्रानाङ्गत्वमिर्वाहः, ततो जपयज्ञः, गायत्र्या
श्रवादिस्मरणं, यथाशक्ति गायत्रीजपः, स च द्विविधः दशप्रणव-
संपुक्तः सप्तश्रावतिशिरःसहित एकः, प्रणवश्रावतिसहितोऽपर
इत्युक्तं प्राक्, एवं श्रवमर्पणद्रुपदां, हंसपावमानि कुष्माण्डसंज्ञक-
प्रभृतीनां शक्तौ मत्यां जपः, जपधर्माद्योक्ताः, अथ सूर्यार्घ्यः, अततो-
ऽष्टदक्षपद्मलित्वनं, तिलपवरक्तचन्दनपुतजलपात्रं गृहीत्वा हंसः
शुचिषदिति पठित्वा मूर्द्धपर्यन्तमुपस्थाप्य सूर्यार्घ्यं नम इति
मण्डलेऽर्घजलप्रक्षेपः शिरस्यञ्जलिं निधाय जपः ।

“ॐ नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ।

महस्तरश्मये नित्यं नमस्ते सर्वतेजसे ॥

नमस्ते इन्द्रवसुषे नमस्ते भक्तवत्सल ! ।

जगत्क्षामिन्नमस्तेऽस्तु दिव्यचन्दनरूपपटक् ! ॥

पद्मनाभ ! नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषित ! ।

नमस्ते सर्वलोकेश ! सुप्तानामपि बुधसे ॥

सुप्तं दुष्कृतं चैव भवं पश्यमि सर्वदा ।

सत्यदेव ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर ! ॥

दिवाकर ! नमस्तेऽस्तु प्रभाकर ! नमोऽस्तु ते " ।

एवं नमस्कृत्य चिःप्रदक्षिणकरणं, तर्पणोत्तरकर्म, ब्रह्माणं, चतुर्वर्कं

(१) कनकवर्णं कमण्डलुसुकुसुवाचसूचकरं ध्यात्वा हिरण्यगर्भ इत्यस्य,
प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, हिरण्यगर्भो देवता, पूजायां विनिधोगः ।

" हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

मदरधार पृथिवीं द्यामुतेसां कस्यै देवाय हविषा विधेम " ॥

इति जलेषु पुष्यप्रक्षेपः, नाचावाहनादि, पुष्यदानमाच-
पूजा एवं रुद्रादिषु, विष्णुपूजायां विशेषः, प्रणव ऋष्यादिस्मरणं
अर्घसंस्कारः, ॐ नारायणमावाहयामि, नारायण अत्रागच्छ, इति
पुष्यासताभ्यां जले ध्येयः सदेत्युक्तं पस्यावाहनं, ॐ नारायणाया-
मनं ददानीत्यामनदानं, ॐ नारायणाय पादं ददानीति पुष्या-
सतसहितं पादजलदानं, ॐ नारायणाय अर्घोदकं इत्यर्घदानं,
ॐ नारायणायाचमनं ददानीत्याचमनीयदान, ॐ नारायणाय
स्नानीय ददानीति स्नानीयदानं. पुनराचमनीय, ॐ नारायणाय
वस्त्रयुग्मं ददानीति वस्त्रयुग्मदानं, ॐ नारायणाय यज्ञोपवीत
ददानीति यज्ञोपवीतदानं, ॐ नारायणाय गन्धं ददानीति गन्ध-
दानं, पुरुषसूक्तश्चयादि स्मृत्वा ॐ सहस्रशीर्षत्यादि माध्याः सन्ति
देवा इत्यन्तं सूक्तमुच्चार्य नारायणाय पुष्यं ददानीति पुष्यदानं ।

गायत्र्या षड्यादि भृत्वा गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय धूपं
 स्थाहेति धूपः, एवं गायत्रीमुच्चार्य द्दीपं स्थाहेति द्दीपः, गायत्री-
 मुच्चार्य नैवेद्यं ददानौति नैवेद्यं, आचमनं, गायत्रीमुच्चार्य
 नारायणाय नम इति पुण्याञ्जलिदानं, गायत्रीमुच्चार्य नारायण !
 श्रम्यागं गच्छेति हृदयकमले गतिचिन्तनं अग्निकौ गन्धादिपञ्चोप-
 चारेण वा, पुष्पैश्चैव गन्धधूपदानं पुष्पद्यासम्भवे जलेनैव सर्वोप-
 चाराः, तदन्ते निरञ्जनमृद्धालेन सूर्यध्यानं, ततो रुद्रध्यानं,
 अघोरशक्तिः, गायत्रीकन्दः, रुद्रोदेवता, पूजायां विनियोगः, “ रुद्रं
 वृषाहृदं शूलहस्तं शुक्रवाससं, ॐ नमस्ते रुद्रमन्यव इति उच्चार्य
 रुद्राय नमः, इति पुष्पदानं, नारायण शक्तिः, यजुः, सूर्योदेवता,
 नारायण शक्तिः, गायत्रीकन्दः, सवितादेवता, विश्वामित्र शक्तिः,
 सवितादेवता, सूर्यपूजायां विनियोगः, “ आदित्यं रक्तवर्णं द्विभुजं
 पद्महस्तं ध्यात्वा, देव सविता प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय,
 दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतवः पुमात्सु वाचस्पतिर्वाचस्रः सवितुः,
 विश्वानि देव सवित इरितानि परामव, यद्भद्रं तन्न आसुर
 गायत्रीमुच्चार्य सवित्रे नम इति पुष्पदानं । प्रजापति शक्तिः,
 गायत्रीकन्दः, मित्रोदेवता, मित्रपूजायां विनियोगः, मित्रस्य
 तपंषि धृतो वो देवस्य मानसि, दुष्टं शिचश्रवस्तमं, मित्रो न
 एहि समित्वा रुद्रस्योहमाटिटचिणं क्षणं, उग्रशुभ्रतः सो नः
 स्योनं, धृते हंहम्यामि मित्र ममाशुषा सर्वाणि भूतानि ममीक्षतां,
 मित्रस्याहं शशुषा सर्वाणि भूतानि ममीक्षामहे, (१) इति मन्त्रमुच्चार्य

मित्राय नम इति जले पुष्पप्रक्षेपः, “ इमं मे वरुण ” “ तत्त्वायामि ”
 “ उरुः हीति ” मन्त्रत्रयस्य षड्यादिस्मरणं, शुक्लवर्णं पाण्डुरहस्तं
 मकरवाहनं वरुणं ध्यात्वा मन्त्रत्रयमुच्चार्य वरुणाय नम इति जले
 पुष्पप्रक्षेपः । पुष्पाभावे सर्वत्र जलं । “ ॐ हंमः शुचिपदि ” ति
 सूर्यांवलोकनं । प्रजापति षडपिः, गायत्रीहृन्दः, सूर्योद्देवता, उपस्थाने
 विनियोगः । अदृश्यमास्य केतवो-विरग्भयोजानां^(१) अनु भ्राजतो
 अग्रयो यथा । इति सूर्यांभिमुख्योर्द्ध्वाङ्गोरवस्थानं, प्रजापति षडपिः,
 त्रिष्टुप्हृन्दः, त्वष्टा देवता, सुखविमार्जने विनियोगः । “ ॐ संवर्षषा
 पयसा संतनूभिरगान्महिमनमासं ^(२)मितेन त्वष्टा सुदतोविदधासु
 रायोऽनुमार्ष्टितन्योषविद्विष्टं ” । अनेन तोषेन पाणिभ्यां सुखमार्जनं ।
 प्रजापति षडपिः, यजुः, सूर्योद्देवता, उपस्थाने विनियोगः ।
 “ ॐ स्वयंभुरसि श्रेष्ठोरग्निवर्षोर्दां असि वर्षोमि धेहि सूर्यस्या-
 वृतमन्यावर्त्तैः ” । अनेन सूर्योपस्थानं । सूर्यस्येत्यस्य, प्रजापति
 षडपिः, यजुः, सूर्योद्देवता, प्रदक्षिणे विनियोगः । “ ॐ सूर्यस्या-
 वृतमन्यावर्त्तैः ” । अनेन प्रदक्षिणकरण । उपविश्य दिग्देवतानां
 नमस्कारः । दिग्भ्यो नमः, दिग्देवताभ्यो नमः, इति कक्षाचार्याः ;
 दिशां च देवतानां च प्रत्येकं नमस्कार— इत्याहुः । प्राचे दिग्ने
 नमः ; प्राग्दक्षिणायै दिग्ने नमः ; दक्षिणायै दिग्ने नमः ;
 दक्षिणापरायै दिग्ने नमः ; पश्चिमायै दिग्ने नमः ; पश्चिमोदीच्यै
 दिग्ने नमः ; उदीच्यै दिग्ने नमः ; शर्वाच्यै दिग्ने नमः ; रज्ज्याय
 नमः ; अग्रये नमः ; यमाय नमः । नैर्ऋताय नमः, वरुणाय नमः,

(१) जनाङ्ग ।

(२) सिन्धेन ।

वायवे नमः, कुबेराय नमः, ईशानाय नमः, ब्रह्मणे नमः, अनन्ताय
 नमः, ॐ ब्रह्मणे नम इति सूर्यं नमस्कृत्य जलाञ्जलिदानं ।
 ॐ अग्नये नम इति जलाञ्जलिदानं । नमः पृथिव्यै, नमो वाचे,
 नमो वाचस्पतये, ॐ ओषधीभ्यो नमः, नमो विष्णवे, नमो महते,
 नमोऽग््न्यो अर्पापतये वरुणाय नमः । एतेभ्य नमस्कृत्य जलाञ्जलि-
 दानं, तीर्थदेशप्रक्षालनं, नमोऽग््न्यो अर्पापतये वरुणाय नमो
 नमः इति नमस्कारः । अथ भूमौ अग्निः कृत्वा वेदनमस्कारः ।
 अग्निवेदाय नमः, यजुर्वेदाय नमः, सामवेदाय नमः, अथर्ववेदाय
 नमः, परमेष्ठी प्रजापति ऋषिः, अनुष्टुप्कन्दः, वरुणोदेवता,
 तीर्थविमर्जने विनियोगः, प्रजापति ऋषिः, धाम्नो धाम्न इति
 यजुः, यदाङ्गरम्या इति गायत्रीकन्दः, वरुणोदेवता, तीर्थविमर्जने
 विनियोगः । " ॐ मापोमौषधीहिंसीर्द्धासो धाम्नो (१)राजस्वस्ततो
 वरुण नो सुप्त, यदाङ्गरम्या इति वरुणेति (२)श्रयामहे ततो
 वरुण नो सुप्त " । गङ्गे स्वस्थानं गच्छ इति तीर्थविमर्जनं ।
 प्रजापति ऋषिः, गायत्रीकन्दः, सोमोदेवता, जपे विनियोगः ।
 " ॐ आप्यायस्व (३)समेतं ते विश्वतः सोमवृष्ट्या । भवावाजस्य
 संगथ " इति शतं द्युम वा जपः । प्रजापति ऋषिः, यजुः,
 (४)शान्तविदो देवता, (५)जपनिवेदने विनियोगः । " ॐ देवा-
 शान्तविदो शान्तमित्वाशान्तमिति मनसस्पत इमं देवायज्ञं

(१) राजस्वस्ततो ।
 (२) समेतु ।
 (५) जपसमर्पणे ।

(२) श्रयामहे ।
 (३) खानुविदो ।

स्वाहा" वा चेधा । अनेन जप्येन परमात्मा विष्णुः प्रियतां । इति
जपनिवेदनं । अनेनैव विधिना नैमित्तिकं काम्यं प्राप्तःवान्
च कार्यं । नैमित्तिकं संक्रान्तिपक्षोपरागाद्ध्याद्यादिविशिष्टयोग-
निमित्तकं । यत्तु चाण्डालादिस्पर्शननिमित्तकं तद्मन्त्रक-
मित्युक्तमेव, संक्रान्तिस्नानं नैमित्तिकं । संक्रान्तिस्वरूपं व्योमिः-
शान्ते ।

“मृगकर्कटसंक्रान्ति यत्तु दिग्दक्षिणायने ।
विषुवतोत्सुस्नानेपे विष्णुपद्यः स्थिरात्मके ।
पङ्कश्रीति (१)दिस्रभावे द्वादशैवं प्रकीर्तिताः” ॥

मृगो मकरः, स्थिरा वृष-मिह-वृश्चिक-कुम्भराशयः । (१)दिः
स्वभावते, मियुन-कन्या-धनु मीनाः, देवीपुराणे, “चुटेः सहस्र-
भागो यः ष कालो रविचक्रमे” । देवसः,—

“संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्लभ्यः (१)पिशितेषुपैः ।
तद्योगादयधयोर्द्धं (२)विंशत्याद्यः प्रकीर्तिताः ॥”

इदं संक्रान्तिपूर्वकालीनपक्षोदृष्टात्मकतदुपकचिताहोरात्रपरं
उपवासादिविषयं तैलस्त्रीर्मांसवर्जनविषयं चेति प्राञ्चः ।

देवीपुराणे,—

“पङ्कश्रीतिमुखेऽतीते वृत्ते च विषुवदये ।
भविष्यत्ययने पुष्यमतीते चोत्तरायणे ॥”

(१) दिशरौरि ।
(२) पिशितोपमैः ।

(२) दिःशरौराः ।
(३) विंशत्याद्यः ।

विशेषमाह देवलः—

“ विंशत्कर्कटके नाद्यो मकरे विंशतिः परा ।

वर्त्तमाने तुलामेषे नाद्यस्तुभयतो दश ॥ ”

उभयतः तुलामेषयोः—

“ षड्शीत्यामतीतायां षष्ठीरुक्ता तु नादिका ।

पुण्यायां विष्णुपद्यां च प्राक्पश्चादपि षोडश ॥

अहः संक्रमणे पुष्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितं ।

राशौ संक्रमणे पुष्यं दिनाहुं ज्ञानदानयोः ” ॥

इति राशिसंक्रमणेन पुष्यकालविधिपरत्वात्कृत्स्नाहः ।

पुष्यत्वं यथा प्राप्तानुवादः, एतेषां वचनानां दिवस-

संक्रान्तिविषयत्वं, राशौ वचनान्तरेण व्यवस्थावगमात् ।

देवीपुराणे,—

“ मानाहुं भास्करे पुष्यमपूर्णे शर्वरीदले ।

पूर्णे तुभयतो ज्येष्ठमतिरेकेऽपरेऽहनि ॥ ”

मानाहुं भास्करे भास्कारोपलक्षितदिवसेऽर्द्धमित्यर्थः, विशेष-

माह वशिष्ठः,—

“ अर्द्धरात्रादधस्तमिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।

ऊर्ध्वे संक्रमणे षोडशसुदयाग्रहरद्वयं ॥ ”

मध्याह्नस्योपरि पूर्वदिवसस्य, दिनं पुष्यमनागतमिति-

देवीपुराणात् ।

“ संपूर्णे चेदर्द्धरात्रे रविसंक्रमणं भवेत् ।

प्राङ्दिग्द्वयं पुष्यं मुक्ता मकरकर्कटौ ॥

“आदौ पुष्यं विजानीयाद्यद्भिन्ना तिथिर्भवेत्” ।

इति वचनात्संक्रान्तिकालीनतिथेः पूर्वदिनगामित्वेः पूर्वदिने पुष्यकालः, यदा तिथिभेदे भेददिने पुष्यकालः । एवं च सपूर्णाह्नरात्रे मंक्रमणे संक्रान्तिकालीनतिथेः पूर्वदिनगामित्वे उभयदिनगामित्वेऽपि पूर्वदिनमध्याह्नादूर्ध्वं पुष्यकालः । संक्रान्तिकालीन तिथेरुत्तरदिनगामित्वे चोत्तरदिनाह्नमेव पुष्यकाल इति शक्यम्, आदौ पुष्यमिति वचनस्य दिनद्वयव्यापित्तिथिकेऽपि (१) प्रकृत्य विज्ञेयात् । दृष्टगार्यः—

“यद्यन्तमनवेलायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वाह्नरात्रे वा क्षामं दामं परेऽहनि ॥

अह्नरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेव दिनं प्राज्ञं यावन्नोदयते रविः ॥”

भवित्योत्तरेऽपि—

“नियुक्तात्कर्मसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।

(१) प्रदोषे वा निशीथे वा क्षुर्यादहनि पूर्वतः ॥”

एतच्च यद्यपि कल्पतरुकारेण न लिखित तथापि प्रामाणिक बड्ढनिबन्धलिखितत्वेन सर्ववेदिकदेशपरिगृहीतत्वेन च निःसन्धिगद्यत्वादेतद्विरुद्ध आचारो नादरणीयः ।

एताः संक्रान्तयः प्रत्येकं सप्तधा,

“उत्तराचयरोहिण्यो मन्दा संक्रान्तिरुच्यते ।

तत्र चिनाङ्गिकास्तु प्रशस्ततम उच्यते ॥

(१) प्रदति ।

(२) प्रमाते ।

चिचानुराधामृगशिरोरेवतीषु च संक्रमे ।

• मन्दाकिनौचतुर्नाड्यस्तत्र पुष्यतमाः स्रुताः ॥

पुष्याश्विहस्तसंक्रान्तौ धांचा पञ्चैव नाडिकाः ।

द्विजामघाचिपूर्वासु घोरायां सप्त नाडिकाः ॥

श्रवणाद्विचथ-स्वाति-पुनर्वसुषु संक्रमे ।

महोदरौ पुष्यतमास्तत्र कालोऽष्टनाडिकाः ॥

• मूलाश्लेषाद्रासु शान्ते राश्यां नव नाडिकाः ।

विशाखास्तिकाश्लेषेर्वं मिश्रिता तत्र संक्रमे ॥

श्रुता द्वादशनाड्यस्तत्र सर्वेषु च कल्पयेत् ।

या याः सन्निहिता नाद्यन्तास्ताः पुष्यतमाः स्मृताः ॥

यस्य यः पुष्यकालस्तु तन्मध्ये नाडिकास्त्रिमाः ॥”

तथा—

“ रविसंक्रमणे पुष्ये न चायात् यदि मानवः ।

सप्त जन्मन्यसौ रोगी निर्द्वन्द्वश्चापि जायते ॥

अयने कोटिशुणित लक्ष्यं विष्णुपदौफलं ।

षड्श्रीति सहस्रं तु षड्श्रीत्यां स्मृतं बुधैः ॥”

घातातपः,—

“ संक्रान्तौ यानि दत्तानि ह्यव्यक्त्यानि दाढभिः ।

तानि तेषां ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मानि ॥”

श्रापस्तम्बः,—

“ अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अहोराचोषितः स्यातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

इत्यत्रोपवासो गृहस्थेतरेषां ।

मृत्तिमौमांसायां,—

“आदित्येऽहनि संक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासो न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा सदा ॥”

विष्णुपुराणे,—

“विशाखायां यदा सूर्य्यश्चरत्यंशं तृतीयकं ।

तदा चन्द्रं विजानीयात्कृत्तिकाशिरसि स्थितं ॥ .

कृत्तिकायां यदा सूर्यः प्रथमांशं तु गच्छति ।

विशाखायां तदा ज्येष्ठातीयांशे दिवाकरः ॥

तदेव विषुवाख्योऽयं कालः पुष्यो विधीयते ।

तदा दानानि दद्यान्नि विप्रेभ्यः प्रयतात्मभिः ॥”

अथ च खानदानादिकं यथोक्तदिने कर्त्तव्यं नवयं
विषुवाख्यसंक्रान्तिकालः ।

किन्त्वन्यः पारिभाषिकः ।

देवीपुराणे,—

“द्वादशैते समाख्याताः खानाः पुनरवार्षिताः ।

अन्नघ्नीनाशनात् धन्या महापातकनाशनाः ॥”

द्वादशसंक्रान्तियु द्वादशविधं खानमुक्तं ।

“कुंकुमं रोचना मांभी सुराचन्दनवानुकं ।

हरिदारस्य^(१) मंथुष्यं मेघे खानं यहापहं ॥

प्रियङ्गुपद्मकं कुष्ठं लक्ष्मांसी निशाकरं ।

रोचनागुरुसंयुक्तं वृषे स्नानं महाफलं ॥”

निशाकरः कर्पूरः ।

“उग्रौरं पद्मकं कुष्ठं रोचनाग्रन्थिपर्णकं ।

कुङ्कुमागुरुसंयुक्तं मिथुने राज्यदं मतं ॥

रोचना वालुकं सुप्तां मुराग्रेलेयचन्दनं ।

हरिद्रा-कुष्ठसंयुक्तं कर्किसंकमणे शुभं ॥

पद्मकं रोचनं सुक्ता मांसी गन्धं च चन्दनं ।

सिंहे स्नानं सुराध्यक्ष ! राज्यायुःपुत्रवर्द्धनं ॥

हरिद्रा-वालुकं कुष्ठं मांसी रोचन-चन्दनं ।

कन्ये स्नानं प्रकर्त्तव्यं मन्तानरतिवर्द्धनं ॥

रोचना-तगरं कुष्ठं पद्मकोशौर-पद्मकं ।

हरिद्रावालुसंयुक्तं तुले दुष्कृतनाशनं ॥

प्रियङ्गुं स्फटिकं मांसी पद्मकं रोचनागुरुं ।

सुप्ता-कुष्ठ-समोपेतं वृषिके राज्यदं मतं ॥

प्रवाल-मौक्तिकं कुष्ठं रोचनागुरुपद्मकं ।

सुरामांसी-समोपेतं धनुः-संकमणे शुभं ॥

रोचना-तालुकं कुष्ठं चन्दनागुरुकुङ्कुमं ।

उग्रौरं समभागांशं मकरे सर्वसौख्यदं ॥

ग्रन्थिपर्णं लक्षावालं केशरं जाति-पत्रिका ।

रोचना-सह संयुक्तं कुम्भे पुष्पीयराज्यदं ॥”

जातिः जातिफलं । पत्रिका तेजपत्रम् ।

“ कर्पूर-फलमूलैजा-मांभी-चन्दनपङ्कजं ।

कङ्कोल-^(१)मगन्धोष्ठीरं त्वचं मौने सुखावहं ॥ ”

अथ ग्रहणधानं । तत्र निमित्तनिर्णये जावलिः शानातपथ ।

“ संक्रान्तेः पुष्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः ” ॥

अथ चन्द्रसूर्यपक्षे छायादित्यादौ धानान्ते ^(१)नेमिभिर्वि

चन्द्रसूर्योपरागमावस्थ निमित्तश्रवणेऽपि वाक्यान्तरेण “ यावद्दर्शन-
गोचर ” इति निमित्तस्य विशेषणान्तरमुपादीयते ।

“ यावज्जीवनमग्निहोत्रं जुहुया ” इति ^(२)जीवनस्य निमित्तत-

श्रुतावपि मायंप्रातर्जुहोतीति वाक्यान्तरेण मायंप्रातःकाला-
वच्छिन्नजीवस्य निमित्तवत् संक्रान्तिपुष्यकालमाहचर्याच्चैवमेव
निर्णयः, दर्शनं चाबुपज्ञान द्विचिह्नस्यायित्वात्र स्वरूपेण निमित्त-
विशेषणं । दर्शनकाले खानश्राद्धादेरसंभवात्, तेन तद्योग्यता
सङ्गते, यद्यपि धानादिकाले खदर्शनाभावे परदर्शनमस्ति,
तथापि तद्दर्शनं योग्यतावशादेव कुभ्यत इति लाघवाद्योग्यतैव
निमित्तविशेषणं, मेघाच्छ्रे च यद्यपि देशान्तरमनुद्धेर्दृग्गता-
द्योग्यतास्ति, तथा यत्र मेघाच्छादनं तत्र योग्यतानियथाभावा-
न्निमित्तानियथात्र श्राद्धाद्यनुष्ठानं, निमित्तनियये स्यादेव,
खदर्शनयोग्यता वा निमित्तविशेषणं, मेघाच्छ्रे तदानौ खदर्शन-
योग्यतैव नास्ति. न च ग्रहणधानाङ्गत्वेन, चाबुपज्ञानविधिरेव

(१) रूपानां ।

(२) नैमित्तिकः ।

(३) उपनस्य ।

किं नस्यादिति वाच्यं तथा मत्तदृष्टान्तरकल्पनाप्रसंगात्, न च
ग्रहणे निमित्ते विधानान्निमित्तनिश्चयोऽङ्गमिति तस्यैव चाचुषस-
विशेषविधाने लाघवमवशिष्टमिति वाच्यं, विषये प्रायदर्शना-
दितिन्यायेन संस्कारप्राये दर्शनार्थवत् ममालभतेति स्पर्शनविधि-
रिति न घामविधिरितिवत् ।

संक्रान्तिपुण्यकालसाहचर्येण निमित्तविशेषण अनिश्चयात्,

“नेष्टेतीद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मथं नभसोगतमि”ति यद्यप्येतत्पुं-

दासङ्गेषामौक्षणसंकल्परूपं विधीयते नतु निषेधः, तथापि
घातकक्षतमध्यपाठादकरणे प्रत्यवायात् स्वस्य चाचुषदर्शनं विधातुं
शक्यते । वाक्यार्थद्वेषे हि यस्मिन्नर्थे न विध्यन्तरविरोधः, स एव
सङ्गते, (१) यथा दक्षिणावाक्ये गौर्याश्वस्यतरस्येत्यादौ दादश्रम-
सत्या नाश्वविषया विध्यन्तरविरोधादित्युक्तं, अथाद्योपकारकतरा
भवेद्युर्थेषां दानप्रतिग्रहौ प्रतिषिद्धौ न स्यातामिति, तस्मिद्धं
स्वदर्शनयोग्यतानिमित्तविशेषणं, तेन स्वयमदृष्टेऽपि स्नानाद-
धिकार प्राप्तवाक्यादिना योग्यतानिश्चयात् । यदा मनुष्याधिकार-
प्राप्तमिति मनुष्ययोग्यता विशेषणं । तेनाद्यदिरण्यधिकारसिद्धिः,
चाचुषज्ञानविषयस्यैव निमित्ततेति लक्ष्मीधरव्याख्या स्फुटमेव
दर्शयति, तेन दृष्टोरिष्टप्रदो राज्जरित्यादिदोषेण यो न पण्यति
तेनापि स्नानादिकं कार्यं ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

“जन्मर्षं जन्मनक्षत्रे सप्तमे चाष्टमे तथा ।

चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे च कुर्याद्राहुदशनं ॥”

एतद्दोषभौत्या सूर्यं च स्वातकप्रतभङ्गभौत्या स्वयमदर्शनेऽपि
ज्ञानादावधिकारः ।

“सूर्य्यग्रहे तु नाश्रीयात्पूर्वं यामचतुष्टयं ।

इन्दुग्रहे तु यामांशून् बालवृद्धातुरैर्विना ॥”

पूर्वभोजननिषेधः पुरुषार्थः, (१)निमित्तग्रहणकालीनज्ञाना-
द्यङ्गं मानाभावात्, तथा ग्रहणकाले तु (२)नाश्रीयात् ।

“सुक्ते गग्निनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।”

ग्रस्तास्तयोस्तु । ज्ञात्वा वृद्धा परेऽहनि ग्रस्तास्तमितयोस्त-
चेति, (३)परेह्योति सूर्यं (४)परेषु चन्द्रे परराचावित्यर्थः, परदिने
तदयकाले मेघाच्छादने ।

“मेघकालादिदोषेण सुक्रयोरनवेषणे ।

आकाशाख्यमतः कालं भुञ्जीत ध्यानपूर्वकं ॥”

इति वाक्याद्दर्शनाभावेऽपि शास्त्रान्विशित्य भोजनमिति, ततः
ध्यानफलं सतिममुच्यते,—

“सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं व्याससमा द्विजाः ।

सर्वं गङ्गासमं तोयं राजयज्ञे दिवाकरे ॥

(१) नतु ।

(३) परेऽहनी ।

(२) खानीयात् ।

(४) परेऽहनी ।

इन्दोर्लक्ष्मणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणं स्मृतं ।

• (१) गङ्गातीरे तु संप्राप्ते इन्दोः कोटि रवेर्दश ॥ ”

अन्यच्चानं इन्दुग्रहे लक्ष्मणं, सूर्यग्रहे तु दशगुणं, शिष्टाः पठन्ति ।

“ (२) कोटिजन्मकृतं पापं पुरुषोत्तममन्त्रिधौ ।

कृत्वा सूर्यग्रहे चानं विमुञ्चति महोदधौ ॥

दशजन्मकृतं पापं खानाक्षयति पुष्करे ।

शतजन्मकृतं पापं गङ्गासागरसंगमे ॥

जन्मान्तरसहस्रेण यत्पापं समुपार्जितं ।

तत्सर्वं मन्त्रिहत्यायां राजपक्षे दिवाकरे ॥ ”

संहत्या कुरुक्षेत्रे तीर्थं ।

देवीपुराणे—

“ कार्तिके ग्रहणं पुण्यं गङ्गासागरसङ्गमे ।

मार्गं तु ग्रहणं पुण्यं देवीकायां महामुने ॥

पौषे वै नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा ।

फाल्गुने श्रवणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ॥

वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्धरा ।

ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे (२) अश्विनदौ ॥

• श्रावणे सिन्धुनाम्ना च तथा भाद्रे च गण्डुकी ।

श्राश्विने सरयू श्रेष्ठा भूयः पुण्या तु नर्मदा ॥

(१) गङ्गादारे ।

(२) तापकी ।

(३) कुर्वाव ।

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राजसमन्विते ।
 सूर्ये च राज्ञा यस्ते तमोभृते महामुने ॥
 नर्मदातोषमंस्पर्शात् कृतकृत्या भवन्ति ते ।
 एवं गङ्गापि द्रष्टव्या तददेव मरस्वती ॥”

कृतिममुञ्चये—

“सूर्य्यग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा ।
 वृद्धामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तफलं स्मृतं ॥”

अथ ग्रहणस्वागमनम्—

“सप्तमं गम्यतां राहो त्यज्यतां (१)चन्द्रसंगमः ।
 (२)कर्मचाण्डालयोने ! त्वं मम पाप क्षयं कुरु” ॥

सूर्यसंगम इति सूर्य्यग्रहे—

तीर्थस्नाने तीर्थस्नानमन्त्रं वाधित्वा अथ निवेशः वैष्णवि-
 मिमित्त-पांचदशवर्षमिन्निकलाभिरवकाशत्वाच्च । इदं च स्नानं
 सुतकादावपि कर्त्तव्यमेव ।

तथाच लिङ्गपुराणे—

“चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्वाध्यासुतके मृतकेऽपि च ।
 अत्राधात् सत्युमाप्नोति स्वाधा(१)त्पापं न विन्दति ॥”

तथा दानादिकमपि सुतकिना कर्त्तव्यं ।

तत्रैव—

“सुतके मृतके चैव न दोषो राजदर्शने ।
 तावत्काष्ठं भवेच्छुद्धियावन्मूर्त्तिर्न दृश्यते ॥”

अत्र शुद्धाभिधानं, दानश्राद्धार्थमेव पूर्वेण खानस्य प्राप्तेः ।

तथा—

“ सर्वेषामेव वर्णानां सुतकं राज्जदर्शने ।

खाला कर्माणि कुर्वीत श्रुतमन्त्रं विवर्जयेत् ॥ ”

ग्रहणनिमित्तमशौचं यत्तदपि खानापनोद्यमेव केवलं सुश्रि-
पर्यन्तं पाकस्पर्शादिनिषेधपरं ।

घातातपः—

“ सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राज्जदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पद्मे गौरिव मञ्जति ” ॥

इदं श्राद्धमामश्राद्धमेव, आमश्राद्धं सपद्मे चेति वचनात्,
हेमश्राद्धमपि क्वचित् श्रूयते “ हेन्ना वासेन सपद्म ” इति द्रयो-
र्विकल्पः, आमश्राद्धे च पिण्डनिषेधः ।

मार्कण्डेयः,—

“ पक्षणे च व्यतीपाते नवग्रहसमागमे ।

नित्यश्राद्धे च संक्रान्तावपिण्डं श्राद्धमिय्यते ॥ ”

दानं तु सुक्तिकाले, विमोचे चन्द्रसूर्ययोरिति घातातप-
वचनात् ।

भास्यपुराणे,—

“ यस्य राशिं समायाद्य भवेद्ग्रहणसंभवः ।

खानं तस्य प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिनिधानतः ॥ ”

उपरागात्पूर्वे कुम्भे वस्त्रौषधिरक्षाघाहरणं, उपरागकाले
श्रद्धिवाचनं ब्राह्मणस्तुष्टयपूजनं, शुक्रमाण्डवसौः, कुम्भस्तुष्टय-

स्थापनं सागरबुद्ध्या, गजाश्वरथ्या-वस्त्रीकसंगमात् हृदगोकुलात्,
 राजदाराच्च मृदमान्नीय प्रचेपः, पंचमथ-शुद्धमुक्ताफल-गोरेचना-
 पद्म-शंख-आघ-पत्र-जम्बु-वट-प्लव-पिप्पलपल्लवस्फटिक-श्वेतचन्दन-
 तीर्थवारि-श्वेतसर्पप-गजदन्त-कुमुदोगौर-गुग्गुनूनां कुम्भेषु प्रक्षेपः ।

अथ तीर्थाद्यावाहनं ।

“ सर्वे समुद्राः सरितस्तोषांनि जलदा गदाः ।

आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥

योऽभौ (१)वक्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ।

सहस्रनयन(२)श्चन्द्रो यदृषीडां व्यपोहतु ॥

मुखं यः सर्वदेवानां सत्यार्चिरमितद्युतिः ।

चन्द्रोपरागसभृतामग्निः पीडां व्यपोहतु ॥

यः कर्ममाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ।

यमश्चन्द्रोपरागोत्यां पीडां वै स व्यपोहतु ॥

रक्षोगणाधिपः साक्षात्प्रलयामलसप्रभः ।

खड्गव्ययोऽतिभीमोऽभौ रक्षःपीडां व्यपोहतु ॥

नागपाशधरो देवो महामकरवाहनः ।

स जलाधिपतिश्चन्द्रो यदृषीडां व्यपोहतु ॥

प्राणरूपेण यो लोकान् पाति कृष्णमृगाश्रयः ।

वायुश्चन्द्रोपरागोत्यां यदृषीडां व्यपोहतु ॥

योऽभौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः ।

चन्द्रोपरागकक्षुपं धनदोऽयं व्यपोहति ॥

(१) वक्रधरो ।

(२) शक्रो ।

योऽधौ विन्दुयतो रुद्रः पिनाकी वृषवाहनः ।

• चन्द्रोपरागपापानि च नाग्रयतु शंकरः ॥

चैलोक्ये यानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

ब्रह्मविष्वक्कर्मणामि तानि पापं हरन्तु वै ॥”

प्रतिकुम्भमेभिमन्त्रैरभिमन्त्रणं । ते च पूजिताश्चत्वारो ब्राह्मणाः

शुक्रमात्र्यानुलेपभाः षडग्रजुःसाममन्त्रैर्यजमानं (१)शुत्रयेयुः । ज्ञातो

यजमानो वस्त्र-गोदानैर्ब्राह्मणान् पूजयेत्, इष्टदेवताय । तत्र

कस्मिंश्चित् पक्षे अनेन मन्त्रान्विलिख्य तत्पत्रकं कनकपञ्चरत्नं

पठे क्त्वा तत्पट्टं यजमानस्य शिरसि चत्वारो ब्राह्मणा वध्नोयुः

एवमुपरागसोऽपत्यन्तं श्रित्वा स्नात्वा कृतस्त्रस्यपनः तत् पट्टं

ब्राह्मणाय दद्यात्, इष्टदेवतां नमस्कृत्य ।

“अनेन विधिना यस्तु ग्रहणघानमाचरेत् ।

न तस्य ग्रहपीडा स्यात् च (१)वन्धुजनघयः ॥”

सूर्य्यपक्षे सूर्य्यनामपक्षे मन्त्रेषु (१)कीर्त्तयेत्, कुम्भेष्वधिकत्वेन

पद्मपरागप्रक्षेपः, गोदाने कपिलागावः पराग्ररः, जन्मसोपरागे

वृषभस्य शक्रन्मूत्रे तदर्णायाय पयः कुशाद्योदकुम्भे निधायाभि-

षेकः, इति ग्रहणघानं, श्रियाः ।

“श्रापादी-कार्तिकी-माघी-वैशाखीषु कृतं च यत् ।

तदनन्तकलं प्रोक्तं घानदानजपादिकं ॥

(१) धापक्षेपः ।

(२) वन्धुनिघट्टेयः ।

(३) कीर्त्तनात् ।

अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिर्भानुवासरः ।

तत्र ज्ञानं जपो होमो देवतार्चनमेव च ॥

उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतं ।”

तथा,—

“व्यहस्पृश्चि त्रिथौ ज्ञानं दानं च जप एव च ।

सहस्रगुणितं प्राङ्गरेवमेव दिनत्रये” ॥

तथा— “पञ्चदश्यावमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अष्टातानां गतिं गच्छेद्यद्यं जायते पुनः ॥”

अत्र काम्यज्ञानश्चैव फलाभावेन निन्दा, न तु पृथक् (१)ज्ञानान्तरं नित्यं ।

एवं अक्षययोगेषु ज्ञानं काम्यं—

“अमार्कपातश्रवणैर्धुंका चेत् पुष्यमाघयोः ।

शुद्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्य्यघट्टैः समः ॥

तदेव कोटिगुणितं पुरुषोत्तमसन्निधौ ।”

आग्नेये—

“अनुमत्यामतीतायां प्रतिपद्गोहिणी शशी ।

यदा भवति भंयोगः कार्तिकान्ते विज्ञेयतः ॥

कोटिमन्त्रिहितं पुण्यं ज्ञात्वा चेव महोदधौ ।”

कौर्मे,—

“मार्गे मासि शिनिवास्यां मागरे यत्र कुचचित् ।

ज्ञानायमेधावभ्युद्यमानस्य लभते फलं ॥

चीरोदके वार्यवगाह्य यो नरः संपूज्य कृष्णं रजनौमुपोषितः
एतेन पापं दशजन्मभिः कृतं जेघ्नीयते तस्य समस्तमाशु तत् ॥'

श्रिताः—

“ पुनर्वसु-बुधोपेता चैत्रे मामि श्रिताष्टमी ।
तस्यां नदीषु स्नानेन वाजपेयफलं लभेत् ॥
सप्तमी रविवारेण बुधवारेण चाष्टमी ।
अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥
शोमवारे लमावास्या सूर्यपर्वशताधिका ।”

योगी ध्याजवक्ष्यः—

“ स्नानं दानं जपो ध्यानं पित्रदेवार्चनं तथा ।
पावनानि मनुष्याणां दुष्कृतस्येह कर्मणः ॥
अगम्यागमनात् स्नेयात् पापेभ्यश्च प्रतिघहात् ।
रहस्याचरितात् पापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
प्रकर्तुंमममर्षयेज्जुहोति यजति क्रिया ।
स्नानध्यानजपैर्हंमैरात्मानं पावयेद्बुधः ॥
यदेव स्नानं कुरुते विशुद्धेनात्तरात्माना ।
तेनैव सर्वमाप्नोति विधिपञ्चक्रियाफलं ॥”

एवमादि-ध्यानं काम्यं, यथोक्तविधिना कर्त्तव्यं, मुख्याधामर्थ्यं
ऽमुकस्तेऽधिकारः ।

एवं तीर्थस्थानेषु—

यादिप्रह्लापुराणे समुद्रध्यानविधिः ।

“उपशेनं पुरा दृष्ट्वा स्वर्गद्वारेण सागर ।

गत्वा चम्य शुचिस्तत्र घ्यात्वा नारायणं परं ॥”

इत्यभिधानादुग्रशेनदर्शनं स्वर्गद्वारगमनमपि समुद्रस्नानाङ्गं ।

तथा—

“शतानामशुभेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ।

सर्वपापविनिमुक्तो विमानेनार्कवर्षसा ॥

कुल्लोकविंशमुद्धृत्य विष्णुलोकं च गच्छति ॥

भुक्त्वा तत्र वरान् भोगान् मन्वन्तरगतं पुनः ।

वेदशास्त्रार्थवित् विप्रो भवेद्यथा तु वैष्णवः ॥

योगं च वैष्णवं प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”

इति सामान्यतः पुरुषोत्तमलक्षणावच्छिन्नं समुद्रस्नानफलं ।

“पौर्णमास्यां विशेषेण हयमेधफलं लभेत्” इति वचनात् पौर्ण-
मास्यानेतदेव फलमधिकं ।

तथा—

“घडोपरागे संक्रान्त्यामयने विधुवे तथा ।

युगादिषु घडश्रीत्यां घृतिपाते दिग्घये ॥

त्रायाद्यां चैव कार्त्तिक्यां माघ्यां चान्यशुभे दिने ।

ये तत्र दानं विप्रेभ्यः प्रयच्छन्ति सुमेधमः ॥

फलं महत्सङ्गुणितमन्यतीर्षापभन्ति ते ॥”

अथ यद्यपि घडणादिषु दानस्य फलाधिक्यमुक्तं न घ्यामस्य
तथापि माघ्यां चेति चकारेण घ्यामस्यापि घडणादिषु
फलातिशयजनकत्वं बोध्यं ।

तथापि—

“पितृणां ये प्रयच्छन्ति पिण्डं तत्र विधानतः ।

अथवां पितरस्तेषां प्रीतिं संग्राप्नुवन्ति वै” ॥

अथ च दानस्य पृथक् फलकथनाच्च स्नानाङ्गत्वमसंयुक्तं, प्रकरणादितिकर्तव्यतार्यत्वादिति फलवतां प्रकरणेनाङ्गत्वबोधनात्, विष्णुपूजा (१) तु तदङ्गमेव, एवं ज्ञात्वा तीर्थं नारायणमन्त्र-मभ्यर्च्यत्यनुवाद्य विशिष्टस्योक्तं फलकथनात् । अथ च उत्तीर्थ्य वाससौ धौते प्राणानाथस्य, आधस्य गायत्रीं जपेदष्टोत्तरशतं, स्नाध्यायं प्राङ्मुखः कृत्वा इत्यादि कौर्त्तनं, मध्याह्नकालीन समुद्र-स्नानस्य तत्कालीनसन्ध्यामाह्वय्यात् यथाप्राप्तानुवादः, न तु समुद्र-स्नानाङ्गत्वेन सन्ध्याङ्गह्यजादेर्विधितर्पणस्यापि वाक्यान्तरप्राप्त-स्यानुवादः, तर्पणाङ्गविधानं सन्ध्याङ्गविधानं च मुख्यार्थविषयं, न समुद्रस्नानाङ्गत्वेन, वरुणप्रपा सप्तकरणे सौमिक प्रणयनाङ्ग पैष-वारवादि विधिवत् कालीयसूत्र इति, तत्र प्रथमं श्वेतमाधवा-द्विषणतः शतपादे स्थितस्योगसेनस्य दर्शनं, नमस्कारः, समुद्रस्नाने अनुज्ञाप्राथम्यं । समाचारात्—

“वपमेम ! महावाहो ! ब्रह्मवन् ! सत्यविक्रम ! ।

(१) समुद्रे स्नातुकामोऽग्नि अनुज्ञां दातुमर्हसि” ॥

ततो धन्वन्तर-शतत्रये स्वर्गद्वारकाष्ठस्तमादयदर्शनं, तयोः पूजनं, परियङ्गः ।

मोकारं वामकक्षां तु नाकारं दक्षिणे कटौ ॥

राकारं नाभिदेशे तु यकारं वामवाङ्गके ।

शाकारं दक्षिणे वाहौ यकारं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥

ॐ नम इति देहाधः । ॐ नं नमः देहोर्द्ध्वं, ॐ मों नमः
हृदये, ॐ नां नमः दक्षिणपार्श्वे, ॐ रां नमः वामपार्श्वे, ॐ यं
णां नम इति वर्णचयं पृष्ठे, अथवा अध-आदिस्थानषट्के सर्वस्य
मन्त्रस्य न्यासः, नारायणध्यानं ।

कवचवन्धनं—

“ पूर्वं मां पातु गोविन्दो दक्षिणे मधुसूदनः ।

पश्चिमे श्रीधरो देवः केशवश्च तयोत्तरे ॥

पातु विष्णुस्तथाग्रेये नैर्ऋत्यां, माधवोऽव्ययः ।

वायव्ये च ह्यशौकेशस्तथेशाने च वामनः ॥

भूतले पातु धाराहस्तयोर्द्ध्वं च त्रिविक्रमः ।

अहं नारायणो देवः शंखचक्रगदाधरः ” ॥

इति ध्यानं ।

वक्ष्यमाणमन्त्रेण सिद्धात् समुद्रस्य दण्डवत् प्रणामः ।

“ त्वमग्निर्धिपतां नाथ ! रेतोधानामदीपनः ।

प्रधानं सर्वभूतातां जीवानां प्रभुरव्ययः ॥

अमृतप्यारणिस्त्वं हि देवयोनिरपापते ! ।

एजिनं हर मे सर्वं तीर्थराज ! नमोऽस्तु ते ” ॥

ममाचारादनेन मन्त्रेण समुद्रे पापाणमक्षेपः ।

मण्डलमध्यस्थं शुक्रं मूर्द्धिं ध्यात्वा तदुत्थितामृतवृष्ट्या देहश्रावणं
 ततः करशुद्धिः, अष्टाचरेण पञ्चविंशतिजप्ते प्राणायामत्रयं ।
 मातृकान्यासः, ततो भावनाचतुष्टयं, अष्टाचरं देहे न्यामः, यथा,
 ॐ शुक्रं भूर्नम इति वामपादे, ॐ नं रत्नं भुवः नम इति
 दक्षिणपादे, ॐ मों श्यामं स्वर्नम इति वामकन्यां, ॐ नां रत्नं
 महर्नम इति दक्षिणकन्यां, ॐ रां कुंकुमाभं जमः नम इति
 नाभौ, ॐ थं पोतं तपः नम इति वामांग्रे, ॐ णां कज्जलाभं
 सत्यं नम इति दक्षांग्रे, ॐ थं बज्रवर्णं सर्वलोकाधिष्ठानं नम
 इति शिरसि, ॐ नारायणाय नमः हृदयाय नमः, ॐ विष्णवे
 नमः, शिरसि स्वाहा, ॐ ज्वलनाय नम इति शिखायै वषट् ।
 ॐ विष्णवे नमः कनकाय हं, ॐ विष्णवे मुरदिषे बन्धाय हं
 फट् अस्त्राय फट्, इत्यङ्गन्यासः ।

ॐ शिरसि शक्तो वासुदेवः, इति शिरसि न्यामः, ॐ
 शं ललाटे रक्तः संकर्षणो गरुत्मान् वहिस्तोज आदित्य इति
 ललाटे न्यासः, ॐ आं शीवायां, पीतः प्रद्युम्नो वारिसेषाम इति
 कण्ठे, ॐ आं हृदये रुष्णो ऽनिहृद्ः सर्वशक्तिधमन्वित इति
 हृदये न्यासः ।

इति चतुर्थोऽङ्गन्यासः । अथ कवचं—

“ममागतस्थितो विष्णुः पृष्ठतथापि केशवः ।

गोविन्दो दक्षिणे पार्श्वे वामे तु मधुसूदनः ॥

उपरिष्ठात्तु वैकुण्ठो वाराहः पृथिवीतले ।

अवान्तरदिगो चासु तासु सर्वासु माधवः ॥

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जायतः स्वपतोऽपि वा ।

“ नरसिंहलता गुप्तिर्वासुदेवमयो ह्यहं ” ॥

इति विष्णुमयत्वचिन्तनं, अष्टाक्षरविधिनार्घमंकारः, ॐ नम इति मन्त्रेण पूजोपयोगि-सर्वद्रव्यप्रोक्षणं, अथ हृदये पूजा, हृदये पद्मचिन्तनं, तदुपरि सूर्य्यंविम्बं । तदुपरि चन्द्रविम्बं । तदुपरि वह्निविम्बं चिन्तयं, तत्र पवनमण्डलं, तत्र आकाशमण्डलं च चिन्तयं । तत्र ॐकारात्मकं (१)विद्युज्ज्योति तत्रस्यं चिन्तयित्वा तत्राष्टाक्षर-मन्त्रस्य मनसा न्यासः, अष्टाक्षर-प्रत्येकवर्णैः, ॐ नारायणाय नमः, नं नारायणाय नमः, इत्यादिना मनसा पूजनं, ममज्ञेन अष्टाक्षरमन्त्रेण गन्धपुष्पादिना पूजनं, पद्याद्वादशाक्षरमन्त्रेण पूजनं, एवं मनसा पूजयित्वा पाद्यादिकं संस्तुत्य वह्निः पौठपूजा, ततो लिखितपद्मस्य कर्णिकायां प्रतिमां संस्थाप्य शालग्रामं वा तथैव स्रष्टिले वा, चतुर्भुजं शंख, चक्र, गदा, पद्मधरं नारायणं सूर्य्य-कोटिमतीकाग्रं विचिन्त्यावाहनम् ।

तत्र मन्त्रः—

“ मौनरूपो वराहश्च नरसिंहो ऽयं वामनः ।

आयान्तु देवो वरदो मम नारायणोऽग्रतः ” ॥

ॐ नमो नारायणाय नम इति चिन्तयित्वा नारायण अत्रा-
गच्छ, इह तिष्ठेत्यावाहनं ।

“ सुमेरुः पद्मपौठं ते पद्मकल्पितमानसं ।

सर्वमलहितार्थाय तिष्ठस्व मधुसूदन ! ” ॥

(१) विद्युज्ज्योतिष्वा ।

ॐ नमो नारायणाय इत्यासन समर्थं तत्र स्थापनं ।

ॐ त्रैलोक्यपतीनां पतये देवदेवाय ह्यपोकेशाय श्रीविष्णवे

नमः ॐ नमो नारायणाय नमः, अर्घे ददानोति अर्घदानं ।

“पाद्यं ते पादयोर्देव ! पद्मनाभ ! सनातन ! ।

विष्णो ! कमलपत्राक्ष ! गृहाण मधुसूदन” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः, पाद्यं ददानोति पाद्यं ।

“मधुपर्कं महादेव ! ब्रह्माद्यैः कल्पितं तव ।

मया निवेदितं भक्त्या गृहाण मधुसूदन” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः मधुपर्कं ददानोति मधुपर्कं ।

“मन्दाकिन्यास्तु ते वारि सर्वपापहरं शुभं !

गृहाणाचमनीयं (१) मया भक्त्या निवेदितं” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः, आचमनीयं ददानोति ।

“त्वमापः पृथिवी चैव ज्योतिस्त्वं वायुरेव च ।

लोकमंश्रुतिमात्रेण वारिणा (२) प्रापयाम्यहं” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः स्नानं कारयामीति ।

“वेदतत्त्व समायुक्ते यज्ञ (३) क्रतुममन्विते ।

स्वर्णवर्षाप्रभे देव ! वामसौ तव केशव !” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः वस्त्रं ददामि ।

“प्ररीरं ते न जानामि चेष्टां चैव च केशव ! ।

मया निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्य विलिप्यतां” ॥

(१) तु ।

(२) आपयाम्यहं ।

(३) तन्व ।

ॐ नमो नारायणाय नमः, गन्धं ददामि ।

• " षट्पञ्चसाममन्त्रेण निर्वृत्तं पद्मयोनिना ।

सावित्रीपन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवाच्युत " ! ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः यज्ञोपवीतं ददामि ।

" दिव्यरत्नसमायुक्ता वङ्गभानुमन्विताः ।

गात्राणि शोभयन्ते ते अक्षंकारास्तु माधव " ! ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः अक्षंकारं ददामि ।

अष्टाक्षरप्रत्येकवर्णैः ॐ नमः पुष्यं ददामि, ॐ नं नमः पुष्य
ददामि, इत्येवं रूपेणाष्टपुष्याञ्जलिं दत्त्वा । ॐ नमो नारायणाय

नमः पुष्यं ददामीति एवं मन्त्रस्थानसमस्ते पुष्यदानं, ततः ॐ
पुष्योत्तमाय नम इति पुष्याञ्जलिदानम् ।

" वनस्पति रसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुरभिश्च ते ।

। मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्यतां " ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः धूपं ददामि स्वाहा,

" सूर्यबभ्रुमसोऽर्जोतिर्विद्युदग्न्थोस्तथैव च ।

त्यन्नेव ज्योतिषां देव ! दीपोऽयं प्रतिगृह्यतां " ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः दीपं स्वाहा ।

" अक्षं चतुर्विधं चैव रसैः षड्भिः समन्वितं ।

मया निवेदितं भक्त्या नैवेद्यं तव केशव " ! ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः नैवेद्यं ददामि स्वाहा, पूर्व-
मन्त्रेणाचमनीयं, मुखवासं करछटं ताम्बूलं च दत्त्वा, आवरण-
पूजा, पूर्वादिचतुर्दिषु दलेषु, वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न, अनि-

द्वानां, स्थापनं पूजनं, आग्नेयादिकोणदलेषु, वराह-नृसिंह-
वामनचिविक्रमाः स्थाप्याः पूव्याः, एषामष्टाचरेण पूजा गन्ध-
पुष्पाभ्यां, वचमाषानां खनामचतुर्थो नमो मन्त्रेण । पुरतो
गरुडं संस्थाप्य पूजनं, दक्षे चक्रं, वामे शंखं, गदां दक्षे, शार्ङ्गं
वामे, दक्षिणे त्रिशूलं, खड्गं वामे, अथ दक्षे, पुष्टिसुक्ते,
पुरतो वनमालां, ततः श्रीवत्सकौस्तुभौ, पूर्वादिचतुर्दिक्षु, हृदया-
दीनि, कोणेष्वक्षं, अष्टदिक्षु, अथ ऊर्ध्वं, इन्द्रादीन् ब्रह्मान्ताण
संस्थाप्य पूजनं, आवरणपूजां समाप्य सुद्रादर्शनं, पद्मं, शंखं,
श्रीवत्सं, गदां, गरुडं, बाणं, चक्रं, शार्ङ्गाख्यां, अष्टौ सुद्राः, ततः
पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा, अष्टाचरमन्त्रेणाष्टशतं अष्टाविंशतिं वा जपः,
समर्पणं, स्तुति-प्रदक्षिण-नमस्काराः, पुनरर्घं दत्त्वात्मानं समर्थं
विभर्जनं ।

“गच्छ गच्छ परं स्थानं पुराणं पुरुषोत्तम ! ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा न विदुस्ते परं पदं” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः, समस्तेति हृत्पत्रे संहरणं । ततः
शिरसा प्रणम्य सागरप्रसादनं ।

“प्राणस्त्वं सर्वभूतानां योनिश्च सरितांपते ! ।

तीर्थराज ! नमस्तुभ्यं ! चाहि मामच्युतप्रिय” ! ॥

ततो रामाय नमः, कृष्णाय नमः, सुभद्रायै नमः, सागराय-
नमः । इति नमस्काराः, ततो ऽकिद्रावधारणं, इति स्थानं ।

“अर्चनं ये न जानन्ति हरेर्मन्त्रं यथोदितं ।

तेन ते भूतमन्त्रेण पुत्रयन्त्यथुभं तदा” ॥

इति वचनात् लक्ष्मणपुराणिकवङ्ग (१)मन्त्रज्ञाने अष्टाक्षरमूल-
मन्त्रेण यथोक्तोपचारेः पूजा । तदप्यावरणपूजा एतेनैव प्रकारेण
कमोऽप्ययमेव, इति ब्रह्मपुराणोक्त-समुद्रस्नानविधिः ।

अथ मार्कण्डेयहृदस्नानविधिः, नरसिंहपुराणे, मार्कण्डेयं प्रति
विष्णुवाक्यं,—

“इदं तीर्थं महाभाग ! त्वस्नात्वा ख्यातिमेव्यति” ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

“मार्कण्डेयहृदं गत्वा नरयोदसुखः शुचिः ।

निमज्जयेन्नचतुरान् इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

संसारसागरे मयं पापघ्नमचेतनं ।

वाहि मां भगनेचक्र ! त्रिपुरारे ! नमोऽस्तु ते ॥

नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।

स्नानं करोमि देवेश ! मम नश्यतु पातकं ॥

नाभिमात्रे जले (१)स्नात्वा विधिवद्देवतापिटम् ।

तिलोदकेन मतिमान् पितृशान्त्याय तर्पयेत्” ॥

अन्यानपि करुणतया येषां तर्पणमनावश्यकमित्यर्थः ।

“प्रविश्य देवतागारं कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणं ।

मूलमन्त्रेण संपूज्य मार्कण्डेयस्य चेश्वरं ॥

अधोरेण च ये विप्राः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

त्रिलोचन ! नमोऽस्तु नमस्ते शशिभूषण ! ॥

वाहि मां त्वं विरूपाक्ष ! महादेव ! नमोऽस्तु ते” ।

मूलमन्त्रः पञ्चाक्षरः—

“मार्कण्डेयहृदे लेवं ध्यात्वा दृष्ट्वा च शंकरं ।

दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

शिवलोके वरान् (१)भुक्त्वा चेदलोके भवेत्पुनः ।

शंकरं योगमासाद्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”

अथेन्द्रद्युम्नस्य मरः,—

“गत्वा तत्र शूचिर्धर्मान् (२)आचम्य मनसा हरिं ।

ध्यात्वोपस्थाय च जलमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

अश्वमेधाङ्गसंभृत ! तीर्थ ! सर्वाङ्गमाशन ! ।

स्नानं त्वयि करोम्यद्य पापं हर नमोऽस्तु ते ॥

एवमुच्चार्य विधिवत् स्नात्वा देवानुषीन् पितृन् ।

तिलोदकेन चान्याय संतर्प्याचम्य वाग्यतः ॥

दत्त्वा पितृणां पिण्डांश्च संपूज्य पुरुषोत्तमं ।

दशानामेधिकं सम्यक् फलं प्राप्नोति मानवः ॥

सप्तावरान् सप्त परान् वंशानुद्धृत्य वैष्णवं ।

(३)भोगं भुक्त्वा चिरं पद्यादिह मोक्षं लभेद्भुवं” ॥

तत्र क्रमः, तत्र गत्वाचमनं, हरिध्यानं, जलोपस्थानं त्रुषीं,
मन्त्रेण स्नानं, तर्पणं, पिण्डदानं, श्रीपुरुषोत्तमपूजनं चेति, स्नानं
प्रधानमन्यान्यङ्गानि ।

श्वेतगङ्गायां, ब्राह्मणे श्वेतं प्रति विष्णुवाक्यं ।

(१) भुक्त्वा ।

(३) लोके ।

(२) संस्कारम् ।

“प्रासादस्य समीपे त्वं कुण्डं कारय सुव्रत ! ।

येतगङ्गेति गास्यन्ति यावदाभूतसंप्रवर्षं ॥

कुशापेणापि कौन्तेय येतगङ्गेयममु च ।

सृष्ट्वा स्वर्गे गमिष्यन्ति मङ्गला ये समाहिताः” ॥

इति वचनात् । मज्जने मद्दत् फलं गम्यते ।

अथ गङ्गास्नानं—

“सकृत्तीर्थं निषेवेत गंगां चैव पुनःपुनः ।

सर्वतीर्थमया गंगा (१)सर्वतीर्थमयो हरिः ।

श्रवणाहनसापेण मानवानां सदैव हि ॥

पापौघं निर्दहेत् गंगा तूलराग्निमिवावशः ॥

गच्छध्वं विबुधा गंगां ज्ञात्वा विश्वमशास्रतं ।

सुघोरेऽस्मिन् कलौ प्राप्ते सुक्तिर्वीं वाञ्छिता यदि” ॥

तथा,—

“अहो किं वङ्गनोक्तेन गंगा सेव्या मदा नरैः ।

नान्यसंसारदुःखस्य नाशकं मोक्षकारकं ॥

स्नताभिलषिता दृष्टा पीता सृष्टावगाहिता ।

या पावयति भूतानि कीर्तिता च दिने दिने ॥

इन्दुमतमहस्रन्तु यः कुर्यात्कायशोधनं ।

पिवेद्ययापि गंगांशः समौ स्यातां न वा समौ ॥

दृष्ट्वा जन्मकृतं पापं सृष्ट्वा जन्मत्रयावितं ।

खानाद् जन्मशतोद्भूतं हन्ति गंगा कलौ पुनः” ॥

तत्र गंगाध्वाने मन्त्रः ।

“ (१) विष्णुपादार्यमंभूते ! गंगे ! विषयगामिनि ! । ”

धर्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्ववि ! ॥

अद्वया भक्तिमंषे श्रीमातर्देवि जाह्ववि ! ।

अमृतेनाम्बना देवि ! भागीरथि ! पुमिहि मां ” ॥

तथा,— “ गौतमी जाह्ववी रेवा चतुर्थी च पुनः पुना ।

कावेरी गोमती लुणा ब्राह्मी वैतरणीति च ॥

(१) विष्णुपादार्यमंभूता गंगेह नवधा स्मृता ” ।

इतिवचनात् (१) आशु गंगाशब्दप्रयोगस्य कार्यार्थत्वाङ्गामन्त्र

एतास्त्रपि प्रयोज्यः, गोदावर्यां तु ।

“ गोदावरी जन्तुस्याद् वातो यत्र प्रवर्तते । .

तद्देगवाशिनां मुक्तिः किमु तन्नौरवाशिनां ” ॥

ततः स्नानमन्त्रः—

“ अम्बकजटोद्भूते ! गौतमस्याधनाग्निनि ! ।

सप्तधा सागरं (२) यान्ति गोदावरि ! नमोऽस्तु ते ॥

गौश्रोत्र-धात्रि ! दिव्यन्ति गोमदामविहारिणि ! ।

गोभागकृतमंचारे ! गोदावरि ! नमोऽस्तु ते ” ॥

वैतरण्यां विशेषः, महाभारते,—

“ उपस्पृशैव भगवन्स्यां नद्यां महामते (३) । ।

मानुषादस्मि विषयादपेतः पुरुषर्षभ ! ” ॥

(१) विष्णुपादाय ।

(२) विष्णुपादाय ।

(३) नदीषु ।

(४) याति ।

(५) महामुने ! ।

इति युधिष्ठिरस्य सोमशं प्रति वाक्यं ।

तत्र मन्त्रः—

“अयातयामं सर्वभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमं ।
देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्द्रुद्रस्य शश्वतं ॥
इमां गाथामनुसृत्य च इहोपसृष्टेश्वरः ।
देवयानसस्य पन्याश्चाक्षुषैव प्रकाशते” ॥

हृष्यवेण्यां च;—

“सह्यपादोद्भवा देवी श्रीशैलोत्सङ्गगामिनी ।
हृष्यवेणीति विख्याता सर्वपापप्रणाशिनी” ॥

तत्र स्नानमन्त्रः—

“सह्यपादोद्भवे ! देवि हृष्यवेणीति विभ्रुते ! ।
सर्वपापविशुद्धार्थं स्नाने देवि तवाश्रयि ॥
प्रसीद मे देवि ! सदामरेण !
देवेण ! सृष्टा(१) जगतां विभ्रुते ।
स्नानेन यस्या मलधौतपापः
प्राप्नोति विष्णोः पदमेव मर्त्यः ॥
ब्रह्मास्तानन्दरसेन पूर्णं
जलेन पूर्णमिव मेनिरेऽज्ञाः ।
तां त्वावगाह्यामि पिवामि हृष्ये !
देवाः श्रुत्वा सर्पयिष्ये पितृभ्यः” ॥

मर्मदायां च,—

“ आद्ये ! नमः पुण्यजले ! नमः सागरगामिनि ! ।
 नर्मदे ! पापनिवरि ! नमो देवि ! वरानने ! ॥
 नमोऽस्तु ते मुनिगणमिद्धमेविते
 नमोऽस्तु ते ! (१)शंकरदेहनिःसृते ! ।
 नमोऽस्तु ते धर्मभृतां वरमदे !
 नमोऽस्तु ते सर्वपवित्रपाविनि ” ॥

तत्र गंगासागरस्नानमन्त्रः,—

“ त्वं देवि ! सरितां (१)नाथ ! त्वं देवि ! सरितां वरे ! ।
 उभयोः मङ्गले ज्ञात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै ” ॥

कर्तोषास्नानमन्त्रः,—

“ कर्तोषे ! मदा नीरे ! सरित् श्रेष्ठेति विभ्रुते ! ।
 (२)आभावयामि (३)गोघ्राणां पापं हर नमोऽस्तु ते ” ॥

शौशिकीस्नानमन्त्रः,—

“ गाधिगजसुते ! देवि ! विश्वामित्रमुनेः स्वसः ।
 श्वशौकभार्ये ! मत्तोये । पापं मे हर कौशिकि ” ॥

भीमरथीमन्त्रः,—

“ भीमस्त्रेदसमुद्भूते ! रथनेमिविनिःसृते ! ।
 सर्वपापप्रशान्तयथे स्त्राय्ये देवि ! तवाम्भसि ” ॥

(१) शंकरदेहनिर्मते ।

(२) मोक्ष ।

(३) अभावयामि ।

(४) गोघ्राणि ।

लौहित्यसमुद्रसंभवे,—

• “ ब्रह्मपुत्र ! महाभाग ज्ञाननोः कुलवर्द्धन ! ।

अमोघागर्भमंभूत ! पापं लौहित्य ! मे हर ” ॥

तथा—

“ देव्यास्त्रिंशत्सहस्रं जलधिगतनदीज्ञानमन्योन्यतुल्य”मिति-
वचनात् समुद्रगानदीज्ञानं गायत्री-त्रिंशत्सहस्रजपफलकामिना
कार्यं ।

“ ऋष्यं देव्ययुतं चैव प्राणायामप्रतपयं ।

समुद्रगानदीज्ञानं सममेतच्चतुष्टय”मिति ॥

दशप्रणवयुक्तं देव्ययुतं परं ।

यद्,—

समुद्रगानदीतीरवासिनामस्थायासत्वाप्तेषां ज्ञानं देव्ययुतसमं,
अन्वेषां त्रिंशत्सहस्रसममिति ।

भविष्यपुराणे,—

“ भास्करायतनाभ्यासे यत्तोयं पुरतः स्थितं ।

सूर्यगङ्गेति तत्तोयं तत्र ध्यात्वा दिवं प्रजेत् ” ॥

तथा,—

“ शिवलिङ्गसमीपस्था नद्यः सर्वाश्च भारत ! ।

वापीकूपतडागाश्च शिवतीर्था इति स्मृताः ॥

स्नात्वा तेषु नरो भक्त्या शिवतीर्थेषु मानवः ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नाच मंगथः ” ॥

एवमादिषु पृथगेव ध्यानाकारं, माध्याह्निकध्यानं च चतुर्थभाग-

हृतेन तीर्थस्नानेन प्रसंगात् सिध्यति, प्रातःसन्ध्योत्तरं तीर्थस्नानेन
साध्याङ्गिकस्नानसिद्धिः, किं तु चतुर्धामे पृथगेव कार्यं, प्रातः-
स्नानकाले तु न तीर्थस्नानादेः काम्यस्नानान्तरस्य वा प्रसंगः ।

"सन्ध्याहीनोऽशुचिर्निर्ममर्षः सर्वकर्मसु ।

घटन्यत् कुर्वते कर्म न तस्य फलभाग्भवेद्"ति ॥

सन्ध्यामुष्ठानात् पूर्वमगधिकारात्, यत् प्रातःस्नानकाल-
एव विशेषेण विहितं, साधस्नानं तस्य प्रातःकाल एव कालः
सन्ध्यातः पूर्वमपि तदनुष्ठानं ।

यथा,— "प्रातः स्नाना मुनिश्रेष्ठाः । शिष्यतीर्थेषु मानवः ।

असन्धेधफलं प्राप्य दृशोक्तं च यच्छति" ॥

इत्यादावपि प्रातःसन्ध्यातः पूर्वं कालः ।

"प्रातःस्नानस्यैव किरणसस्तां प्राचीमवलोक्य चाया"दिति
नित्यकाम्यसकलप्रातःस्नानोद्देशेनारुणोदयकालविधेः ।

यथा,—

य इहा पशुना सोमेन यजेत सोऽग्नावास्यायां पौर्णमास्यां
वा यजेतेति नित्यकाम्यसोमयागनां कालविधिः । कार्तिक-
स्नाने तु यद्यपि विष्णुस्मृतौ प्रातःशब्दो नास्ति ।

तथापि,—

"कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन !" ।

इति मन्त्रसिद्धात् ।

"तुष्णामकरसेषु प्रातःस्नाथी भवेन्नरः ।

इवियभुक् ब्रह्मचारौ सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥

इति वाक्ये वाक्यान्तरैः कार्तिकादिमासत्रयविहितानां प्रतानां
तन्मर्थं प्रथममन्वकथनार्थमिदं वाक्यं । मूलत्वात् कस्यते ।

तथाश्विनापरपक्षश्राद्धमेव कन्यागतापरपक्षश्राद्धमिति शौर-
मासेन व्यपदिश्यत इति वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वाक्ये
ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिःपदेनानुवादेन (१)निमित्तमन्ववत्, अनु-
वादस्य गौणत्वेऽप्यदोषात्, न च संहतानां तुष्ठादिमानानां
प्रथममन्वो मासस्य कालस्योद्देश्यत्वेन साहित्याविवक्षणात् ।

अथवा आकामा वेपु यत्त्वानमित्यादावपि पौर्णमासी-
चतुष्टयकालीनं पृथक् खानविधिनापत्तेः, न चेत्तत् कस्य-
चिदिष्टं, अस्मिन् पक्षे सुतरां कार्तिकखानं प्रातःकालीनमिति,
तथापि सन्ध्यातः पूर्वमधिकारः, काम्यखानानां सर्वेषां सन्ध्या-
रात्रियतिरिक्तेऽनुष्ठानमिति सर्वं रमणीयं, एवं ध्यात्वा गृह्यागमनं,
साध्याह्निककर्मांतरं ।

साध्याह्निकः—

“प्रसाध्य तीर्थदेशं तु गत्वा ह्यं धर्ममाचरेत्” ।

तथा—

“सावण्यादिष्व्याचम्य सोपानत्कोशं संस्पृष्टम् ।

आगतः सोत्पादस्त यजेत शुचिरेव सः ॥

तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्यजे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत मित्यं वै ध्याति कानिचिन्” ॥

द्रव्याणि पूजापंचयज्ञोपयुक्तानि ।

“ पात्रादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।

न तेन प्रोक्षणं कुर्यादस्त्रनिप्यीडनेन च ” ॥

शातातपः—

“ नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्धार्थमप आहरेत् ।

यदानीतं तु सव्येन प्रोक्षयेत्^(१)दक्षिणेन तु ” ॥

अत्र प्रोक्षणमुपलक्षणं ।

पूजा पञ्चयज्ञ भोजनाद्यर्थमीदृशमेव जलमित्यवगन्तव्यं ।

विष्णुपुराणे तर्पणानन्तरं,—

“ ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्टसुरपूजनं ।

जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादीनां निवेदनैः ” ॥

पद्मपुराणे,—

“ द्विज गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ।

आश्रयस्तु ततः पूज्य प्रतिमां वापि पूजयेत् ” ॥

नरसिंहपुराणे,—

“ जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विधिना पुरुषसूक्तस्य ततो विष्णुं समर्चयेत् ” ॥

एवंगतप्रातर्विष्णुपूजायां कृतायामपि पुरुषसूक्तेन मध्याह्ने

पूजावग्र्यं कर्त्तव्या नित्यवद्विधानात् ।

तथाच श्रिष्टाः,—

“ प्रातस्तु पूजयेद्विष्णुं पंचरात्रविधानतः ।

हितत्वात्, तेनात्र यथा चानं कर्त्तव्यमित्युक्तं तस्मिन्नेन कार्यं
पापमुक्तिपूर्वकविष्णुलोकप्राप्तौच्छायां एतेन चानं शंखभेरी-
निनादादिसहितं यथा च यथा पृथक् कर्त्तव्यमित्यतिदिश्यते,
एवमन्यदूहं ।

मथाहि दाचिंभाधाद्ये शूयन्ते,—

“आगच्छ नरमिहेत्यावाहनात्तनुप्यकैः ।
एतावतापि राजेभ्यः । सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
दत्तार्थमाप्तं पापं चानमाचमनौघकं ।
दिवदेव्य विधिना स्वर्गलोके महीयते ॥
तोयेन स्नापयेद्गत्वा नरसिंह नराधिपः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
स्नाथ दध्ना मलदिष्णुं निर्मलः प्रियदर्शनः ।
विष्णुलोकमवाप्नोति देवमानः सुरौक्तसैः ॥
यः पुनर्नृहरेशं मधुना स्नापयेत्परः ।
अग्निपुरे न मोदिता पुनर्विष्णुपुरे वसेत् ॥
एतेन स्वपनं यद्दत्त पर्वकाले विशेषतः ।
नरसिंह ततः कुर्यात् शंखभेरीनिनादितं ॥
पापकञ्चुकनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ।
पञ्चमयेन देवेशं स्नापयेत् योऽतिभक्तितः ॥
ब्रह्मकुर्षविधानेन विष्णुलोके महीयते ।
कुशमुप्योढकैः चाला ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
रत्नोदकेन सावित्रं वैरञ्जं हेमवारिणा ।

महिषाख्यं गुग्गुलं चः शाल्ययुक्तं मशकं ।
धूपं ददाति राजेन्द्र ! नरसिंहाय भक्तिमान् ॥

वायुलोकं ममासाद्य विष्णुलोके महीयते ।

घृतेन तिलतैलेन द्रौपं यो ज्वालयेन्नरः ॥

ज्योतिष्मता विमानेन विष्णुलोके महीयते ।

हविःशाल्योद्दमं दिव्यमान्ययुक्तं मशकं ॥

निवेद्य नरसिंहाय चावकं पायसं तथा ।

(१)समाप्तु कुञ्जमंख्याता चावत्यस्तावती नृप ॥

विष्णुलोके महाभोगान् भुञ्जानास्ते भवैष्णवः" ।

एवं देवगृहस्थ समन्तादस्त्रिदानं, (१)निवेद्यविशेषेण लोकपालेभ्यः
शान्तिकरं, प्रदक्षिणकरणं पृथ्वीप्रदक्षिणफलं, नमस्कारेण विष्णु-
लोकफलप्राप्तिः, श्लोचजपेन विष्णुलोकं, बन्ध्यायां गीतवाद्येन
पर्वसु विशेषेण कामरूपता, गरुडध्वजदानाद्विष्णुलोकप्राप्तिः,
सुकुटकटककेयूरादिसुवर्णाभरणैः (२) रिन्द्रलोकः, पयस्विनी धेनु-
दानाद्गोसहस्रदानफलं । अथ पुष्यमध्ये तुलसीकौर्त्तनं पुष्यफलं,
अथोपक्रमे, "राजपुत्र । गृह्णस्वैवं हरिपूजाविधिक्रम"मिति
कौर्त्तनादुपसंहारे च इत्येवमुक्तं भृशुचोदितेन मया तवेहार्चन-
मच्युतस्येति पूजोपसंहारात्, सर्वेषां पृथक् पृथक् फलवर्ता पृथगेव
पूजालं । नहि षोडशोपचार, एव पूजा ।

(१) समाप्तुदुक्त ।

(२) निवेद्यशेषेण ।

(३) रन्द्रलोकः ।

किन्तु प्रीतिहेतुक्रिया मात्रं, तेन गृहसंमार्जनो लेपनादीनि
गोदानादीन्यपि प्रीतिहेतुत्वात् पूजा ।

तदुक्तं भट्टैः, सुतेरपि हि पूजात्वादिति, नात्र पुरुषसूक्त-
पूजायामेवमादीनां गुणफलत्वमप्रकरणात्, नापि गुणविधिमात्रत्वेन
फलसुतेरर्थवादत्वं, अथमिधरितकतुमन्वन्धाभावेन पूजागतस्था-
वाहनादेरनुपस्थितेः, अनेकगुणविधाने वाक्यभेदभयेन बन्नात्कमां-
न्तरत्वे फलापेक्षयासुक्तिफलान्वयात् ।

तेन मधर्मकमिदमावाहनं, पुरुषसूक्तपूजायामावाहनमधर्मकं ।
तेनास्मादक्षतपुष्यादिधर्मान्तरं गृह्णातीति, एवं यान्यथ पुष्याण्यनु-
लेपनादीनि वा तान्येव पुरुषसूक्तपूजायामपि पुष्यदानविधिना
अत्रत्य धर्मग्रहणात् श्रेयकमांषि पूर्ववदित्यमेव तु कमांष्येवाति-
दिग्यते, न द्रव्याणीति, कर्मपदेन द्रव्यलक्षणा वा मन्त्रव्या,
द्रव्याणां वा क्रियायां कर्मत्वात् कर्मपदेनोपादानमिति, कल्पोक्त-
विधिना वा पुरुषसूक्तेन पूजयेत् ।

याज्ञवल्क्यकल्पे,—

चतुरस्रं परं कृत्वा चतुर्द्वारविभूषितं ।

तन्मध्ये विलिखेत्यश्रं कर्णिका केशराम्बितं ।

प्रणवेन (१) कृद्धन्तेन करौ संशोधयेत्ततः ।

दिग्बन्धनं ततः कुप्यादिधिवद्भूतशोधनं ॥

प्रणवं श्रुतमुच्चार्य वीजं संचिन्वन् निर्दहेत् ।

तन्मध्येदूर्द्ध्वरेण्येण मरुता शोधयेत्ततः ।

निर्दहेद्दग्निबीजेन श्वावयेदाहणेन च ॥
 (१) एकार्धवमपर्यन्तं भावयेत् स चराचरं ।
 ततोऽष्टं जन्ममध्यमं शङ्खकाञ्चन-मप्रभं ॥
 वारुणेन तु संचिन्ध तन्मध्ये चिन्तयेद्दूरिं ।
 फुमारचिन्धवदनं पीतनिर्मलवामभं ॥
 पद्मजासनमध्यस्थं शङ्खजाम्बुगदप्रभं ।
 श्वेद्यूरकटकरोपेतं शरकुण्डलमण्डितं ॥
 सशंखचक्रं बस्मोरं मुकुटावुपशोभितं ।
 संचिन्ध बीजमात्मानं तं हृदिस्थं विचिन्तयेत् ॥
 धोऽष्टमस्तोत्रमेतेन चिन्तयित्वात्तपूजनं ।
 हत्वा सुद्राचयं हत्वा क्षुर्वाञ्चायं विधानतः ॥
 चाद्यामृचं न्यसेदामे दितोयां दक्षिणे करे ।
 हृत्तोयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥
 पंचमीं वामजामौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
 षष्ठमीं वामकन्यां तु दक्षिणस्यां तथाष्टमं ॥
 नवमीं नाभिदेशे तु दशमीं हृदये तथा ।
 एकादशीं कण्ठदेशे दादशीं वामवाङ्गले ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे च सुखे चैव चतुर्दशीं ।
 अक्षयोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्द्धिं विनश्येत् ॥
 एवं न्यासविधिं हत्वा पद्यात् पाचय्य शोधनं ।
 अक्षेण साक्षयेद्विष्णोर्गायत्र्या लक्षपूरणं ॥

गन्धादि दत्त्वा दशधा बीजं तु प्रणवं न्यसेत् ।

• मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा प्रोचयेन्मण्डलान्तिकं ॥

श्रवणुष्य ततोऽस्त्रेण शंखमुद्रां प्रदर्शयेत् ।

हृदये श्रीधरं देवं गन्धाद्यैर्मानमैर्यजेत् ॥

पूजयेदासनं तत्र क्रमादाधारशक्तिः ।

आधारशक्तिं कूर्मं च अमरं चित्तिमण्डलं ॥

धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यमपि कोणतः ।

पूर्वतोऽधर्ममज्ञानमवैराग्यमनैश्वरं ॥

संपूज्याष्टदलं पद्ममर्कषोमाग्निमण्डलं ।

उपर्युपरि संपूज्य मध्ये तु पुरुषं यजेत् ॥

धेयः सदा सविष्टमण्डलमध्यवर्ती ।

नारायणः सरसिजासनमंगिविष्टः ॥

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी ।

चारी हिरण्यवपुर्धृतशंखचक्रः ॥

आद्यावावाचयेदेवं पूर्वमुद्राः प्रदर्शयेत् ।

एतावन्तः प्रिया विष्णोर्वन्दनीषाम्भो भो दिग्गः ।

एतावद्दर्शयेत्तिस्रः कृतकृत्यस्ततो भवेत् ॥

द्वितीययामनं दद्यात् पाद्यं दद्यात्तृतीयया ।

स्रदेहे विन्यसेद्देवे सूक्तेन पुरुषस्य तु ॥

चतुर्थांशं ततो दद्यात् पद्मस्याचमनीयकं ।

पठ्या ध्यामं प्रकुर्वीत यमस्या पीतवायसौ ॥

यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या गन्धमुत्तमं ।

पुष्यं दद्याद्दशम्यां तु एकादश्यां तु धूपकं ॥
 द्वादश्यां दीपदानं स्यात् त्रयोदश्यां निवेदनं ।
 पूर्ववत् स्नाननैवेद्ये वस्त्रेणाचमनं भवेत् ॥
 गणेशं क्षेत्रपालं च नारदं गुरुमेव च ।
 सर्वतः पूजयेद्दिदान् मध्ये लोकेशपद्मयोः ॥
 इन्द्रमग्निं यमं चैव जैर्द्धतं वरुणं तथा ।
 वायुं कुबेरमीशानमनन्तं परमैष्टिनं ॥
 स्वासु दिक्षु ततोऽस्तापि नामभिः प्रणवादिभिः ।
 सर्वतः पूजयेद्दिदान् तत्सर्वं प्रणवे स्थितं ॥
 देवं प्रणवबीजेन संपूज्याञ्छक्तिभिस्त्रिभिः ।
 जपेदष्टोत्तरशतं तक्षमोऽन्तं ततो द्विजाः ॥
 गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृह्याणास्मत् कृतं जपं ।
 निद्धिर्भवतु मे देव ! त्वत्-प्रसादादधोऽज ॥
 एवं निवेद्य विधिवद्जपं श्रीपुरुषोत्तमे ।
 षड्शे पुरतो जप्त्वा ऊर्ध्वमर्द्धं ततो जपेत् ॥
 विश्वकामं तथैशान्यां प्रणवेनैव पूजयेत् ।
 गन्धपुष्पादिभिः कृष्णं दंष्ट्रिणं (१)घोरदर्शिनं ॥
 चतुर्दश्याञ्छक्तिं कुर्यात् पञ्चदश्यां प्रदक्षिणं ।
 कृत्वा देवस्य पुरतः प्रणमेद्दण्डवत्प्रितौ ॥
 ध्यायेत्प्रण्डलमध्यायं मकलं निष्कलं चदि ।
 अर्द्धिद्रमवधार्यान्ते समस्तेति ततो वदेत् ॥

मंहत्य मण्डलाद्देवं षोडश्यां प्रणवं पठेत् ।

नासाकर्षणयोगेन हृदि संस्थापयेत् प्रभुं ॥

आदित्यत्रये पुरुवं पुण्डरीकनिभेषणं ।

भक्तिद्विग्धेन मनसा ध्यायेत् शापहरं हरिं ॥

योगमूर्तिं चतुर्बाहुं शंख-चक्र-गदाधरं ।

यो वा ध्यायेद्विभुत्यर्थमाप्नोति वसुभौस्थितं ॥

अथ वीजं मंचिन्य निर्देहेदिति वीजं वायुवीजं यं
मंचिन्य महत्प्रोषयेदिति मन्त्रः, निर्देहेदिति वक्ष्यमाणवह्निना
दाहस्य शोषणसाध्यत्वदर्शनाय प्रथममुषार्त्तं, निर्देहं शोषये-
दित्यर्थः, मथादूर्द्धरभ्रेणेति जीवमात्मानं हृदि मंचिन्येदिति
वक्ष्यमाणत्वान्मद्यात् सुपुष्पामार्गेण ऊर्द्धं अक्षरभ्रेण जीवं दादृशान्तं
नयेदित्यत्र निर्णयेदिति पाठे स्फुटमेव वीवयनचिन्तनं,
रमित्यग्निवीजं, वं वाहणवीजं, सोऽहमस्मीति विष्णुरहमस्मीत्यर्थः
आत्मपूजनमन्त्राभेदचिन्तनमेव मानसपूजाया वक्ष्यमाणत्वात्,
मुद्राचयमात्रं विष्णोर्माधारणं श्रीवत्सकौस्तुभ-वैनतेय-मुद्राचयरूपं
एतावन्तः प्रियाविष्णोरिति वक्ष्यमाणत्वात्, यदि तु तत्त्वमागर-
मंचितोक्तं सर्वदेवमाधारणं मुद्राचयं व्यादिष्णोः प्रिया इत्यमंगतं
भ्यात् । तत्त्वमागरमंचितायां,—

“अक्षतिः शिरसा रूपं हृदये मेव वन्दिमी ।

अङ्गुलीर्गांपवित्रा तु भ्राम्य संस्थापयेत् हृदि ।

प्रमाधनीति मिद्रेषा तिष्ठो मुद्रा रमाः समाः” ॥

क्षुद्यांश्यामविधानं तु इति मातृकान्यामभेदवादिन्यास-

भावनाचतुष्टयरूपन्यासास्तन्त्रान्तरोक्ताः सूचिताः, पूजाद्रमन्त्र-
न्याममाह ।

“आद्यामृचं न्यसेदाम” इत्यादिना विष्णोर्गायत्रेति गायत्री-
हृन्दस्यो वैष्णवो मन्त्रस्तद्विष्णोर्गायत्रेति गायत्रीहृन्दस्यो
वैष्णवो मन्त्रस्तद्विष्णोरिति याज्ञः, गन्धादित्यादिशब्देन गन्धपुष्पा-
द्यतपवस्तुशापतिभ्येतमर्षपदूर्वाः, मन्त्रन्यासं ततः कृतेति उक्तस्य
दशधा प्रणवजपस्यामुवादः, पूर्वोक्तविष्णुगायत्री वा मन्त्रः,
पूजाद्र-पुरुषसूक्तमन्त्रो वा, प्रोचयेन्मण्डलान्तिकमिति, प्रोक्षणं
शंखस्यजस्तस्य जलान्तरेण संस्कारार्थं, मण्डलान्तिकमित्यव-
गुण्ठन-स्वरूपकथनाय, मण्डलाकारेण शंखान्तिके चवगुण्ठेत्यर्थः,
मण्डलं चान्तिकं च यथास्यादिति क्रियाविशेषणं, अर्घ्यसंस्कारान-
न्तरमर्घ्यादिकेन पूजोपकरणप्रोक्षणं, तन्त्रान्तरमिदं कार्यं, यदार्घ्य-
संस्कारस्यात्र कृतस्य दृष्टार्घ्यत्वादर्थकमेव वा, पाठक्रमबाधात्
प्रोचयेन्मण्डलान्तिकमिति शंखमुद्रादर्शनानन्तरं सम्बध्यते, तत्र
मण्डलं पदां तत्पर्यन्तं द्रव्यजातं सर्वमर्घ्यं संकृत्य प्रोचयेदिति
सम्बन्धः, पूजयेदाममं तचेति, तत्र मानसपूजायां आधारादि-
क्रमेणामनपूजा कार्या, अर्थात् वाह्यपूजायामप्यनेनेव विधिना
शामनपूजेति गम्यते, शामनं पूजयेदिति तत्रापि सम्बन्धात्,
आवाहोदिति तत्रापि सम्बन्धात् आवाहोदिति दृश्ये विष्णुं
धात्वा नामादारेणवाहनं, नामाप्रवेशेनोदामनस्य वक्ष्यमाणत्वात्,
शामनपाठदानानन्तरं स्वदेहवदाद्यामृचं न्यसेदाम इत्यादिक्रमेण
न्यासः, प्रवेदिति, नारसिंहोक्तपुरुषसूक्तपूजादीत्यर्थः, पुरुषसूक्त

पूजात्वेन बुद्धिस्यत्वात्, पूर्वता लघुप्रकारत्वात्, लोकेशपद्मयोरिति
 कर्णिकीयां लोकेशो विष्णुः, तद्वाद्ये दक्षानि, तयोर्मध्य इत्यर्थः,
 तेन दक्षमूले शक्रादयः, ततोऽस्त्राणि तदनन्तरं दक्षमध्येऽस्त्राणि
 वज्रादीनि स्वासु दिक्षु पूजयेदिति सम्बन्धः, यदूर्ध्वं जप्त्वा ऊर्ध्वमन्य
 जपेदिति श्लोचान्तरं सहस्रनामादिजपेदित्यर्थः, मध्याह्ने गोपाल-
 पूजायां ध्याने विशेषः ॥

॥ इति श्रीमहामहोपाध्यायान्निचिदाजपेयि-नरसिंहविरचिते
 नित्याचारप्रदीपे चतुर्थभागकृत्यं समाप्तम्
 ॥ श्रीशुभमस्तु, श्रीशुभमस्तु ॥

द्वितीयभागादारभ्य चतुर्थभागान्तः पुस्तकस्यैतस्य

द्वितीयभागः समाप्तः ॥

निंत्याचारप्रदीपोद्धत-प्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकतां च अनुक्रमणी ।

<p>अष्टाधानं ... ३३८ ।</p> <p>अंगिराः २८, ६३, ११४, २७८, २८०, २८८, २८९, ३००, ३२९, ३४१, ३६१, ४४१ ।</p> <p>अग्निः ... २५० ।</p> <p>आथर्वण्योयस्तापनश्रुतौ ... ६०६ ।</p> <p>आपस्तम्बः १७, ३३, ३४, ५१, ५८, २५४, ३०८, ३१२, ३२९, ४२२, ४७२, ४८०, ४८१, ५०५, ५०७, ५०८, ५१३, ५१६, ५२१, ५२२, ५२४, ५३८, ५४७, ६०६, ६८२ ।</p> <p>आदित्यपुराणं २००, २८०, ३५३ ।</p> <p>आग्नेयपुराणं २८१, ३४४, ३४८, ३६१ ।</p> <p>आस्त्येयपवादः ... ४२२ ।</p> <p>ईशानसंहिता ... ४५० ।</p> <p>उग्रनाः ... ४१८, ५१४, ६०८ ।</p> <p>ऋग्विधानं ... १२४, १३६ ।</p> <p>कपिलः ... ५३८ ।</p> <p>कल्किपुराणं ... ११२ ।</p> <p>कर्मविपाकसंग्रहः ... १३८, १४१, २०६ ।</p>	<p>कर्मविपाकसारं... १४०, २०७ ।</p> <p>कर्मविपाकाः १८५, १८६, १८७, २०५ ।</p> <p>कर्मविपाकसमुच्चयः १८८, २०३, २०७, २१२, २१३, २१४, २१७, २२२, २२६, २३२, २३५, २३७ ।</p> <p>कल्पतवः ... २७९, ३६२ ।</p> <p>कात्यायनः ४२३, ४२२, ४४३, ६१३ ।</p> <p>कालिकापुराणं ... ४८२ ।</p> <p>कूर्मपुराणं ४३२, ४३३, ४४८, ४५३, ६८२, ६८३ ।</p> <p>गण्डपुराणं १८४, २८०, ४४८, ५८८ ।</p> <p>गार्ग्यः ... ४६, १८८ ।</p> <p>गौता ३०७, ३३५, ३६२, ४१४, ४२८, ४३०, ४४०, ४८१ ।</p> <p>गुण्यकृष्णं ... २३० ।</p> <p>गोमिला ... ८० ।</p> <p>गौतमः १६, २१, २५, २६, २८, ३०, २३३, २५४, २५६, २८०, ३१५, ३१८, ३२६, ३२८ ।</p>
---	--

३३८, ३४०, ३८०,
३८८, ३९९, ५०६,
५३९ ।

यद्ययश्चप्रकरणं ... ९८ ।

चन्द्रिका ... ३८० ।

चिन्तामणिः ... २०२, ५८९ ।

छन्दोगपरिशिष्टं ०६, ८३, ६०० ।

छागलेखः ३१६, ३१९, ३२८,
३३९, ५५६ ।

जावालः ... २६९ ।

जेमिनिः ... ३३३ ।

ज्योतिःशास्त्रं ... ६८६ ।

तापनीयश्रुतिः ... १३६ ।

दत्तः १, २३८, २४२, ३६०,
५८६, ५९० ।

दानसागरः ... ३०५ ।

दालभ्यः ... १३६, १५६, १५८ ।

देवलः २६१, २८२, २८३,

३१०, ३११, ३२०,

३३६, ३१९, ३२६,

३५९, ३६८, ३७०,

३७६, ३८८, ३९९,

५००, ५०८, ५२३,

५२४, ५३०, ५३९,

५०८, ५८३, ५८४,

६०८, ६०९ ।

देवीपुराणं १८, ८०, ३१०, ३६८,

३०२, ५०४, ५१३,

५२१, ५३६, ५४१,

५००, ६०८, ६०९,

६८२, ६८३ ।

देवीमाहात्म्यं ... ८२ ।

धौम्यः ... ३६१ ।

नरसिंहपुराणं ११०, १९०, ३६६,

३७०, ५१०, ५११,

५१४, ५५५, ६६६,

०१४, ०१५ ।

नारदः ५१, २१४, २४५, २४६,

२७१, २८२, ३१३,

३१९, ३२४, ३२४,

३६१, ३६२, ३२३,

३४०, ५१६ ।

नन्दोपुराणं ३४४, ३४८, ३५० ।

पञ्चरात्रं ... ०९, १२५ ।

पद्मपुराणं १८२, १९०, २१८,

२८१, ३०५, ३११,

५६६, ५९६, ६००,

६२३, ६३६, ७१४ ।

पराशरः ... २२१ ।

पशुवक्त्रं ... ६२ ।

पारस्करः १०, ४५, ८८, ३०४ ।

पितामहः ... ३०४ ।

पुराणं ... ३०२ ।

पुत्राधिकारः ... १३१ ।

पैठीनसिः १०, ५१, २५४, ३१५,

३६०, ५०६, ५००,

५०९, ५१३, ५२२,

५२०, ५३९, ५४३ ।

प्रभासखण्डः ... ३०८ ।

प्रमेहः ... २२२ ।

वशिष्ठः १९, २५, ३५, ६०, १०८,

१२९, २५८, २६९,

२८०, ३१३, ३१८,

३३६, ३३८, ३५८,

४८२, ४८४, ४८८,
 ५०४, ५०६, ५२२,
 ५२२, ५२३, ५४२,
 ५४४, ५७७, ५६८,
 ६७६ ।
 वशिश्वयोगः ... १०० ।
 वशिश्वकल्पः ६३, १००, १७५,
 १६० ।
 वसुः ... ५३६ ।
 वामनपुराणं ५५२, ५६१, ५८१ ।
 वाराहे ७८, ३४६, ४३२, ५०६,
 ५१०, ५१४, ५५५,
 ५६५, ६५० ।
 वार्त्तिकं ... ५७, ५६४ ।
 वायुपुराणं २०६, २१६, २२६,
 २३१, २३२, २३६,
 ५०५, ५३०, ५५८ ।
 व्यासः २४८, २६८, ३२०, ३३६,
 ३५६, ३५८, ४०३,
 ४७५, ४८७ ।
 विश्वामित्रः, कल्पत्रय २८, १२६ ।
 विश्वामित्रगायत्रीकल्पः ... १३०,
 १३२ ।
 विद्याकरपद्धतिः ५६६, ५७१ ।
 विश्वः १६, ३५, २४०, २४७,
 ३१५, ३३७, ३४७,
 ३४६, ३५६, ३६०,
 ३६७, ४०२, ४११,
 ४२०, ४३०, ४७३,
 ४७४, ४७५, ४८०,
 ४८२, ४८३, ४८५,
 ४८७, ५०५, ५१६,

५२०, ५२१, ५२६,
 ५४०, ५४३, ५६६,
 ५७८, ५७६, ६०७,
 ६३६, ६५०, ७०५ ।
 विश्वामित्रः ४३४, ४६१, ४६६,
 ५८४ ।
 विश्वानारदौ ... २४७ ।
 विश्वामित्रोत्तरं ११०, १७०, १८४,
 १८६, २६०, २६२,
 ३४४, ३४७, ३४६,
 ३५०, ३५१, ३५२,
 ३५३, ३५५, ३५८,
 ४०१, ४३८, ४३६,
 ४६२ ।
 विश्वपुराणं २४४, ४०२, ४२७,
 ४०६, ४८२, ४८६,
 ४६१, ४६३, ४६५,
 ५०५, ५१०, ५१३,
 ५१७, ५२३, ५३६,
 ५४१, ५४६, ५५२,
 ५६५, ५७६, ५८१,
 ५८७, ६२६, ६३६,
 ६८२, ७१४ ।
 विश्वरहस्यं ४२८, ४६२ ।
 शौचायनः ३, १२२, १४६,
 १८३, २०६, २१०,
 २२०, २२५, २६३,
 २६८, २८४, ३१३,
 ३१८, ३३६, ३३८,
 ३५८, ४००, ४७१,
 ४७२, ४८८, ५२०,
 ५२२, ५४२, ५६५,
 ६०६, ६११ ।

वृद्धगार्ग्यः ३८, ६८ ।
 वृद्धपराशरः २६१, ३६२ ।
 वृद्धवाश्लः ३४३, ३६३ ।
 वृद्धशाम्भतपः ५१३ ।
 वृद्धगौतमः २२६ ।
 वृद्धस्पतिः ११, २४१, २८६, ३०२,
 ३१२, ३२२, ३२८,
 ३३१, ३४०, ३५६,
 ४२१, ४२३, ४०१,
 ४८४, ५४३, ५४५,
 ६१२ ।

ब्रह्मसुराय १००, १०५, ३२५ ।
 ब्रह्मवैवर्तः २४६, ४४० ।
 ब्रह्माण्डः १२६, १३०, १३३,
 १८०, १८३, २१६,
 २५६, २८३, ५०८,
 ६६३, ७०५ ।

भट्टाचार्यः ... ६३, ६०५ ।
 भविष्योत्तरं ७६, ४४२, ४४८,
 ६८० ।

भविष्यपुराण ३१६, ३६०, ३६८,
 ३६६, ४१२, ४१३,
 ४०४, ४६३, ४६५,
 ५११, ५१४, ५४६,
 ५६१, ५६३, ५६६,
 ५७०, ६५४, ७११ ।

भविष्यं ... ४३८, ४०४ ।
 भट्टाः ... ३३०, ५३२ ।
 भागवतमंदिता ... १३१ ।
 मयङ्ग ... ३०८ ।

मत्स्यपुराणं ७०, ६३, १८४, ३०२,
 ४४३, ४४५, ४६६ ।

(५०१, ५०६, ५०८,
 ५१३, ५१४, ५२४,
 ५२६, ५३४, ५५५,
 ५५६, ५८१, ६८६) ।
 महाभारतं १३६, १५६, १५८,
 १७०, २४४, ३४३,
 ३४०, ३६०, ४००,
 ४११, ४२५, ४०२,
 ४३०, ४८२, ४६१,
 ४६२, ४६३, ४६६,
 ५०१, ५०६, ५०८,
 ५१३, ५१४, ५२८,
 ५३६, ५६४, ५०१,
 ५८२, ५८३, ७०८ ।

महागुरुषु ... ५०६ ।
 महाभाष्यं ५६, ३१०, ३२६,
 ३३८, ३३६ ।

मरौचिः ६०६, ६१०, ६१० ।

मनुः २, ५, ११, १५, १६,
 १६, २१, २३, २५,
 २७, ३५, ३८, ४०,
 ५१, ५२, ५४, ५६,
 ५८, ६०, ६६, ७१,
 २३६, २४०, २४१,
 २४८, २५१, २५२,
 २५३, २५६, २५८,
 २६१, २६०, २६८,
 २७०, २०२, २०३,
 २०४, २८६, २६०,
 २६४, २६५, २६८,
 २६६, ३००, ३०२,
 ३०६, ३१३, ३१५ ।

३२०, ३२१, ३२४,
 ३२५, ३२७, ३२८,
 ३२९, ३३१, ३३५,
 ३३६, ३३८, ३३९,
 ३४०, ३४१, ३५५,
 ३५६, ३५७, ३६०,
 ४१८, ४२२, ४२५,
 ४२७, ४३०, ४६५,
 ४६६, ४६८, ४७३,
 ४८२, ४८३, ४८५,
 ४८६, ४८७, ४९०,
 ४९१, ४९२, ४९७,
 ५००, ५०१, ५०४,
 ५०७, ५१२, ५१६,
 ५१९, ५२०, ५२१,
 ५२२, ५३७, ५३९,
 ५४१, ५४८, ५७१,
 ५७७, ५८०, ५८२,
 ६०० ।

मार्कण्डेयपुराणं १२६, १४४,
 ४३३, ४७१, ४७२,
 ४७३, ४८६, ४९५,
 ५१६, ५२३, ५२४,
 ५४१, ५४२, ५७८,
 ५८४, ६८६ ।

मानवः ... ७५, २५७ ।
 माहात्म्ये ... ३४५ ।
 भीमंसा ... ६८२ ।
 यजुर्विधानं ६७, ७६, ८५,
 १०८, ११०, १११,
 १२९, १३०, १३१ ।
 यज्ञपाम्त्रः ... ३४८ ।

यमवशिष्टौ ... ७ ।
 यमः १७, २८, २९, ५१, ५२,
 ६०, ६२, ६५, २३९,
 २६९, २७५, २७८,
 ३०२ ।
 याज्ञवल्क्यः २, २०, २९, ५६,
 ५९, ६१, २०२,
 २३८, २५३, २५६,
 २६०, २६८, २७०,
 २७५, २७८ ।
 योगशिविणं २९४, २९९, ३००,
 ३१३, ३१४, ३२०,
 ३२१, ३२२, ३२४,
 ३२४, ३२५, ३३०,
 ३३६, ३४२, ३५६,
 ३७३, ४१५, ४८५,
 ५१७, ५२४, ५४८,
 ५४९, ५४०, ५८०,
 ५८२, ५९९, ६०५,
 ६०६, ६०७, ६३३,
 ६३४, ६३५, ६३७,
 ७१३, ७१९ ।
 योगीयाज्ञवल्क्यः ६०, ६२, ६३,
 ६६, ६९, ७२, ७३,
 ७६, ७९, ५९१, ६००,
 ६०८, ६०९, ६१४,
 ६२१, ६५१, ६९४ ।
 रामायणः ३१०, ३४७, ३४८,
 ३५५, ४९२ ।
 लक्ष्मीधरः ... ३५, ५४२ ।
 लक्ष्मीप्रतिष्ठाधिकारः ... १३१ ।
 लघुश्यामः ... २, ९, ५४, ५८ ।

लिंगकाण्डः	... ३०५ ।	श्रुतिः	... ३, ८ ।
लिंगपुराणं	... ५६२ ।	उत्तोकगौतमः	... ३८ ।
शंखः ६३, ८२, २८०, २८८,		स्कन्दपुराणं २८२, ३४६, ३४८,	
३१६, ३२५, ३२६ ।		३५२, ३५८, ३५९,	
शंखलिखितौ ५०८, ५०९, ५२२,		४१३, ४२३, ४४०,	
५२३, ५२४, ५२९,		४४३, ४४०, ४५०,	
५३०, ५३०, ५३८,		४५९, ४८०, ४९६,	
५४०, ५४२, ५४३,		५१२, ५१४, ५१९,	
५४४, ५००, ५०९,		५४६, ५४७, ५५९,	
५९५, ५९९, ६०८,		५६०, ५६६, ५७९,	
६०९, ६१२, ६२० ।		५८१ ।	
शतमयश्रुतिः २८२, २८३, २८९ ।		संवत्सः १८४, ३२४, ३४४, ३४७ ।	
शातातपः १४३, १८०, १८८,		सृष्टिः ... ३६४, ३८० ।	
२००, २०४, २०९,		स्नानप्रकरणं ... ६३४ ।	
२१०, २११, २१२,		स्नानाधिकारः ... १०३ ।	
२१३, २१४, २१५ ।		सांख्यायनश्रुतिं ... ५०० ।	
शातातपीयः ... १९८ ।		सुवर्णदानाधिकारः ... १९० ।	
शातातपनीयकर्मविधायाः १३९ ।		सुमन्तुः ... २९७, २९८, ३१६ ।	
शिवगीता २१६, २१७, २१९,		सुरेश्वरवार्त्तिकं ... २८४ ।	
२२०, २२१, २२३,		मौरकाण्डः ... ३०२ ।	
२२४, २२५, २२६,		यद्विन्ममतं ... २८ ।	
२२७, २२८, २३३,		जयश्रीर्मे २०६, ३३६, ३०२,	
२३४, २३६, २३९,		३०३ ।	
३५९ ।		हागितिः ५५, २५२, २५४, २५५,	
शिवदिनत्रयं ... ११३ ।		२५८, २६२, २७६,	
शिवधर्मः ... ३५६ ।		२८२, २९७, ३०९,	
श्रियाः ३८, २४१, ५१३, ५३०,		३१३, ३१२, ३१४,	
५४०, ५८८, ५८९,		३१७, ३२६, ३२८,	
५९०, ६९४, ७१४ ।		३३९ ।	

	शुः	पं		शुः	पं
शास्त्रदानमन्त्र-	१४९	४	शकाधे भुवनेश्वरदर्शन	५५८	९
शाजंघ	४९८	८	शकाधे दर्शनक्रमः	५५८	५
शादिप्रतिभाविचारः	५९९	१४	शकुमुकनहर	९१६	१८
शासानहेश्वरदर्शन	५५८	९१	शकादर्शनप्रतकालशुद्धि		
शाश्वत्पायमदीशमानि	१४	९	प्रतथमांघ	४४९	९
इ			ऐ		
इति समाप्तानि			ऐदिशानुष्ठित सर्वकामि		
शौचकप्रतानि	४८४	८	शमकमन्त्रजप	१००	५
इति शहश्यानि समाप्तानि			क		
शाचुपाधि शामकप्रतानि	५८०	१९	करनीयात्मान	०१०	१९
इन्द्रदानमन्त्राणां	००६	०	कस्तुशामिकेक	८८	९
ई			कच्छरीगहराधि	९१८	१९
ईशानगोत्रेण्यहवभध्नप्रतप			कच्छयनहरं	९९९	५
शान्ताशुलोचर शान्तेश्वर			कर्वरीगहराधि	९१८	९
जम्बुकेश्वराणां दर्शन	५६०	१६	कपिलेश्वरदर्शनं	५४८	४
उ			कपिलेश्वर शौकच्छेश्वर		
उच्छ्रहतिः	९९६	९९	जानालेश्वर शमैश्वराणां		
उत्तरीयस्थापि कच्छनी-			पश्चात्तनदर्शन	५४८	९०
उपमयता	६९९	८	कण्ठोक्तपुत्रपुत्रपूजा	०१८	१५
उदररीगहरं	९९०	४	कान्यापनीयशानविधि	५८९	४
उदरशान्तये दानश्रीमादि	१८९	१०	काम्यश्रीमा	६८	१५
उन्मादि	९००	१५	काम्यप्रयोगास्त्रामकमन्त्रा	१०६	८
उपम्पत्रतेषु प्रशोतुपादन	५४९	९	काम्यान्तर्जलजपाः	९४९	९
उपाकर्म	४४	१९	कान्तिपुराशीलविधि	११०	२०
उत्सर्गविधि	४९	०	काम्यां किशवदर्शन	५४९	१४
कृ			काम्यां लिङ्गानां दर्शन	५४८	८
कृषि तपबंध	९९९	१०	कुम्भनहरं	९०६	८
कृष्यादिन्यास	११०	८	कुम्भनाशनानि	४८०	९
ख			कुम्भोदशतिनिबंध	९१८	१९
खट्वेशाधपनेऽपि			कुम्भोदापशुवे पाशपाश्यां	०१८	१९
खर्माधिकार		१९	कुम्भप्रतिशक्ति	५५०	८
			कुम्भहारयमदानं	९९८	१०
			कुम्भहारानिदिमांशुपुत्र	४८८	१८
			खनन्यासम्रागोपाद्योनाश्वर	५४९	८

	पृ०	प
अभिप्रकरणं ..	१०८	२२
अथमग्नये वैश्वदेवि ..	७१२	१४
अग्निवास्ये चरदग्निं ..	५६०	७
अथवेपीशान ..	७०८	१८
अथमण्डलस्य चर ..	२२६	१०
केदारेश्वरदर्शनं ..	५५८	९
कोणार्के सूर्यदर्शनफलं ..	५६१	१४
कौशिकीशानं ..	७१०	१४

ग

गङ्गादर्शनं ..	५६५	७
गङ्गास्य दर्शनफलं ..	५६१	६
गङ्गायां गोपतिदर्शनं ..	५५६	२१
गङ्गादेवपानफलं ..	५४७	१६
गङ्गाशानरक्षं गमयानं ..	७१०	८
गजघर्मलक्षरं ..	९२६	८
गच्छमानक्षरं ..	९१३	११
गङ्गादेवात्मलक्षरं ..	९१६	९
गर्भेश्वरक्षरं ..	९३९	५
गमनविधिः ..	५२०	१४
गमनघनये द्वाभाद्युक्तलक्षणे ..	५२४	८
गयायां गदाधरदर्शनं ..	५४५	१५
गयादिकं ..	५००	९
गर्भेश्वरदर्शनं ..	४९८	२०
गर्भेश्वरदर्शनं ..	४९४	७
गार्ग्यं नरसिंहसक्तं ..	१६७	९
गायत्रीजपः ..	७३	१९
गायत्रीन्यासः ..	७०	१७
गायत्रीचक्रन्यास ..	७०	५
गीताश्रवणं ..	५८९	१९
गुहरीश्वरं ..	१८८	४
गुह्यशुद्ध्या ..	५१	९
गुरुणां दर्शनं ..	५०६	१६
गुम्फादेवक्षरं ..	९९०	८
गुम्फे गणेशदानं ..	९९०	७
गुह्योपनिषत् ..	६४०	१९

	पृ०	प
गङ्गाप्रतिमाभेदा ..	७०९	१३
गङ्गाज्ञानप्रसङ्गकारविधिः ..	८८	४
गोत्रशब्दविचारः ..	६२४	९
गोदानमन्त्रः ..	१४६	११
गोदावरीधानं ..	७०८	१९
गोप्रवेशकाले-शान ..	६५०	१७
गोविन्देश्वरदर्शनं ..	५६८	१४
गोविन्दहादशी ..	६८९	७
गोष्ठाहुकोट्टमजानं ..	६५०	१९
गोष्ठोद्दकशान ..	६५०	४
गोष्ठस्य दर्शनफलं ..	५८१	७
गङ्गादेवराशि ..	१८६	१७
गङ्गाये निमित्तविचारः ..	६८१	१९
गङ्गाये चन्द्रदर्शननिषेध ..	६८८	७

घ

घृते सप्तविधिमन्त्रदर्शनं ..		
घोरलीविम्ब ..	५५५	१०
घ्रापजघानकर्मतानि ..	५४६	४
घ्रापरोमक्षराणि ..	९१६	२०

च

चक्रदर्शनं ..	५६५	७
चक्रेश्वरदर्शनं ..	५५८	७
चर्मरोडे दुग्धमैलक्षरं ..	९९४	४
चाक्षुषाणि शानकर्मतानि ..	५८०	११
चिन्ता ..	४००	१०

छ

छायाविशेषेष चक्राक्रम- स्थानाधिष्ठेयानि नामाधिधानि ..	५४८	१७
---	-----	----

ज

जम्पटभरकर्मतानि ..	१९५	९
जपशक्ती ..	७७	१९
जपपत्र ..	६०५	१९

	पृ.	प		पृ.	प
जम्भराशौ पक्षे प्रायश्चित्तवानं	१८१	१६	तीर्थस्थाने समुद्रस्नानविचार	१८४	११
जम्भाष्टमीव्रतकालसिद्धान्त	१८२	१७	तीर्थविधेः चेत्तपि प्रमा	४३४	१४
जलप्रक्षेपस्य आधारात्	१९९	१८	तीर्थयात्राविधिः	४३४	१६
जलाशयार्थविधिः	३०३	१९	तीर्थयात्राविधिः	४३६	८
जनोक्तिवदाराशुचित्त-			तुलसीदर्शनं	४३४	११
भिक्षुभक्तकारि राज-			तुलसीस्तुति	४३५	८
समुद्रकपिलादर्शनं	४३३	१४	तुलसीसंगमार्गसङ्कल्प	४३९	११
जिह्वाभेदे होमभेदा.	१०४	१०	तैमिरीयसोपमानिः	४४४	१५
जीवविषयकस्य साहचर्यसंबंधं	११४	११	तैसाभ्यामिषेधविचार.	४४६	९
भारतसंज्ञाविधि	१८९	९	विमन्यदर्शनं	४४०	१४
भारतसंज्ञ	१८८	१८	यत्कथोमविधि	१०४	४
भारतकुम्भदान	१८८	१०	यक्षसंगमस्थानं	१८९	६
भारतव्यापि	१८८	३	नग्नानि स्त्रियास्त्रियाणि	४८०	१९
श्रेष्ठपुत्रप्रणामा	४४३	१८			

त

तमोक्षपञ्चमिकादि-					
हतिगालि-वापावर-					
व्यवस्था	१४८	१९			
तपसंबंधं	१६१	९			
तपस्योत्तरकर्म	१०४	९			
तपस्य कर्मव्यवहारविचार.	१०९	१०			
तपस्यपापविचार.	१०८	८			
तपस्ये एकवस्त्रनिषेध	१११	१९			
तपस्ये त्यागप्रकार	११३	३			
निधिप्रयोगः	१८३	१३			
निधिविधेयादौ तिस्रस्तपसंबंध-					
विधिनियेध.	१११	३			
निस्रदानमन्वा	१४६	१०			
निन्निषेध	३८३	८			
निष्पिष्टप्रक्षेपविधि	४८८	१८			
निस्रप्रक्षेपप्रकार	१०८	९			
निष्कपपक्ष	१३४	३			
निषेध उपनिषेध	३९३	१४			
तीर्थसंज्ञासङ्ग्रह	४९८	३			
तीर्थप्रतिपददोष	१८३	१८			

द

दक्षारोमहरादि	१४४	९
दशधातुप	४१८	१०
दर्शनमात्रे प्रथायाः	४४४	८
दक्षराहित्य	४९५	६
दद्या	४९५	१८
दुग्धस्यसलहर	१९६	६
दुग्धरोमहरं	१९४	६
दक्षिणावर्तसंज्ञानं	१४८	१९
दानं	४४३	१४
दानविधि.	४४९	१०
दानानि	१०४	११
दानपरिमाप	१८३	८
दारिद्र्यहर	१९६	१४
दियाकीर्णः	१९९	१०
दिव्यपिष्टतपसंबंध	३४९	८
दुर्गन्धिनहर	१९६	१४
दुर्गादर्शनं	३९१	१८
दुर्गनामसङ्ग्रह	३८४	४
देषतपसंबंध	११६	३
देवतान्तरकीर्णसङ्ग्रह	४८९	१०

	पृ०	प
देवतामुपदानकस्य दानस्यापि		
पूजाकार्भावचिन्ता ..	३८३	७
देवासुरादिनर्पणे पित्र्यविधि	१९९	९
देशविशेषे प्रतिग्रहनिन्दा ..	१८८	१०
देशविशेषे अग्राह्याणि ..	१८५	१०
दोषत्रयग्रंथा	५४४	१४
श्रयविशेषस्याग्राह्यान्त	१८३	११
श्रयविशेषे निषिद्धेभ्योऽपि		
प्रतिपदानुष्ठा ..	१८७	११
श्रेय	४६८	१२

ध

धनार्जनस्य पुत्रवधैस्त्वविचारः	१४८	५
धनुर्वातहर	१०८	४
धर्मविज्ञेयः	१०८	१२
धान्यदानमन्त्राः ..	१४७	१०
धारोष्णखान	६५०	१
धान	४९७	१

न

नवधा शत्रुखान	७०७	७
नर्मदाखान	७१०	९
नरसिंहदर्शन	५५५	३
नामाकानप्रयोगः ..	१३३	११
नामारोगशान्तये नामादानानि	१८४	९
नामारोगहरन्त्यनुष्णयोक्तविधि		
पूजाविधिषु ..	१८३	८
नामानिधमयशानि ..	१३५	१८
नामानिध-बीकानअपा ..	१९८	१६
नामाविधयुक्तहराणि ..	१०९	९
नामाविधयुक्तहराणि ..	१९८	९
नामान्यानेषु विष्णुप्रतिमा-		
दर्शनफल	५५६	४
नामचयविधान	१९८	९
नारसिंहोक्त-प्रतिष्ठाविधि	३८६	८
नारदीयोक्त-जलाशयप्रतिष्ठा	४०७	९

नित्यस्वपविचारः ..	६३३	१८
नित्यवचनविधिनियेषो ..	४८७	९
नित्यानित्यश्रादानि ..	४६५	१८
नियमेघक्रोधः ..	४९८	१८
निषिद्धदेशः ..	४७८	१६
निष्ठुरोक्तिहरः ..	११५	१९
नीलनाभवल्लभानर्दानेऽपि		
दर्शन	३५५	९
नीलाग्निनाथानिरिक्त-		
विष्णुप्रतिमास्वर्गमफल	६५६	९
नेचरोगहराणि ..	११७	७
नेचरोगे मरुद्दर्शनं ..	११८	६
नैवेद्यप्रतिग्रहः ..	१८८	१९
न्यायहरिः	१९०	५

य

यमित्याजविधि	४८८	७
यमितारिधमदानेन		
कर्मानधिकार	९५९	११
यद्यपुरापोक्तखानविधिः ..	५८६	११
यरायंमधत्प्रतिग्रहेऽप्यदीध	१०९	५
यर्षजदर्शन	५५८	७
यशवानहर	९००	१३
यादिवनूखानकरत	५१०	९
याष्टुरोगहराणि ..	९०५	९
यादुरोगहरं ..	९९३	७
याद्वानि खानकरतानि ..	५१५	९
यादथापन्य	५३७	१८
यापनाग्नी	९८६	१९
यापचयकरमन्त्रजप	१०८	७
पितामह्यां खीरन्वी		
श्राट्माचतपंथ	६९०	९
पितृप्रारब्धस्य कर्म		
पुत्रेषु नयापन	४४८	८
पुण्डरीकहर	९४६	४
पुण्यदेशः ..	४७३	१८

	पृ:	पं		पृ:	पं
पुनप्राप्तिफलं ..	५४३	१४	प्रयागसृष्टिकासङ्गमफलं ..	५८१	८
पुनादीनां प्रतिनिधिकर्तृत्वं	३०	६	प्रयागे माधवदर्शनं ..	५५६	१८
पुनर्वसुवधवारे स्नान ..	६८४	५	प्राजापत्यादिप्रत्यास्वायाः ..	१८६	१४
पुष्यसूक्तं ..	६५६	१९	प्राचायाभविचारः ..	७८	५
पुष्यसूक्तपूजा ..	७१४	१०	प्रातर्भङ्गलासङ्गमफलं ..	५८१	१९
पुष्योत्तमे मार्कण्डेयदर्शनं ..	१६०	१०	प्रायश्चित्तोपनामः ..	१४०	१८
पुष्योत्तमे इन्द्रसूक्त प्रति वरदानान् प्रतिमात्सरस्य			प्रायश्चित्तार्थं सभानिकपथं	१४७	६
मत्तुन्यत्व ..	५६९	१०	प्रायश्चित्ते क्लृप्ते पुनःप्रवेशः ..	५८०	१४
पुटोहितकर्मज्ञ ..	१००	१०	प्राचादादिकरत्नफलं ..	१६५	११
पूजितदर्शनं ..	४५९	४	प्राचादप्रतिभाभेदः ..	१०१	८
पूण्याङ्कतिः ..	८८	१९	प्राचादभेदः ..	३०३	८
पौष्यवर्गं ..	१४९	७			
पौषप्रसूषा ..	५४४	४	व		
प्रयत्नप' ..	६९	८	वस्तुतुष्ट्यवसरमन्त्रः ..	१९०	४
प्रतिपक्षविध्यज्ञप्ताप्रति- पक्षाणि ..	९८०	९	वस्तुरीमहर ..	९१०	५
प्रतिपक्षविधि' ..	९८०	१९	वर्वरात्रमहर ..	२१६	४
प्रतिपक्षिष्ठ भेदेन निषेधः ..	९८४	९	वर्मिद्योक्तानविधि' ..	५८८	४
प्रतिमाद्रथविद्येयान् फल- विद्येय ..	११६	११	वशीकरण ..	१५४	१६
प्रतिमाविद्येये वैवेद्यादि- परिमाण ..	३०८	८	बन्ध्यालहर ..	९११	८
प्रतिहारात्वेन बार्दकादिपूजा- विधि ..	३०८	४	बलदानमन्त्राः ..	१४०	०
प्रतिहितवृत्तेः विकासपूजा ..	३०८	९	बलवृत्तहर ..	१९९	८
प्रथमानुपदप्रयोगः ..	६१४	५	बलपुत्रप्रशसा ..	५४५	१४
प्रदररीमहराणि ..	१११	११	बलुष-—मद्योक्तप्रतिष्ठा ..	४०८	१८
प्रदीपव्यवस्था ..	३८	११	बलनिष्ठासर्वविचारः ..	६१९	११
प्रमातामह्या जीवन्त्यां मष्ट- पितामह्योर्मानामह्यादि- तर्पणेषु पुत्र स्नानम शब्दो ..	१२०	१९	बाणिक ..	४८१	११
प्रमातामह्यादिषु पुत्रवचन- तर्पण ..	११८	१०	बाणावाच्यरूप दिविध ..	४८१	११
प्रनेहराणि ..	११९	१९	बाणिव्यविक्रये' ..	३१५	१०
			बातरीमहराणि ..	९००	५
			बातहरस्नान ..	९०८	९
			बातरक्तहर ..	९१०	९
			बातपित्तहर ..	९१०	११
			बायादिसुररूपनिर्घण' ..	४०९	५
			बासलमिर्चोरचा ..	११५	१४
			बासुकेयरदर्शनं ..	५६०	५
			बाह्यप्रतिभाविधि' ..	३००	४
			बिलतसरहर' ..	९१८	१०

	पृ.	पं.		पृ.	पं.
निमयनिर्णयः	२१७	१८	अष्टाचर्यं विनाशयने		
विरजेच्छरदर्शनं	२१९	२	कर्माधिकारः	८	१३
विरजे वराहदर्शनं	२२०	२	ब्रह्मराक्षसवचन	१२०	८
निष्कटचददर्शनं	२०४	१	ब्रह्महत्यायि	२१९	९
विश्वेश्वरदर्शनं	२५८	१	ब्रह्मपुराणविधिना		
विष्णुश्चमार्जनादि	५१०	१	रामकृष्णसुभद्रादर्शनं	५४४	८
विष्णुकीर्तनफल	४८१	१४	ब्रह्मयज्ञविधिः	१०१	११
विष्णुहस्तस्य विनियोगप्रकारः	४८१	१४	ब्रह्मयज्ञविधिः	११४	११
विष्णुपञ्चरत्नोक्तं	१५३	११	ब्रह्मयज्ञपञ्चमृत्तुनिश्चयः	१०५	७
विष्णुसंप्रदानदानानि	४०८	१०	ब्रह्मयज्ञाभुक्तयः	१०१	१७
विष्णोक्तिपालाददर्शनं	५४०	११	ब्राह्मवादिदर्शनं	५५५	८
विष्णोठकचरं	११४	१			
बुधाहमी	१८४	७			
हृत्तिनिर्णयपञ्च	१२८	१	भ		
हृत्तिकासप्रयोगाः	१३९	१	भगवन्दरुचर	१११	९
हृत्तयाधिकार	१२४	४	भगवत्प्रामथ्य	५१३	११
हृत्तरोपपविधि	४११	४	भयं	४००	५
वेदजप	१०	१	भास्करेश्वरदर्शनं	५५८	१८
वेदपाराधप	१४८	१८	भिक्षादानफल	५४८	३
वेदविचारः	४१	८	भौमरथ्याद्यान	७१०	१८
वेदाचाराभ्यासः	५४	१	भुक्तयश्चरं	१२०	१
वेदान्तशास्त्राभ्यास	५८	७	भूदानसम्प्रा.	१४१	१४
वेदाध्ययन	१	१०	भौमचतुर्गो	१८४	८
वेदाध्ययननित्यता	४	१			
वेदाध्ययन विना हाने			म		
कर्मानधिकारः	१९	११	मालाचरं	१	४
वेदाध्ययनक्रम.	४१	१	मण्डलशास्त्रं	१४८	११
वैष्णवाज्ञाने फलं	३४८	१	मन्त्रसहितं वैदिकाग्निप्रयोग	८८	५
वैष्णवीद्यानं	७०८	१८	मदः	४१८	१४
बोधायनोक्तवशाभिषेकः	११८	१४	मन्दाग्निपर	१२१	८
बोधायनोक्तवायावरहजयः	१११	१७	मध्यमेश्वरदर्शनं	५१०	९
शबहारनिर्णयस्य			मन्त्राट्टसत्याविधिः	४८८	१८
भाष्यापमानार्थः	१०४	११	मनः पापदोषेषु मोक्षः	४१०	११
बाह्वृत्तिप्रयोगः	८१	१	मनुष्याश्चरुचरप्रवेगादिः	१८३	११
बाह्वृत्तियासः	७०	१	मनुष्यनर्षं	१११	४
ब्रह्मचर्यं	४१४	८	ममत्वं	४१८	११
			मन्त्रविधाभोक्तप्रतिष्ठाविधि	१८७	११

	४	५		४	५
महापकपंथस्य नित्यता ..	५८०	१६	यजुर्विधाने राश्याकामप्रयोगा'	१९०	९
महादानादिगणनं ..	९८४	१८	यजुर्विधाने प्रष्टवचंसकाम-		
महाश्रेष्ठी ..	९८०	११	प्रयोगाः ..	१९९	११
महाशौरशान्ति' ..	१५४	१०	यतिदर्शन ..	५६५	१९
महोदध्यामाशिक्षायाम ..	९८९	१९	यथेष्टाचरणनित्यादि-		
मार्कण्डेयपुराणोय देवी-			प्रयोगविधिः ..	८६	११
माहात्म्यवच ..	५८४	४	यज्ञप्रचारस्य न याजना-		
मार्कण्डेयब्रह्मसंहिता ..	७०४	७	ध्यापनान्तर्भाव' ..	१०४	६
मातरि जीवन्त्यां पितामहादि-			यज्ञार्थं याचननिन्दा ..	२८८	६
तर्पण ..	६१०	५	यननियमफलं ..	४६०	१६
मातामहादितर्पणे वैकल्पिक ..	६११	४	यमनियमानानसप्रसोम		
मातामहादितर्पणस्य मातामहादि-			चक्षिणा ..	४१४	१०
तर्पणादुत्तरविचारः ..	६१६	१८	याचितप्रतिषेध ..	९८४	१०
माधुर्य' ..	४९८	१४	याचितप्रतिषेधेषुपादान ..	९८४	११
मास ..	४६८	६	याज्ञप्रकरण ..	१०५	९
माससंज्ञातकारते जय' ..	४१४	८	याज्ञवल्क्यसंवसानविधि'	४८१	९०
मासद्वयौ हरिश्चयनव्यवस्था ..	४६	१०	यूपयष्टिकरण ..	१०६	४
मुक्तेश्वरदर्शन ..	४४८	९०			
मुष्णपूर्तिगन्धर्व ..	९१४	१४			
मूकालहर ..	९१४	१५	रत्नवालहर ..	९०८	१०
मुषलच्छहर ..	९१९	१३	रत्नपीतहर ..	९११	९
मृतभार्यलहर ..	९१४	७	रत्नार्बुदहर ..	९१९	७
मृतवत्सलहर ..	९०४	१४	रक्षां वेदाङ्गान्युच्यते ..	७१	१९
मेघेश्वरदर्शन ..	५४८	९	रत्नदानमन्त्रा' ..	१४७	१८
मेघरोगहर ..	९१४	४	रविप्रभो ..	९८४	७
मेधाकामप्रयोग' ..	९११	१६	राम ..	४६८	१६
मीढ ..	४७०	८	राजप्रतिषेधविधिमिषेधौ ..	९७१	६
मीम ..	४७९	४	राजवक्राचराधि ..	९००	१४
			रामेश्वरदर्शन ..	४४८	११
			ब्रह्मपविधि ..	१११	८
			ब्रह्मोपविधि ..	१९४	८
			ब्रह्मैकादशाना महा-		
			ब्रह्मनिब्रह्मविधि' ..	१९४	४
			रोगप्रतिष्ठनिकदानविधि ..		
			रोगशान्तिजप ..	११८	९

य

यज्ञानुष्ठापनोदरहर ..	९१०	९०			
याजनाध्यापनाप्रतिषेधादीनां					
पुत्रपुत्रस्य गुरुन ..	९४६	१८			
यजुर्विधानोक्ता ब्रह्मजप ..	१११	१८			
यजुर्विधानेनोक्ताग्निमन्त्रार ..	८४	९०			

	पृ.	प.		पृ.	प.
सर्वरोगहरदक्षिणा-			सोत्रप्रवच	५८४	१
सूर्यदान	१८२	१	आत्मकव्रतनिरूपण	२१९	१
सर्वरोगहरमत्तमानदान	१८२	१८	आत्मकमपदतिः	६००	६
सर्वरोगेषु सर्वसदानं	१८३	१४	आनाहममात्रिविधार.	६२५	५
सर्वान्दवेदनाहर	१२५	१५	आनाहमये प्रायश्चित्तं	६५४	६
सकरवर्जन	४८४	८	आना गृहमागमन	०१२	११
सकल्पप्रकारः	८१	१०	स्यक्तविविधारः	०१५	१८
सकान्ति पुण्यकालप्रायश्चित्त	६८६	१८	स्यक्तानेहरदर्शन	५५८	१०
सममंथरदर्शनं	५५८	१०	सखिवाचमविधिः	८१	११
सन्तोष	४००	१३	स्राध्यायजप	४६६	१५
सपुण्याशाखाध्ययननित्यता	४	०	स्राध्यायविविधिराज्ञापाना	१८	१०
सन्ध्याजपप्याने भूमि-			स्त्रिपापिलहर	२५८	१०
रादित्यानुवाक	६५५	१	स्त्रिपापिनिना प्रासादाद्यं	०८१	११
समुद्रगानदोषाह	०११	६	स्त्रिपापिनितीःधिकारः	८८	१४
समुद्रसमर्गनविविधनिषेधः	५८१	१०	स्त्रिपापिनितीःधिकारः	५४४	८
सहस्रनामजप	१४६	१८	सर्वदोषनिहर	१४१	१०
सहस्रनामप्रवच	५८०	१०			
सिद्धेश्वरदर्शनं	५५८	१०			
सूर्यगणेशान	०११	१५			
सूर्यदर्शनकाल	५६१	०	इति-	४००	५
सूर्यनामप्रवच	५८५	१०	द्विषणार्थेश्वरदर्शनं	५६०	१६
सूर्यार्धविचारः	६२६	१०	द्विषणदानमन्त्रा	१५६	१०
सूर्यार्धं	६०१	१५	चीन	८१	५
सूर्येश्वरदर्शनं	५५८	११	चीनमन्त्र	६६१	४
सोनावाम्या	६८४	८	चीनादिपूजा	६०८	११
सौराः	६६०	१			
सन्ध्याहर	१११	३			
शान्तिदिपाठे मन्त्र वाजन	१०६	११	अथरोगहरादि	५००	१

नित्याचारप्रदीपस्य द्वितीयभागादारभ्य
चतुर्थभागान्तमशुद्धिशुद्धिनिर्घण्टः ।

शब्द	शुद्धं	शुद्धाङ्काः	पनाङ्काः
निःश्रेयसकरः ...	निःश्रेयसकरः ...	२	१८
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	३	१
ऋष्यापकरणं ...	ऋष्यापाकरणं ...	३	१६
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	४	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	५	१
आत्मज्ञानापदि ...	आत्मज्ञानापदि ...	५	८
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	६	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	७	१
सन्मार्गोऽपि ...	सन्मार्गोऽपि ...	७	१८
सन्मार्गस्य ...	सन्मार्गस्य ...	७	२०
सन्मार्गात्तु ...	सन्मार्गात्तु ...	७	२१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	८	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	८	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१०	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	११	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१२	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१३	१
अध्ययनाङ्गाणि ...	अध्ययनाङ्गानि ...	१३	१८
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१४	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१५	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१६	१
यास्यऋषयः ...	यस्यऋषयः ...	२८	१५
पांशु ...	पांशु ...	३१	६
ल्यैठ ...	ल्यैठ ...	३०	०
वद्भाञ्जलिं ...	वद्भाञ्जलिं ...	४२	८
मृगमय ...	मृगमय ...	४१	१४
लोकाच्छीति ...	लोकाच्छीति ...	४८	२५
यौगिकस्यापि ...	यौगिकस्यापि ...	७७	१०
मुपसंहरणः ...	मुपसंहरणः ...	८४	१

अग्रहं	शुद्ध	उदाहरा	पत्राङ्का
परमेष्ठौ	परमेष्ठौ	८४	१३
परमेष्ठौ	परमेष्ठौ	८४	१८
अन्तच	अन्ते च	१०५	१०
होमेन	होमेन	१००	८
सस्पृष्टाः	संसृष्टाः	१००	१५
दधिक्राव्णः	दधिक्राव्णः	१०८	३
शग्ध	शन्ध	१२०	११
पपरममेधावौ	परममेधावौ	१३२	५
त्राम्बक	त्र्यम्बक	१४०	१३
उत्सृज्य	उत्सृज्य	१४६	११
इत्यभिधानात्	इत्यभिधानात्	१४८	१८
पुजादय	पुजादय	१५०	५
प्रस्तात्रष्टयिः	प्रस्तात्रष्टयिः	१५५	१०
इन्द्र	इन्द्र	१५६	२
वक्तुमर्हसि	वक्तुमर्हसि	१५७	५
सर्वभूतेभ्यो	सर्वभूतेभ्यो	१६०	७
नाशय	नाशय	१६३	१५
परब्रह्म	परब्रह्म	१६६	६
ऋषिभिर्देवकन्याभिः	ऋषिभिर्देवकन्याभिः	१७३	२२
मुञ्जमुञ्ज	मुञ्जमुञ्जः	१७३	२२
चतुर्विंशति	चतुर्विंशति	१८०	७
मृगमय	मृगमय	१८६	५
पिष्टमयाश्वमुखे	पिष्टमयाश्वमुखे	१८९	५
सर्वत्र	सर्वत्र	१८९	७
उत्तरफल्गुण्यां	उत्तरफल्गुण्यां	१८२	१८
इन्द्राग्नीदेवता	इन्द्राग्नीदेवते	१८३	११
परिजातपुष्पैः	परिजातपुष्पैः	१८४	१६
चागूर	चागूर	१८७	८
देशेषु	देशेषु	१८८	१८
अपामार्जन	अपामार्जन	२०३	१६
लक्ष्म्यातिहृष्टं	लक्ष्म्यातिहृष्टं	२०५	४

शुद्धिपत्रम्	शुद्धिपत्रम्	शुद्धिपत्रम्	शुद्धिपत्रम्
वासोदयं च ...	वासोदयं च ...	२०५	५
प्रायश्चित्तं ...	प्रायश्चित्तं ...	२२३	५
पुरुषसूक्तेन ...	पुरुषसूक्तेन ...	२२८	५
कांस्यदानेन ...	कांस्यदानेन ...	२३२	१४
कमेति ...	कमेति ...	२५०	८
निर्घ्नोऽपि ...	निर्घ्नोऽपि ...	२५०	१५
अयज्ञीयं ...	अयज्ञीयं ...	२५२	११
तयोरनापदत्तित्वं ...	तयोरनापदत्तित्वं ...	२५५	२०
घोषरेण ...	घोषरेण ...	२६०	१७
तद्भवा ...	तद्भवा ...	२६५	१७
कुम्लादौ ...	कुम्लादौ ...	२६५	१८
प्रदत्तिघर्मेण ...	प्रदत्तिघर्मेण ...	२६६	२०
अद्धानस्य ...	अद्धानस्य ...	२६६	६
आत्मनोऽर्थः ...	आत्मनोऽर्थः ...	२६६	१४
राजमहिषौ ...	राजमहिषौ ...	२६६	२०
दादाद्यधनाभावे ...	दादाद्यधनाभावे ...	२७०	१६
च ...	च ...	२७१	५
प्रद्विद्यहालाभे ...	प्रद्विद्यहालाभे ...	२७३	१६
अङ्गचारिणः ...	अङ्गचारिणः ...	२७८	१८
पानीयपाने ...	पानीयपाने ...	२८०	६
प्रतिग्रहीतभेदेन ...	प्रतिग्रहीतभेदेन ...	२८४	२
अध्यापनयाजनयोः ...	अध्यापनयाजनयोः ...	२८५	१२
भोज्याग्रता ...	भोज्याग्रता ...	२८६	२०
नाध्यापनान्तर्गतः ...	नाध्यापनान्तर्गतः ...	३०३	१६
व्ययम्बक ...	व्ययम्बक ...	३०६	१०
३०६ ...	३०६ ...	३०६	१
संवाक्य ...	संवाक्य ...	३०६	१०
न ...	न ...	३१४	१५
मृपमय ...	मृपमय ...	३१०	५
दत्तिसङ्हरनिषेधः ...	दत्तिसङ्हरनिषेधः ...	३२६	८
प्रत्यावितस्य ...	प्रत्यावितस्य च ...	३२६	१०